

10976

ধনঞ্জয়ৰ

দশক পকম্

নৱকুমাৰ সন্দিকৈ

১৪৭ (ম)

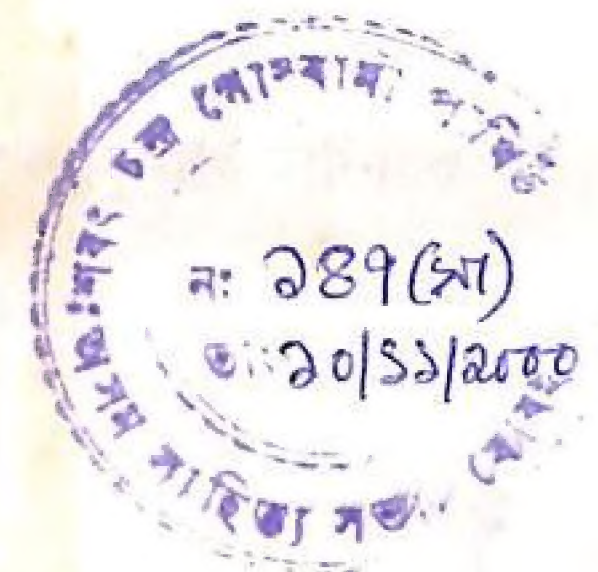
ধনঞ্জয়ৰ

দশক পকম্

অসম সাহিত্য সভা

10976

১৫০৫

ধনঞ্জয় বিৰচিত দশৰূপকম্

অনুবাদ

ড° নৱকুমাৰ সন্দিকৈ

অসম সাহিত্য সভা

**Dhananjy Birachita
Dasharupakam**

Dhananjay's Dasharupakam translated into
Assamese by Dr. Navakumar Handique and
Published by Sri Sailen Das, General Secre-
tary Asam Sahitya Sabha, Chandra Kanta
Handique Bhaban Jorhat 785 001.

Price : 55.00 Only

© অসম সাহিত্য সভা

প্রকাশক : শ্রীশৈলেন দাস

প্রধান সম্পাদক

অসম সাহিত্য সভা

চন্দ্রকান্ত সন্দিকৈ ভৱন

যোৰহাট ৭৮৫০০১

প্রথম প্রকাশ : ২২ ফেব্রুৱাৰী ১৯৯৮

মূল্য : পঁচপন টকা মাত্ৰ ।

২৪৭ (৫১)

প্রচ্ছদ : শ্রীৰঞ্জিত গগৈ ।

ডি.টি.পি. : ইউনিভাৰ্চেল প্রিন্ট টেক্

পাণবজাৰ, গুৱাহাটী ৭৮১০০১

মুদ্রক : মিছিছিপি অফছেট প্রিন্টাৰ্চ

গুৱাহাটী - ১

প্রধান সম্পাদকৰ একাষাৰ

সংস্কৃত নাট্য-সাহিত্যত ধনঞ্জয় বিৰচিত দশৰূপকম্ এক অনবদ্য সৃষ্টি । ভৰতৰ
নাট্য-শাস্ত্ৰৰ পিছতেই দশৰূপকমে এখনি বিশিষ্ট আসন অধিকাৰ কৰি আছে । দশৰূপকমৰ
প্রভাৱতেই সংস্কৃত নাট্য-সাহিত্যই এক নতুন মাত্ৰা লাভ কৰিছিল বুলি পণ্ডিতসকলে
বিশ্লেষণ কৰি দেখুৱাইছে । এই গ্রন্থখনি ইংৰাজীৰ উপৰি বিভিন্ন ভাষালৈকো অনূদিত
হোৱাৰ লগতে সৰ্বকালৰ এক অমূল্য গ্রন্থৰূপে জন-সমাজত সমাদৃত হৈ আহিছে ।
অসমীয়া ভাষালৈ দশৰূপকমৰ অনুবাদ কৰি কৃতিত্ব অৰ্জন কৰিছে ডিব্ৰুগড়
বিশ্ববিদ্যালয়ৰ অধ্যাপক ড° নৱকুমাৰ সন্দিকৈয়ে । তেখেতৰ এই অনুবাদ আমাৰ
জাতীয় সাহিত্যলৈ এক উল্লেখযোগ্য অৱদান বুলি আমি অনুভৱ কৰোঁ ।

অসম সাহিত্য সভাৰ ১৯৯৭-৯৮ বৰ্ষৰ প্ৰকাশন উপ-সমিতিয়ে দশৰূপকমৰ
অসমীয়া ভাঙনি প্ৰকাশ কৰা আঁচনি গ্ৰহণ কৰে আৰু ড° সন্দিকৈ ডাঙৰীয়াৰ ওপৰত
অনুবাদৰ এই গুৰু দায়িত্ব অৰ্পণ কৰে । সভাৰ অনুৰোধ ৰক্ষা কৰি তেখেতে নিৰ্দিষ্ট
সময়ৰ ভিতৰত অনুবাদকাৰ্য সম্পূৰ্ণ কৰি গ্ৰন্থখনি আমাৰ হাতত অৰ্পণ কৰে ।
আমি জাতীয় অনুষ্ঠানটিৰ হকে ড° সন্দিকৈ ডাঙৰীয়ালৈ আন্তৰিক কৃতজ্ঞতা জ্ঞাপন
কৰিছোঁ । সকলো ধৰণৰ পাঠকে গ্ৰন্থখনি সহজে বুজি পোৱালৈ লক্ষ্য ৰাখি তেখেতে
মূলৰ হুবহু অনুবাদৰ লগতে উদাহৰণসহ সকলো কথা ফঁহিয়াই দেখুৱাইছে ।

গ্ৰন্থখনি প্ৰকাশৰ ক্ষেত্ৰত আমাক সকলো সময়তে দিহা-পৰামৰ্শ আগ বঢ়াই
উপকৃত কৰিছে সভাৰ মাননীয় সভাপতি ড° নগেন শইকীয়া দেৱে । সেয়েহে
ড° শইকীয়াদেৱলৈ আমাৰ শ্ৰদ্ধা জনাইছোঁ । কামৰূপ জিলা সাহিত্য সভাৰ সম্পাদক
শ্ৰীনিপেন শৰ্মা, সভাৰ প্ৰাক্তন পত্ৰিকা সম্পাদক ড° প্ৰকাশ গোস্বামী আদিয়ে নিজৰ
দহোবন কাতি কৰি আমাক সহায় কৰিছে । গ্ৰন্থখনিৰ বেটুপাতটি আঁকি দিছে শ্ৰীৰঞ্জিত
গগৈয়ে অন্যান্য দিশত সহায় কৰিছে কামিনী তালুকদাৰ আৰু গোপাল কুমাৰ
বৰ্মনে । আটাইলৈ আমাৰ আন্তৰিক ধন্যবাদ জনালোঁ । গুৱাহাটীৰ মিছিছিপি
অফছেট প্রিন্টাৰ্চে অতি কম দিনৰ ভিতৰত গ্ৰন্থখনি ছপা কৰি দি আমাক কৃতজ্ঞতাৰ
পাশত বন্দী কৰিছে ।

দশৰূপকমৰ অসমীয়া অনুবাদ অসমীয়া সাহিত্যলৈ এক উল্লেখযোগ্য অৱদান
বুলি আমি বিশ্বাস কৰোঁ । আশা কৰোঁ সকলো শ্ৰেণীৰে পাঠকে গ্ৰন্থখনি আন্তৰিকতাৰে
গ্ৰহণ কৰি সভাৰ এই প্ৰচেষ্টাক উদগনি যোগাব ।

২২ ফেব্ৰুৱাৰী ১৯৯৮ খ্ৰীষ্টাব্দ

চন্দ্রকান্ত সন্দিকৈ ভৱন

যোৰহাট ৭৮৫ ০০১

শ্রীশৈলেন দাস

প্রধান সম্পাদক

অসম সাহিত্য সভা

বিষয় সূচী

১। অনুবাদকৰ একাষাৰ	—	ক
২। ভূমিকা	—	১
৩। প্রথম প্রকাশ	—	১১
৪। দ্বিতীয় প্রকাশ	—	৪৭
৫। তৃতীয় প্রকাশ	—	৭৩
৬। চতুর্থ প্রকাশ	—	৯৩
৭। পৰিশিষ্ট ক	—	১২৪
৮। পৰিশিষ্ট খ	—	১২৫
৯। পৰিশিষ্ট গ	—	১২৬

অনুবাদকৰ একাষাৰ

দশৰূপকৰ দৰে এখন সূত্ৰগ্ৰন্থ সংস্কৃতৰ পৰা অসমীয়ালৈ অনুবাদ কৰাটো মোৰ দৰে মন্দধী লোকৰ শোভা নাপায়। কিন্তু পূজনীয় প্ৰাধ্যাপক ড° নগেন শইকীয়া চাৰৰ অনুপ্ৰেৰণা আৰু সঘন সৰীয়াৰ ফলত কামটো সমাপ্ত কৰিব পাৰিলোঁ। সেইবাবে চাৰৰ ওচৰত মই কৃতজ্ঞ। অনুবাদ কিমান নিখুঁত আৰু সারলীল হৈছে তাৰ বিচাৰ বিদ্বানজনে কৰিব। ভুল-ভ্ৰান্তি আঙুলিয়াই দি শুধৰণিৰ পথ দেখুৱাই দিলে অনুবাদকে কৃতার্থ মানিব।

দশৰূপকৰ তলৰ তিনিটা সংস্কৰণৰ ওপৰত বেছিকৈ নিৰ্ভৰ কৰি এই অনুবাদ কৰ্ম সমাধা কৰা হ'ল। সেই কেইখন হ'ল — ১। দশৰূপকম্ — লোকমণি দাহল, চৌখাম্বা অমৰভাৰতী প্ৰকাশন, বাৰাণসী, প্ৰথম প্ৰকাশ, ১৯৮৭; ২। হিন্দী দশৰূপক — ডাঃ সুধাকৰ মালবীয়া, কৃষ্ণদাস অকাদমী, বাৰাণসী, দ্বিতীয় প্ৰকাশ, ১৯৯৫ আৰু ৩। The Dasārūpa, a treatise on Hindu Dramaturgy-George C.O. Haas, Motilal Banarsidass, Delhi, 1962। এই তিনিগৰাকী গ্ৰন্থকাৰৰ ওচৰত অনুবাদক সমানেই ঋণী।

অনুবাদ যথাসাধ্য সহজ আৰু সৰল কৰিবলৈ চেষ্টা কৰা হৈছে। সূত্ৰসমূহ বুজাবলৈ অনুবাদত বোলে, বোলা হয়, কয়, কোৱা হয় আদি শব্দ প্ৰয়োগ কৰিব লগীয়া হৈছে, কাৰিকাবিলাকত নথকা সত্ত্বেও। তেনেকৈ কোনো কোনো কাৰিকাত দুই বা ততোধিক সংজ্ঞা আছে। তেনে কাৰিকাবোৰ ভাঙি ভাঙি দেখুওৱা হৈছে। অনুবাদ সুস্পষ্ট হোৱা যেন নালাগিলে বৰবন্ধনীৰ ভিতৰত তাৰ এটা সৰল ব্যাখ্যা দিবলৈ চেষ্টা কৰা হৈছে ধনিকৰ 'অৱলোক' বৃত্তিৰ সহায়ত। যদিও 'অৱলোক'ৰ অবিহনে দশৰূপক পূৰ্ণাঙ্গ যেন নালাগে, তাৰ মুকলি আৰু পূৰ্ণ অনুবাদ বিস্তৃতিৰ ভয়ত কৰা নহ'ল। সূত্ৰবিলাকৰ ব্যাখ্যাৰ প্ৰসঙ্গত দিয়া উদাহৰণসমূহ সেই বৃত্তিৰ পৰায়ে লোৱা হৈছে আৰু কেৱল যিবিলাক দৰকাৰী বুলি ভবা হৈছে, সেইবিলাকহে ইয়াত উল্লেখ কৰা হৈছে। উদাহৰণৰ প্ৰথম সংখ্যাই নাটকৰ ক্ষেত্ৰত অংক আৰু দ্বিতীয় সংখ্যাই শ্লোকৰ ক্ৰমিক নম্বৰ আৰু কাব্যৰ ক্ষেত্ৰত ক্ৰমে সৰ্গ বা অধ্যায় আৰু শ্লোকৰ নম্বৰ বুজাইছে। গাথাসপ্তশতীৰ দৰে সংকলনসমূহৰ ক্ষেত্ৰত সংখ্যাটোৱে শ্লোকৰ ক্ৰমিক নম্বৰ বুজাইছে। অঞ্জাতনামা কবিৰ অথবা মূল গ্ৰন্থৰ নাম জানিব নোৱাৰা কিতাপৰ পৰা শ্লোক উদ্ধৃত কাৰোঁতে শ্লোকৰ প্ৰথম অংশটো দি ইত্যাদি বুলি বুজোৱা হৈছে। আশা কৰোঁ এই ব্যাখ্যা আৰু উদাহৰণবিলাকে মূল কাৰিকাবিলাক বুজাত সহায়ক হ'ব।

শেহত অসম সাহিত্য সভাই প্ৰকাশন আঁচনিৰ জৰিয়তে এই অনুবাদটি প্ৰকাশ কৰিবলৈ লোৱাত সভাৰ বৰ্তমানৰ সভাপতি শ্ৰদ্ধেয় শইকীয়া চাৰকে প্ৰমুখ্য কৰি সভাৰ বিষয়ববীয়াসকললৈ মোৰ আন্তৰিক শলাগ আৰু কৃতজ্ঞতা জনালোঁ।

ড° নৱকুমাৰ সন্দিকৈ

ভূমিকা

ধনঞ্জয়ৰ দশৰূপক : সংস্কৃত নাট্য-শাস্ত্ৰীয় পৰম্পৰাত ধনঞ্জয়ৰ দশৰূপক একক আৰু অনন্য। ভৰত মুনিৰ বিশ্বকোষ সদৃশ নাট্য-শাস্ত্ৰৰ তুলনাত ইয়াৰ সুসংহত, সুশৃংখলিত আৰু একদেশানুগামী উপস্থাপন ৰীতিয়েই হ'ল ঘাই বৈশিষ্ট্য। নাট্য সম্পৰ্কীয় বিষয়বিলাকৰ বিস্তৃত তথা আনুপুংখিক বিচাৰ বিশ্লেষণ বাদ দি কেৱল দহ বিধ ৰূপকৰ বিষয়বস্তু, নেতা আৰু ৰসৰ বিষয়ে এই গ্ৰন্থ সীমাবদ্ধ।

ধনঞ্জয়ৰ সময় : গ্ৰন্থকাৰ ধনঞ্জয়ৰ বিষয়ে আদ্যোপান্ত জনা নগ'লেও গ্ৰন্থৰ সামৰণিত নিজৰ সম্পৰ্কে এনেদৰে কৈছে —

“ৰিক্ষোঃ সুতেনাপি ধনঞ্জয়েন ৰিদ্ব্যনোৰাগনিবন্ধনহেতুঃ।

আৰিষ্কৃতং মুঞ্জমহীশগোষ্ঠীৰৈদক্ষ্যভাজা দশৰূপমেতৎ ॥ ৪।৮৬”

(মহাৰাজ মুঞ্জৰ বিদ্বৎ পৰিষদত বিদক্ষতা লাভ কৰা বিষ্ণুৰ পুত্ৰ ধনঞ্জয়ে বিদ্বৎজনৰ আনন্দহেতু এই দশৰূপ (দশৰূপক) ৰচনা কৰিলে।)

ইয়াৰ পৰা বুজা যায় যে বিষ্ণুৰ পুত্ৰ ধনঞ্জয় মুঞ্জৰ ৰাজসভাৰ পণ্ডিত আছিল। মুঞ্জ হ'ল পৰমাৰ বংশীয় মালৱ দেশৰ ৰজা। এওঁ সীয়কৰ (২য়) পুত্ৰ আৰু ৯৭৪ খ্ৰী-ত ৰাজ-সিংহাসনত উঠিছিল। মহাৰাজ মুঞ্জক বাকপতি, বাকপতিৰাজ, উৎপল, শ্ৰীবল্লভ আদি নামেৰেও জনাজাত। এওঁৰ ৰাজত্ব কাল চুবুৰীয়া ৰজাৰ সৈতে যুদ্ধ-বিগ্ৰহাদিৰে সমাকীৰ্ণ। চালুক্যৰাজ তৈলপক (২য়) প্ৰথমে কেইবাখনো যুদ্ধত পৰাজিত কৰিলেও অৱশেষত সেই তৈলপৰে হাতত বন্দী হৈ প্ৰাণ বিসৰ্জন দিব লগা হ'ল (আনুমানিক ৯৯৫ চনত)।

কেৱল যোদ্ধা হিচাপেই নহয় কলা-সাহিত্যৰ ক্ষেত্ৰত উদ্যোগী আৰু পৃষ্ঠপোষক ৰজা হিচাপেও মুঞ্জৰ খ্যাতি আছিল। ধনঞ্জয়ৰ উপৰিও হলায়ূধ, ধনিক, পদ্মগুপ্ত আদি বিশিষ্ট কবি-সাহিত্যিকে তেওঁৰ ৰাজসভা অলংকৃত কৰিছিল। মহাৰাজ মুঞ্জৰ সময় অনুসৰি ধনঞ্জয়ৰ সময় দশম শতিকাৰ শেষাৰ্ধ বুলি ঠিৰাং কৰিব পাৰি। কিন্তু দশৰূপকৰ বাহিৰে তেওঁৰ দ্বাৰা অন্য গ্ৰন্থ পাবলৈ নাই।

দশৰূপকৰ নামকৰণ আৰু ইয়াৰ আধাৰ গ্ৰন্থ :

প্ৰস্তুত গ্ৰন্থত দহ প্ৰকাৰ ৰূপকৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিছে বাবে ইয়াৰ নাম ‘দশৰূপক’ দিয়া হৈছে। কিন্তু কিছুমানে ক’ব বিচাৰে যে ইয়াৰ নাম ‘দশৰূপ’, কিয়নো স্বয়ং গ্ৰন্থকাৰে ‘দশৰূপমেতৎ’ বুলি গ্ৰন্থৰ সামৰণি মাৰিছে। তেনেকৈ ধনিকেও তেওঁৰ বৃত্তি ‘দশৰূপাৱলোক’ বুলি সমাপ্ত কৰিছে। কিন্তু দুয়োটা ৰূপেই শুদ্ধ বুলি ক’ব পাৰি কিয়নো মূলত যেনে ১।২, ৩।৭৬ আৰু ৪।৮৬ নং

কাৰিকাবিলাকত ক্ৰমে 'দশকপ', 'দশকপক আৰু 'দশকপ' বুলি উল্লেখ আছে। তেনেকৈ বহুপদমিশ্ৰ 'দশকপক-টীকা আৰু দেৱপাণিৰ 'দশকপ-টীকা আদি নাম পোৱা যায়। গতিকে ছন্দৰ মিলৰ বাবে গ্ৰহণ কৰা দুয়োটা কপেই শুদ্ধ। বস্তুতঃ 'দশকপক' হ'ল বহু প্ৰচলিত নাম।

ভৰতৰ নাট্যশাস্ত্ৰ হ'ল দশকপকৰ আধাৰ গ্ৰন্থ। বিবিধ বিষয় সন্নিবিষ্ট থকা বিপুল আয়তনৰ নাট্যশাস্ত্ৰৰ সিদ্ধান্তসমূহ সেই গ্ৰন্থৰ শব্দেই অতি সংক্ষেপেৰে আৰু সৰল ৰীতিৰে ধনঞ্জয়ে এই গ্ৰন্থখনি প্ৰস্তুত কৰিছে। তেওঁ কৈছে — "নাট্যবেদ বিশাল আৰু বিস্তৃত বাবে অল্পবুদ্ধিমানবিলাকৰ বুদ্ধিভ্ৰম হয়। সেইবাবে সেই নাট্যবেদৰ বিষয় সেই সেই শব্দৰ দ্বাৰা সহজ উপায়েৰে সংক্ষেপে ইয়াত কোৱা হৈছে।" [ব্যাকীৰ্ণে মন্দবুদ্ধীনাং জায়তে মতিবিভ্ৰমঃ। তস্যার্থস্তৎপদৈস্তেন সংক্ষিপ্য ক্ৰিয়তেহঞ্জসা ॥ ১।৫ ॥] নাট্য সম্বন্ধী ধাৰণাসমূহ নাট্যশাস্ত্ৰত জ্ঞাত তত্ৰ লিপিবদ্ধ আছে বাবে সংক্ষেপ তথা নতুন ৰূপত সেইবিলাক প্ৰতিপাদন কৰাটোৱেই এওঁৰ উদ্দেশ্য — 'নাট্যানাং কিন্তু কিঞ্চিপ্ৰপঞ্চণৰচনয়া লক্ষ্যং সংক্ষিপ্যামি ॥ ১।৪।' গতিকে দশকপকত নাট্য সম্পৰ্কীয় সাৰভাগহে লিপিবদ্ধ কৰিছে। বাস্তৱিকতে নাট্যশাস্ত্ৰ বিশাল (৩৬ অধ্যায়) আৰু বিষয়ো ব্যাপক। ফলত সহজ-সৰল ৰূপত সৰ্বসাধাৰণৰ গ্ৰাহ্য হোৱাকৈ তাৰ ক্ষুদ্ৰ সংস্কৰণ এটাৰ প্ৰয়োজন হয়তো ধনঞ্জয়ে অনুভৱ কৰিছিল আৰু তাৰ ফল স্বৰূপেই দশকপকৰ সৃষ্টি। বস্তুতঃ সৰলতা, সহজবোধ্যতা আৰু একদেশদৰ্শীতা অৰ্থাৎ কেৱল ৰূপকৰ বৰ্ণনাই এই গ্ৰন্থৰ সাফল্যৰ ঘাই খুঁটা।

নাট্য-শাস্ত্ৰৰ আধাৰত নাট্য সম্বন্ধী ভালেমান স্বয়ংসম্পূৰ্ণ গ্ৰন্থ ৰচিত হৈছে। তাৰ ভিতৰত নন্দিকেশ্বৰ (খ্ৰীঃ তৃতীয় শতিকা) 'অভিনয় দৰ্পণ', সাগৰনন্দীৰ (একাদশ শতিকা) 'নাটকলক্ষণৰত্নকোশ', ৰামচন্দ্ৰ-গুণচন্দ্ৰৰ (দ্বাদশ শতিকা) 'নাট্যদৰ্পণ', শাৰদাতনয়ৰ (ত্ৰয়োদশ শতিকা) 'ভাৰপ্ৰকাশন', শিশুভূপালৰ (চতুৰ্দশ শতিকা) 'বসানবসুধাকৰ', ৰূপগোস্বামীৰ (ষোড়শ শতিকা) 'নাটকচন্দ্ৰিকা', সুন্দৰমিশ্ৰৰ (সপ্তদশ শতিকা) 'নাট্যপ্ৰদীপেই' প্ৰধান। ইয়াৰ উপৰিও ভোজৰাজৰ (একাদশ শতিকা) 'শৃঙ্গাৰপ্ৰকাশ' আৰু 'সৰস্বতী কণ্ঠাভৰণ', হেমচন্দ্ৰ সূৰিৰ (দ্বাদশ শতিকা) 'কাব্যানুশাসন', বিদ্যানাথৰ (চতুৰ্দশ শতিকা) 'প্ৰতাপৰুদ্ৰয়শোভুষণ' আৰু কৰিৰাজ বিশ্বনাথৰ (চতুৰ্দশ শতিকা) 'সাহিত্যদৰ্পণ'ত অধ্যায় বিশেষে নাট্যকলা সম্পৰ্কে আলোচনা কৰা হৈছে। ইয়াৰ ভিতৰত 'অভিনয়দৰ্পণ'ৰ বাদে বাকী গোটেইবিলাক দশকপকৰ পিছৰ ৰচনা আৰু সেই গোটেইবিলাকত ইয়াৰ প্ৰত্যক্ষ আৰু পৰোক্ষ প্ৰভাৱ অনুভূত হয়। ইমানবিলাক গ্ৰন্থৰ ভিতৰত দশকপকে একক স্থান অধিকাৰ কৰাৰ কাৰণ হৈছে

ইয়াৰ বিষয়বস্তুৰ সংক্ষিপ্ততা, স্পষ্টতা, সহজবোধ্য উপস্থাপন ৰীতি আৰু একদেশানুগামিতা। সেইবাবে ইয়াৰ উপযোগিতা বেছি।

ধনিক আৰু তেওঁৰ 'অৱলোক' :

ধনঞ্জয়ৰ দশকপক তিনিশ কাৰিকাত সমাপ্ত। তেওঁৰ ভায়েক ধনিকে 'অৱলোক' নামৰ বৃত্তি লিখি গ্ৰন্থখন বেছি সহজসাধ্য কৰি তুলিছে। এই 'অৱলোক' বৃত্তি নাট্য-শাস্ত্ৰৰ অভিনয়গুপ্তই লিখা 'অভিনয়ভাৰতী' নামৰ টীকাৰ দৰেই বিখ্যাত। বস্তুতঃ ধনিকৰ 'অৱলোক'ৰ অবিহনে দশকপক অপূৰ্ণ যেন লাগে।

কিছু লোকে ধনঞ্জয় আৰু ধনিক একেজন ব্যক্তি বুলিয়েই ক'ব খোজে। স্মৰ্তব্য যে দশকপকৰ কাৰিকা এটাৰ [৩।৩২(খ)-৩৩(ক)] উদ্ধৃতি দি সাহিত্য দৰ্পণত (৬।৬০) বিশ্বনাথে 'য়দুক্তং ধনিকেন' বুলি উল্লেখ কৰিছে। তদুপৰি কাৰিকাৰ অতিৰিক্ত বৃত্তিত কোনো ধৰণৰ মঙ্গলাচৰণ নাই। গতিকে কাৰিকাৰ আৰু বৃত্তিকাৰ দুয়ো একেজন ব্যক্তি মাত্ৰ। বাস্তৱিকতে এই মত শুদ্ধ নহয়। এওঁলোক দুজন ভিন্ন ব্যক্তি। কাৰিকা আৰু বৃত্তিত তেওঁলোকৰ মত পাৰ্থক্যও দেখা পোৱা যায়। উদাহৰণ স্বৰূপে ২।২২ নং কাৰিকাৰ 'সুখার্থ' শব্দটো ধনিকে 'অপ্ৰয়াসাপ্তধনঃ' (সহজতে ধন লাভ কৰা লোক) অথবা 'সুখপ্ৰয়োজন' (সুখ ভোগেই ধনৰ প্ৰয়োজন বুলি ভবা লোক) বুলি বিশ্লেষণ কৰিছে, যিটো ধনঞ্জয়ৰ অভিপ্ৰেত নহয়। সেইদৰে ৩।৩৬(ক)নং কাৰিকাত 'তাজ্যমাৰশ্যকং ন চ'ৰ পোনপটীয়া অৰ্থ হ'ল আৱশ্যকীয় কথা বস্তু মঞ্চত প্ৰদৰ্শনৰ বাবে এৰিব নালাগে। বৃত্তিকাৰে সাধাৰণ অৰ্থটো এৰি কৈছে যে আৱশ্যক্য তু দেৱপিতৃকাৰ্যাদাৰশ্যামেৰ কৃচিং কুৰ্যাৎ।' অৰ্থাৎ আৱশ্যক হ'লে ক'ৰবাত ক'ৰবাত দেৱপিতৃকাৰ্য আদিৰ নিৰ্দেশ দিব লাগে। তদুপৰি প্ৰত্যেক টীকাত কাৰিকাৰ আৰু বৃত্তিকাৰ দুজন বেলেগ ব্যক্তি বুলি উল্লেখ পোৱা যায়।

ধনিকে নিজৰ সম্পৰ্কে বিশেষভাৱে একো কৈ যোৱা নাই। কিন্তু বৃত্তিটোৰ সামৰণি এনেকৈ মাৰিছে — 'ইতি শ্ৰীবিষ্ণুসূনোৰ্ধানিকস্য কৃতৌ দশকপাৱলোকে 'বসৱিচাৰো' নাম চতুৰ্থঃ প্ৰকাশঃ সমাপ্তঃ।' অৰ্থাৎ ধনিক হ'ল বিষ্ণুৰ পুত্ৰ। অনাহাতেদি H.H. Wilson-এ তেওঁৰ Select Specimen of the Theatre of the Hindus (Vol I) XX, XXI-ত উল্লেখ কৰিছে যে দশকপকৰ এখন হস্তলিপিত ধনিকক উৎপলৰাজৰ 'মহাসাধ্যপাল' (বিষয়া) বুলি কৈছে। এইজন উৎপলৰাজ মহাৰাজ মুঞ্জৰ বাদে আন একো নহয়। গতিকে একোজন পৃষ্ঠপোষক ৰজা আৰু একে পিতৃৰে সম্ভান ধনিকক ধনঞ্জয়ৰ ভাতৃ বুলি কোৱাত ভুল হ'ব নোৱাৰে। তদুপৰি ধনিকে 'অৱলোক'ত পঞ্চগুপ্তই লিখা 'নৱসাহসাক্ষচৰিত্ৰ' নামৰ পুথিখনৰ

পৰা এটা শ্লোক উদ্ধৃতি কৰিছে। পদ্মগুপ্ত হ'ল মুঞ্জৰ ভাতৃ সিন্ধুৰাজৰ ৰাজকবি। ইয়াৰ পৰা এইটো সহজে অনুমান কৰিব পাৰি যে ধনিকে জ্যেষ্ঠ ভাতৃ ধনঞ্জয়ৰ দৰে মুঞ্জৰ ৰাজসভা অলংকৃত কৰিছিল। পিছত তেওঁ সিন্ধুৰাজৰ ৰাজসভাতো আছিল আৰু সম্ভৱতঃ তেতিয়াই তেওঁ এই 'অৱলোক' বৃত্তি ৰচনা কৰিছিল। গতিকে ধনিকৰ সময় দশম শতিকাৰ শেষাৰ্ধৰ পৰা একাদশ শতিকাৰ পূৰ্বাৰ্ধ বুলি নিশ্চিত কৰিব পাৰি।

ধনিকৰ অন্য ৰচনা সম্পৰ্কে আংশিকভাৱেহে জনা যায়। ৪।৩৭নং কাৰিকাৰ প্ৰসঙ্গত নিজৰ মত দাঙি ধৰি 'কাৰ্যানিৰ্ণয়' নামৰ স্বৰচিত গ্ৰন্থৰ পৰা সাতোটা শ্লোক উদ্ধৃত কৰিছে। সম্প্ৰতি কিন্তু এই গ্ৰন্থ পাবলৈ নাই। অন্যহাতেদি তেওঁৰ কবিত্ব শক্তিৰ পৰিচয় 'অৱলোক'ত যথেষ্ট পৰিমাণে পোৱা যায়। কাৰিকাৰ সূত্ৰসমূহৰ উদাহৰণ প্ৰসঙ্গত তেওঁ চৌবিশটা স্বৰচিত শ্লোকৰ উদ্ধৃতি দিছে, যাৰ ভিতৰত চাৰিটা প্ৰাকৃত শ্লোকো আছে। এইবিলাকে প্ৰমাণ কৰে যে তেওঁ সাহিত্য, মীমাংসা আৰু নাট্য-শাস্ত্ৰত এজন অসাধাৰণ পণ্ডিত আছিল। ধনিকৰ পাণ্ডিত্য তথা বিচাৰ ক্ষমতা চতুৰ্থ প্ৰকাশত বেছিকৈ দেখা পোৱা যায় য'ত তেওঁ শাস্ত্ৰৰস, ৰসৰ বিৰোধী তথা অবিৰোধী ভাব সম্বন্ধে স্বকীয় মন্তব্য দাঙি ধৰিছে।

'অৱলোক'ৰ ব্যাখ্যা শৈলী সৰল আৰু সহজ। অনেক পাৰিভাষিক শব্দৰ স্বকীয় নিৰ্বচনো কৰিছে। কাৰিকাৰ ব্যাখ্যা আৰু উদাহৰণ প্ৰধান অধ্যক্ষ নাটক-নাটিকাৰ পৰা কেৱল মাত্ৰ শ্লোকেই ব্যৱহাৰ কৰা নাই, প্ৰয়োজন সাপেক্ষে গদ্য সংলাপো ব্যৱহাৰ কৰিছে। আনহাতে তেওঁৰ উদ্ধৃতি নাটকৰ মাজতে সীমাবদ্ধ নহয় ভালেমান কাব্য গ্ৰন্থৰ পৰাও সংগ্ৰহ কৰিছে। নাট্য-শাস্ত্ৰ বা তেনেধৰণৰ গ্ৰন্থসমূহৰ পৰাও তেওঁ উদাহৰণ আনিছে। অধুনালুপ্ত বহু গ্ৰন্থও ধনিকৰ উদাহৰণৰ পৰা হাত সাৰি যোৱা নাই। কেতিয়াবা কেতিয়াবা উদ্ধৃতি কৰা গ্ৰন্থবিলাকৰ নাম উল্লেখ কৰিছে, কিন্তু প্ৰায় ক্ষেত্ৰতে মূল গ্ৰন্থৰ নামোল্লেখ নাই। তলত সেইবিলাকৰ নাম দিয়া হ'ল —

(ক) প্ৰকাশিত নাট্যসমূহ : ১। অনৰ্ঘৰাঘৱ, ২। অভিজ্ঞানশকুন্তলম, ৩। উত্তৰৰামচৰিত, ৪। কৰ্পূৰমঞ্জৰী, ৫। নাগানন্দ, ৬। প্ৰিয়দৰ্শিকা (কেৱল নামহে উল্লেখ কৰিছে), ৭। মহাৰীৰচৰিত, ৮। মহানাটক বা হনুমান্‌টক, ৯। মালৱিকাগ্নিমিত্ৰ, ১০। মালতীমাধৱ, ১১। মুদ্ৰাৰাক্ষক, ১২। মৃচ্ছকটিক, ১৩। ৰত্নাৱলী, ১৪। ৱিদ্ধশালভঞ্জিকা, ১৫। বিক্ৰমোৰ্ষশীৰ্ষ আৰু ১৬। ৰেনীসংহাৰ।

(খ) অধুনালুপ্ত নাটকৰাজি : ১। উদাত্তৰাঘৱ, ২। ছলিতৰাম, ৩। তৰঙ্গদত্ত, ৪। পাণ্ডৱানন্দ, ৫। পুষ্পদূষিতক (নামোল্লেখ মাত্ৰ) আৰু ৬। ৰামাভ্যুদয় (নামোল্লেখ মাত্ৰ)

(গ) অন্যান্য গ্ৰন্থ : ১। অমৰকশতক, ২। কিৰাতাৰ্জুনীয়, ৩। কাদম্বৰী (উদ্ধৃতিবিহীন ঘটনাৰ উল্লেখ), ৪। কুমাৰসম্ভৱ, ৫। নৱসাহসাক্ষচৰিত, ৬। বৃহৎকথা (উদ্ধৃতি দিয়া নাই), ৭। ভৰ্তৃহৰিৰ নীতিশতক, ৮। মহাভাৰত (উদ্ধৃতি দিয়া নাই), ৯। মেঘদূত, ১০। ৰঘুবংশ, ১১। ৰামায়ণ (উদ্ধৃতি দিয়া নাই), ১২। শিশুপালবধ, ১৩। শৃঙ্গাৰশতক, আৰু ১৪। হালৰ গাথাসপ্তশতী (প্ৰাকৃত কাব্য)।

(ঘ) সূত্ৰগ্ৰন্থসমূহ : ১। কামশাস্ত্ৰ, ২। ৰুদ্ৰটৰ কাৰ্যালংকাৰ, ৩। কাৰ্যানিৰ্ণয় (ধনিকৰ স্বৰচিত) আৰু ৪। নাট্য-শাস্ত্ৰ।

এইবিলাকৰ উপৰিও আনন্দবৰ্ধনৰ ধন্যালোক, বিকটনিতম্বা নামৰ এগৰাকী মহিলা কবি, বহতো অজ্ঞাতনামা কবি, বাকপৰিৰাজদেৱ (মুঞ্জ) আৰু ৰুদ্ৰকবিৰ পৰাও ধনিকে উদ্ধৃতি সংগ্ৰহ কৰিছে।

ক্ষেত্ৰবিশেষে এই উদ্ধৃতিসমূহ মূলৰ লগত কিছু হেৰফেৰ পোৱা যায়, কিয়নো প্ৰকাশ ভেদে তেনেকুৱা হোৱাটো স্বাভাৱিক। অন্যহাতে ৩।১৩ নং কাৰিকৰি আলোচনা প্ৰসঙ্গত 'বিক্ৰমোৰ্ষশীৰ্ষ' নাটকৰ পৰা সংগৃহীত সংলাপখিনি বৰ্তমান প্ৰকাশিত এই নাটকখনত পাবলৈ টান। এইবিলাক বৰ ধৰ্তব্য নহয় যেন লাগে। মুঠতে 'অৱলোকে' ধনিকৰ সংস্কৃত সাহিত্যৰ সুগভীৰ অধ্যয়ন আৰু ব্যুৎপত্তিৰ কথাকে প্ৰতিপন্ন কৰে।

দশকপকৰ প্ৰতিপাদন শৈলী : দশকপক এখন সূত্ৰগ্ৰন্থ। গতিকে অনাৱশ্যক বিস্তৃতি বাদ দি কেৱল ৩।০ শ্লোকত প্ৰতিপাদ্য দহোটা ৰূপকৰ ভেদকতত্ত্ব বস্তু, নেতা আৰু ৰসৰ পৰিপূৰ্ণ বিচাৰ কৰিছে। নাট্য-শাস্ত্ৰৰ তুলনাত অত্যন্ত সংক্ষিপ্ত আৰু বিষয়ানুগামী। প্ৰয়োজন সাপেক্ষে নিজৰ মতো ধনঞ্জয়ে উত্থাপন কৰিছে। উদ্ভট, ৰুদ্ৰট আৰু আনন্দবৰ্ধনৰ (ধনিকাৰ) মত আলোচনা কৰি তেওঁ নিজৰ মত উপস্থাপন কৰিছে, যেনে—'শমমপি কেচিৎ প্ৰাহঃ পুষ্টিৰ্নাট্যেষু নৈতস্য। [দশকপক ৪।৩৫(খ)]। তেনেকৈ নাট্য-শাস্ত্ৰৰ চাৰি প্ৰকাৰ নায়িকাৰ (দিৱ্যা, নৃপপত্নী, কুলন্তী আৰু গণিকা) ঠাইত তিনিবিধ নায়িকাৰ (স্বীয়া, পৰকীয়া আৰু সাধাৰণস্ত্ৰী) কথা উল্লেখ কৰিছে। শৃঙ্গাৰ ৰসৰ বিভাজনৰ ক্ষেত্ৰতো কাৰিকাকাৰে সন্তোগ আৰু বিপ্ৰলম্ব শৃঙ্গাৰৰ ঠাইত অযোগ, বিযোগ আৰু সন্তোগ ভেদে তিনি ভাগত দেখুৱাইছে।

দশকপকৰ প্ৰায়খিনি কাৰিকাই অনুষ্টুপ ছন্দত লিখিত। কিন্তু প্ৰত্যেক প্ৰকাশৰ অন্তত আৰু ক্ষেত্ৰবিশেষে মাজে মাজে অন্য ওঠৰটা ছন্দৰ ব্যৱহাৰ কৰা গৈছে। এইকেইটা হ'ল—

১। আৰ্যাবৃত্ত (১।৩, ৪।১৩, ৪।৩৫; ৪।৩৬, আৰু ৩৭) —	৫
২। শ্ৰদ্ধা (১।৪, ৪।৮, ৪।২৮) —	৩
৩। ইন্দ্রবজ্জা (১।৬, ৪।৪৯, ৪।৮৬) —	৩
৪। বসন্ত তিলক (১।৬৮, ৩।৬, ৪।৭২, ৪।৮৫) —	৪
৫। উপজাতি (২।৭২) —	১
৬। শাদূলবিজ্জীড়িত (৪।৭৩ আৰু ৭৪) —	২

মুঠ- ১৮

ছন্দৰ প্ৰয়োজনৰ ক্ষেত্ৰত ধনঞ্জয়ে কেতিয়াবা কেতিয়াবা স্যাৎ, ভৱেৎ, ইয়াতো। স্মৃতঃ আদি শব্দৰ ব্যৱহাৰ কৰিছে। কেতিয়াবা কোনো কোনো শব্দৰ বেলেগ বেলেগ ৰূপো ব্যৱহাৰ কৰা দেখা যায়, যেনে ‘সূত্ৰধাৰ’ৰ ঠাইত ‘সূত্ৰিন্’ [৩।৯]। প্ৰয়োজন সাপেক্ষে পাৰিভাষিক শব্দকো বেলেগে লিখিছে, যেনে- ‘নিদ্ৰা’ ৰ ঠাইত ‘স্বাপ’ [৪।৮২] আৰু ‘ৰ্যাধি’ৰ ঠাইত ‘আৰ্তি’ [৪।৭৩] শব্দ ব্যৱহাৰ কৰিছে। ক্ষেত্ৰবিশেষে সম্পূৰ্ণ পদটো ব্যৱহাৰ নকৰি অংশমাত্ৰ উল্লেখ কৰিছে, - ‘বিবহোৎকণ্ঠিতা’ৰ সলনি ‘উৎকা’ [৪।৬৮]। আকৌ কেতিয়াবা ইয়াৰ বিপৰীতো হৈছে, যেনে ‘শম’ৰ ঠাইত ‘শমপ্ৰকৰ্ষ’ [৪।৪৫] ব্যৱহাৰ কৰিছে। কেতিয়াবা উপসৰ্গৰ প্ৰয়োগ কৰিছে, কেতিয়াবা আকৌ প্ৰয়োগ নকৰাকৈও লিখিছে, যেনে ‘হৰ্ষ’ৰ ঠাইত ‘প্ৰহৰ্ষ’ [৪।৭২] আৰু ‘আবেগ’ ৰসলনি ‘বেগ’ [৪।৭৪] ব্যৱহাৰ কৰিছে। ক’ৰবাত আকৌ বেলেগ উপসৰ্গও প্ৰয়োগ কৰা দেখা যায়, যেনে ‘অৱমৰ্ষ’ৰ সলনি ‘ৰিমৰ্ষ’ [৩।৬০] শব্দৰ প্ৰয়োগ। ক্ষেত্ৰ বিশেষে একে অৰ্থযুক্ত বেলেগ প্ৰত্যয় নিম্পন্ন শব্দও ব্যৱহাৰ কৰিছে, - যেনে আলস্য’ৰ ঠাইত ‘অলসতা’ [৪।৮], ‘ভাষন’ৰ সলনি ‘ভাষা’ [১।৫০] আৰু ‘অনুমান’ৰ সলনি ‘অনুমা’ৰ [১।৪০] ব্যৱহাৰ। তেনেকৈ ‘উৎঘাত্যক’ক ‘উৎঘাত্য’ [৩।১৪] আৰু ‘জনান্তিক’ক ‘জনান্ত’ [১।৬৫] বোলাটো মন কৰিব লগীয়া। এইবিলাকে দশকপকৰ স্বকীয়তা আনিছে।

দশকপকৰ বিষয়বস্তু : দশকপক হ’ল নাট্য বিষয়ৰ নিৰূপণাত্মক গ্ৰন্থ। ইয়াৰ প্ৰতিপাদ্য বিষয় সম্পৰ্কে প্ৰথম প্ৰকাশৰ চতুৰ্থ কাৰিকাত ধনঞ্জয়ে এনেদৰে কৈছে — “ব্ৰহ্মাই সকলো বেদৰ পৰা সাৰ অংশ গ্ৰহণ কৰি নাট্যবেদ (নাট্যশাস্ত্ৰ) ৰচনা কৰিলে। তাতে ভৰত মুনিয়ে অভিনয়, নীলকণ্ঠই তাণ্ডৱ আৰু পাৰ্বতীয়ে লাস্য নৃত্ত সংযোগ কৰিলে। সেই নাট্যবেদৰ সম্পূৰ্ণ লক্ষণ কোনে নিৰূপণ কৰিব পাৰে? তথাপি তাৰ এটা অঙ্গৰ (দশকপকৰ) লক্ষণ উৎকৃষ্ট ৰচনাৰ দ্বাৰা সংক্ষেপে উল্লেখ কৰিম।”

গ্ৰন্থখনৰ মূল বিষয় হ’ল দহ প্ৰকাৰ ৰূপকৰ লক্ষণ বৰ্ণনা কৰা। ইয়াত ষাটটা অধ্যায় আছে, যাক প্ৰকাশ বুলি কোৱা হৈছে। প্ৰথম প্ৰকাশত বস্তু ভাগৰ বিষয়ে, দ্বিতীয়টোত নেতাৰ বিষয়ে, তৃতীয়টোত ৰূপকৰ লক্ষণ সম্পৰ্কে আৰু চতুৰ্থ প্ৰকাশত ৰসৰ বিচাৰ সম্বন্ধে আলোচনা কৰিছে।

প্ৰথম প্ৰকাশ : আৰম্ভণিতে মঙ্গলাচৰণৰ পিছতে দশকপকৰ ৰচনাৰ উদ্দেশ্যৰ কথা কৈ ইয়াৰ বিষয়, অধিকাৰী তথা ৰচনাৰ প্ৰয়োজনীয়তাৰ বিষয়ে উল্লেখ কৰিছে। নাট্যৰ লক্ষণৰ কৰ্ণনা প্ৰসঙ্গত পৰ্যায়বাচক ৰূপ আৰু ৰূপকৰ সম্পৰ্কে কৈছে।

তাৰ পিছত তেওঁ নাটক, প্ৰকৰণ, ভাণ, প্ৰহসন, ডিম, ব্যাযোগ, সমৰকাৰ, পীঠী, অঙ্ক (উৎসৃষ্টিকাক্স) আৰু ঈহামৃগ ভেদে ৰূপকৰ প্ৰধান বিভাজনবোৰ দেখুৱাইছে। ইয়াত আৰু নৃত্তৰ সূত্ৰ আৰু ব্যাখ্যাৰ পিছত দুয়োকে মাৰ্গ আৰু দেশী ভেদে পুনৰ বিভাগত ভগাইছে। তাৰ পাছত তেওঁ ৰূপকৰ আধাৰ বস্তু, নেতা আৰু ৰস — এই তিনি তত্ত্বৰ আলোচনা কৰিছে।

কথাবস্তু বা কাহিনীক ধনঞ্জয়ে প্ৰথমে আধিকাৰিক আৰু প্ৰাসঙ্গিক — এই দুভাগত ভগাই নাটকৰ আদিৰে পৰা অন্তলৈকে থকা প্ৰধান কাহিনী ভাগক আধিকাৰিক আৰু এই প্ৰধান কাহিনী ভাগৰ সহায়ক কাহিনী ভাগক প্ৰাসঙ্গিক আখ্যা দিছে। প্ৰাসঙ্গিক কথাবস্তুক তেওঁ পুনৰ দুভাগত ভাগ কৰিছে — পতাকা আৰু প্ৰকৰী। আধিকাৰিক কাহিনীৰ মুখ্য সহায়কাৰী আৰু তাৰ সমান্তৰালভাৱে কিছুদূৰ গতি কৰা প্ৰাসঙ্গিক কাহিনী ভাগক পতাকা আৰু ক্ষণ মাত্ৰ গতি কৰা ভাগক প্ৰকৰী বুলি কৈছে। প্ৰসঙ্গক্ৰমে পতাকাস্থানকৰ কথা উল্লেখ কৰি তিনিও কাহিনী ভাগক প্ৰখ্যাত, উৎপাদ্য (কাল্পনিক) আৰু মিশ্ৰিত — এই তিনি ভাগত ভাগ কৰিছে। [দৃষ্টব্য : পৰিশিষ্ট ক (১)]।

ৰূপকবিলাকৰ ইতিবৃত্তৰ নায়কৰ কিবা নহয় কিবা একোটা লক্ষ্য থাকে। ইয়েই হৈছে ৰূপকৰ ফল। এই উপায়ৰ সিদ্ধি স্বৰূপ বীজ, বিন্দু, পতাকা, প্ৰকৰী আৰু কাৰ্য — এই পাঁচ প্ৰকাৰ অৰ্থ প্ৰকৃতিৰ কথা বৰ্ণনা কৰিছে। লগতে ফল-প্ৰাপ্তিৰ বাবে নায়কে যাব লগা ভিন্ন ভিন্ন অৱস্থাৰ কথাও কৈছে। এইকেইটাই হৈছে পাঁচপ্ৰকাৰৰ কাৰ্য্যৱস্থা — আৰম্ভ, প্ৰযত্ন, প্ৰাপ্ত্যাশ, নিয়তাপ্তি আৰু ফলাগম। ইয়াৰ পাছতে অৰ্থপ্ৰকৃতি আৰু কাৰ্য্যৱস্থাৰ সম্বন্ধত গঢ়ি উঠা — মুখ, প্ৰতিমুখ, গৰ্ভ, অৱমৰ্ষ আৰু উপসংহাৰ নামৰ পাঁচবিধ সন্ধিৰ কথা বৰ্ণনা কৰিছে। লগতে এই মূল সন্ধিবিলাকৰ ৬৪বিধ অঙ্গ সন্ধিবোৰো বৰ্ণনা দিছে।

সমস্ত কথাবস্তুক পুনৰ তেওঁ সূচ্য (সূচনাৰ যোগ্য) আৰু অসূচ্য (দৃশ্য-শ্ৰাব্য)

ভেদে ভাগ কৰি সূচ্যকথাবস্তুৰ সূচনাৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰা বিষ্ণুস্তক, চুলিকা, অঙ্কাস্য অঙ্কায়তাৰ আৰু প্ৰৱেশক আদিৰ সূত্ৰ আগ বঢ়াইছে। [দ্রষ্টব্যঃ পৰিশিষ্ট ক (২)]।

ধনঞ্জয়ে কথাবস্তুক পুনৰ সৰ্বশ্ৰাৱ্য, নিয়তশ্ৰাৱ্য আৰু অশ্ৰাৱ্য — এই তিনি ভাগত ভগাইছে। নিয়তশ্ৰাৱ্যৰ জনান্তিক, অপৰাধিত আৰু আকাশভাৰিত আদি বিভাজনৰ কথাও উল্লেখ কৰিছে। [দ্রষ্টব্যঃ পৰিশিষ্ট ক (৩)]।

দ্বিতীয় প্ৰকাশঃ দ্বিতীয় প্ৰকাশৰ প্ৰতিপাদ্য বিষয় হ'ল ৰূপকৰ নায়ক-নায়িকাৰ স্বৰূপ বিশ্লেষণ আৰু সেইবিলাকৰ বিভাজন। নেতা অৰ্থাৎ নাটকৰ মূল নায়ক বিনীত, মধুৰ, ত্যাগী, দক্ষ, তেজস্বী, বীৰ আদি গুণী পুৰুষ হ'ব লাগে বুলি কৈছে। তাৰ পাছত ধনঞ্জয়ে নায়কক ধীৰোদাত্ত, ধীৰললিত, ধীৰপ্ৰশান্ত আৰু ধীৰোদ্ধত আদি ভেদে চাৰি ভাগত ভগাইছে। শৃঙ্গাৰী নায়কক পুনৰ দক্ষিণ, শঠ, ধৃষ্ট আৰু অনুকূল এই চাৰিভাগত দেখুৱাইছে। [দ্রষ্টব্যঃ পৰিশিষ্ট খ (১)]। তাৰ পাছত তেওঁ নায়কৰ পীঠমৰ্দ, বিট, বিদূষক আদি অন্যান্য সহচৰসকলৰ স্বৰূপ আৰু তেওঁলোকৰ উপযোগিতাৰ কথা উল্লেখ কৰিছে। প্ৰতি নায়কৰ লক্ষণো ইয়াত বৰ্ণনা কৰা হৈছে। তাৰ পাছত নায়কৰ গাত থাকিব লগীয়া আঠ প্ৰকাৰ সাত্ত্বিক গুণৰ বিষয়ে উল্লেখ কৰিছে।

তাৰ পাছত নায়িকাৰ সামান্য গুণৰ কথা উনুকিয়াই নায়িকাক স্বকীয়া, পৰকীয়া আৰু সাধাৰণত্ৰী — এই তিনি ভাগত ভাগ কৰিছে। মুঠতে তেওঁ ষোল্ল প্ৰকাৰ নায়িকাৰ কথা বৰ্ণনা কৰিছে। [দ্রষ্টব্যঃ পৰিশিষ্ট খ (২)]। আকৌ অৱস্থাভেদে নায়িকাক তেওঁ স্বাধীন ভৰ্তৃকা আদি আঠভাগত ভগাইছে। [দ্রষ্টব্যঃ পৰিশিষ্ট খ (৩)]। তাৰ পাছত নায়িকাৰ দাসী, সখী আদি সহায়িকাবিলাকৰ বৰ্ণনা কৰি হাৱ, ভাৱ হেলা আদি নায়িকাৰ শাৰীৰিক, অথত্বজ আৰু স্বভাৱজ ২০ প্ৰকাৰ অলঙ্কাৰৰ বিষয়ে কৈছে।

তাৰ পাছত কৈশিকী, সাত্ত্বতী, আৰভটী আৰু ভাৰতী — এই চাৰিবিধ নাট্যবৃত্তিৰ কথা নিৰ্দেশ কৰি ভাৰতী বৃত্তিৰ বাদে বাকী কেইটা বৃত্তিৰ লক্ষণ আৰু স্বৰূপ বৰ্ণনা কৰিছে। শেষত নাট্য পাত্ৰই প্ৰয়োগ কৰিব লগীয়া ভাষা আৰু পৰম্পৰাৰ সম্বোধন আদিৰ উল্লেখৰে দ্বিতীয় প্ৰকাশ সামৰণি মাৰিছে।

তৃতীয় প্ৰকাশঃ তৃতীয় প্ৰকাশত দহ বিধ ৰূপকৰ স্বৰূপ আৰু লক্ষণৰ বৰ্ণনা আছে। এই দহ বিধ ৰূপকৰ ভিতৰত নাটক প্ৰধান। সেই বাবে তাৰ লক্ষণেই প্ৰথমে নিৰ্ণয় কৰিছে আৰু বাকীবিলাকৰ প্ৰসঙ্গত মূল সূত্ৰটো আগ বঢ়াই বাকীখিনি নাটকৰ নিচিনা বুলি কৈছে। পূৰ্বৰঙ্গৰ পাছত সূত্ৰধাৰ গুচি গ'লে স্থাপক নামৰ অন্য এজনে নাটকৰ উপস্থাপন কৰিব লাগে বুলি ধনঞ্জয়ে মত দাঙি

ধৰিছে। কাহিনী ভাগ দিয়া হ'লে, স্থাপকে দিয়া ৰূপত, মৰ্ত্য হ'লে মৰ্ত্য ৰূপত আৰু মিশ্ৰ হ'লে যিকোনো ৰূপত স্থাপকে ইয়াক উপস্থাপন কৰিব পাৰিব বুলি তেওঁ কৈছে। উল্লেখযোগ্য যে কাৰিকাত নান্দীৰ বিষয়ে বেলেগে একো লিখা নাই। তাৰ পাছত ভাৰতী বৃত্তি আৰু প্ৰস্থানৰ বিষয়ে কৈ কথোদ্যাত, প্ৰবৃত্তিক আৰু প্ৰয়োগাতিশয় আৰু বীথীৰ তেৰটা অঙ্গও প্ৰস্তাৱনাৰে অঙ্গ বুলি কৈ সেইবিলাকৰ সূত্ৰ আগ বঢ়াইছে। প্ৰস্তাৱনাৰ অন্তত আধিকাৰিক কাহিনী ভাগৰ ধীৰোদাত্ত আদি নায়কক অনৌচিত্য পৰিহাৰ কৰি ঔচিত্যৰ সমাৱেশেৰে উপস্থাপন কৰিব লাগে বুলি কৈছে। বসৰ ক্ষেত্ৰত নাটকত বীৰ বা শৃঙ্গাৰসেই মুখ্য আৰু বাকীবিলাক গৌণ হ'ব লাগে বুলি কৈ নিৰ্ৰহণসন্ধিত অদ্ভুত বসৰ সমাৱেশ ঘটাব লাগে বুলি উল্লেখ কৰিছে। তাৰ পাছত মঞ্চত প্ৰদৰ্শন নকৰিবলগীয়া বিষয়বিলাকৰ বিষয়ে কৈছে।

উল্লেখযোগ্য যে প্ৰকৰণৰ বিশ্লেষণৰ পাছতে ধনঞ্জয়ে নাটিকাৰ (উপৰূপকৰ প্ৰধান ভাগ) বিষয়েও আলোচনা কৰিছে, যদিও গ্ৰন্থখনৰ নামকৰণৰ বিপৰীত যেন লাগে। কিছুলোকে উত্থাপন কৰা প্ৰকৰণিকা নামৰ স্বতন্ত্ৰ ৰূপক এবিধক নিষেধ কৰিবলৈকে তেওঁ নাটিকাৰ লক্ষণ সমূহ দাঙি ধৰিছে আৰু কৈছে যে প্ৰকৰণিকা নাটিকাৰ পৰা ভিন্ন নহয়।

তাৰ পাছত অন্যান্য ৰূপকবিলাকৰ প্ৰত্যেকৰে সুকীয়া সুকীয়া সূত্ৰ আগ বঢ়াই তৃতীয় প্ৰকাশ শেষ কৰিছে।

চতুৰ্থ প্ৰকাশঃ বস্তু, নেতা আৰু বস — এই সূত্ৰ অনুসৰি তৃতীয় প্ৰকাশতেই বসৰ কথা আলোচনা কৰিব লাগিছিল যদিও বসৰ স্বৰূপ বৰ্ণনা বিস্তৃত হোৱা বাবে চতুৰ্থ প্ৰকাশতহে এই বিষয়ে উল্লেখ কৰিছে। প্ৰথমে তেওঁ বসৰ লক্ষণৰ কথা কৈছে। তাৰ পাছত সেই বসৰ সাধনৰূপ বিভাৱৰ কথা কৈ তাক আলম্বন আৰু উদ্দীপনা ভেদে দুভাগত ভাগ কৰিছে। স্থায়ীভাৱৰ পাছত অহা শাৰীৰিক বিকাৰ ধাৰ নাম অনুভাৱ বুলি কোৱা হৈছে, সেইবিলাকৰ বৰ্ণনা কৰাৰ পাছত আঠ বিধ সাত্ত্বিকভাৱৰ সূত্ৰ বিশ্লেষণ সহ আগ বঢ়াইছে। ৩৩ প্ৰকাৰৰ ব্যভিচাৰীভাৱৰো প্ৰত্যেকৰে বেলেগ বেলেগ ব্যাখ্যা দাঙি ধৰিছে। তাৰ পাছত ধনঞ্জয়ে স্থায়ীভাৱৰ সূত্ৰ আগবঢ়াই কৈছে যে চিত্তস্থিতভাৱেই হ'ল স্থায়ীভাৱ যি বিৰোধী বা অবিৰোধী ভাৱৰ দ্বাৰা বিচ্ছিন্ন নহয় আৰু লুগীয়া সাগৰে সকলো প্ৰকাৰৰ (বসযুক্ত) পানীক লুগীয়া কৰি লোৱাৰ দৰে অন্যান্য ভাৱক নিজৰ কৰি লয়। আঠ প্ৰকাৰ স্থায়ীভাৱৰ উল্লেখ কৰি তাৰ পৰা অদ্ভুত আঠ প্ৰকাৰ বসৰ বৰ্ণনা দিছে। শম নামক স্থায়ীভাৱৰ পৰা অহা শান্তবসৰ সম্পৰ্কত তেওঁ মন্তব্য দিছে যে শমে কৰ্মৰ নিবৃত্তি সূচায় আৰু

ফলত নাট্যত ইয়াৰ পৰিপূষ্টি নহয়। গতিকে নাটকত শান্তবসৰ প্ৰয়োগ হ'ব নোৱাৰে। প্ৰসঙ্গতঃ বসৰ ব্যঙ্গ্যত্ব সম্বন্ধে ধ্বনিবাদীসকলে কৰা সিদ্ধান্ত তেওঁ খণ্ডন কৰিছে আৰু কৈছে যে বসৰ ব্যঞ্জনা, নহয় তাৎপৰ্যবৃত্তিৰ সহায়তে বসোপলব্ধি হয়।

বসৰ ভেদ সম্পৰ্কত ধনঞ্জয়ে শৃঙ্গাৰ, বীৰ, বীভৎস আৰু ৰৌদ্ৰ — এই কেইটাক প্ৰধান বস বুলি মানি লৈ বিকাশ, বিস্তাৰ, ক্ষোভ আৰু বিক্ষেপ — চিত্ৰৰ এই চাৰি অৱস্থাৰ লগত সম্বন্ধ দেখুৱাইছে। বাকী চাৰিটা বস এই চাৰি বসৰ লগত জড়িত বুলি কৈছে। অন্য আচাৰ্যসকলে স্বীকাৰ কৰা প্ৰীতি, ভক্তি আদি ভাব তথা বসক এওঁ হৰ্ষ, উৎসাহ আদিৰ অন্তৰ্গত বুলি কৈছে। নাট্যশাস্ত্ৰোক্ত নাট্যলক্ষণ আৰু সন্ধাভিলাকো হৰ্ষ আদি ভাৱৰে অন্তৰ্ভুক্ত বুলি বৰ্ণনা কৰি গ্ৰন্থৰ সামৰণি মাৰিছে।

সন্দৰ্ভ গ্ৰন্থ —

- ১। দশৰূপকম্ — লোকমণি দাহাল
চৌখান্দা অমৰভাৰতী প্ৰকাশন বাৰানসী
প্ৰথম প্ৰকাশ, ১৯৮৭
- ২। হিন্দী দশৰূপক — ডাঃ সুধাকৰ মালৱীয়
কৃষ্ণদাস অকাদমী, বাৰানসী
দ্বিতীয় সংস্কৰণ, ১৯৯৫
- ৩। The Dasarupa, A treatise on Hindu Dramaturgy.
-- George C. O. Haas.
Motilal Banarsidass, Delhi
First Edition, 1962
- ৪। Ancient India -- R.C. Majumdar
Motilal Banarsidass
Delhi. Reprint. 1987
- ৫। Natyasastra of Bharatamuni -- Dr. R.S. Nagar
(I to IV). Parimal Publications
Delhi - 2nd Edition - 1988
- ৬। History of Sanskrit Poetics -- P.V. Kane
Motilal Banarsidass, Delhi
Third Revised Edition, 1961
- ৭। History of Sanskrit Poetics -- Sushil Kumar De
Firua K. L. Mukhopadhyay
Calcutta Second Revised Edition 1960

প্ৰথম প্ৰকাশ

মূল — নমস্তস্মৈ গণেশায় যৎকণ্ঠঃ পুঙ্কৰায়তে।
মদাভোগঘনধ্বনৌ নীলকণ্ঠস্য তাণ্ডরে ॥ ১ ॥

অনুবাদ — নীলকণ্ঠৰ (মহাদেৱৰ) তাণ্ডৰ নৃত্যত যি গণেশৰ মদপৰিপূৰ্ণ গম্ভীৰ ধ্বনিস্থিত কণ্ঠই মৃদঙ্গৰ কাম কৰে, সেই গণেশক নমস্কাৰ জনাওঁ।

সচৰাচৰৰ দৰে গ্ৰন্থকাৰে নিজৰ অভীষ্ট দুজন দেৱতাৰ অৰ্চনাৰে গ্ৰন্থৰ আৰম্ভণি কৰিছে। প্ৰথম শ্লোকত গণেশ আৰু দ্বিতীয় শ্লোকত বিষ্ণুৰ আৰধনা কৰিছে।

মহাদেৱৰ তাণ্ডৰ নৃত্যত গণেশৰ গম্ভীৰ ধ্বনিয়ে পুঙ্কৰ মৃদঙ্গৰ কাম সামধা কৰিছে। শ্লোকৰ তৃতীয় চৰণৰ 'ঘন' শব্দই শ্ৰেষ্ঠ হৈ দুটা অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিছে। ততীয়া সমগ্ৰ শ্লোকটোৰ অৰ্থ হ'ব এই — নীলকণ্ঠ অৰ্থাৎ ময়ূৰৰ উদ্ধত নৃত্যত যেনেকৈ মেঘৰ ধ্বনিয়ে মৃদঙ্গৰ কাম কৰিছে তেনেকৈ মহাদেৱৰ তাণ্ডৰ নৃত্যত গণেশৰ গম্ভীৰ ধ্বনিয়ে মৃদঙ্গৰ কাম কৰিছে।]

মূল — দশৰূপনুকাৰেণ যস্য মাদ্যন্তি ভাৱকাঃ।
নমঃ সৰ্বৱিদ্ভে তস্মৈ ৱিষ্ণুৰে ভৰতায় চ ॥ ২ ॥

অনুবাদ — দশৰূপৰ ধাৰণেৰে ভক্তসকলক আনন্দিত কৰা সৰ্বজ্ঞাতা বিষ্ণুক নমস্কাৰ জনাওঁ আৰু (নাট্যাদি) দশৰূপকেৰে বসিকসকলক আনন্দ দিয়া সৰ্ববিদ্যাৱিদ ভৰতকো নমস্কাৰ জনাওঁ।

শ্লোকৰ প্ৰথম শাৰীত শ্ৰেষ্ঠৰূপে দুটা অৰ্থ পোৱা যায়। প্ৰথমটোৱে দশৰূপত আবিৰ্ভাৱ হোৱা বিষ্ণুক বুজাইছে। দ্বিতীয়টোৱে দশৰূপকৰ নিৰ্মাতা ভৰতক বুজাইছে।]

মূল — কস্যচিদেৱ কদাচিদয়য়া বিষয়ং সৰস্বতী ৱিদুষঃ।
ঘটয়তি কমপি তমন্যো ব্ৰজতি জনো যেন ৱৈদক্ষীম্ ॥ ৩ ॥

অনুবাদ — বাগ্দ্ৰেয়ীয়ে দয়াপূৰ্বক কোনোবা এজনক (কৰিক) কেতিয়াবা কোনো বিষয় (কাৰ্য্য) প্ৰদান কৰে যাৰ পৰা অন্যান্য লোকে (পাঠকগণে) বিদগ্ধতা (নিপুণতা) লাভ কৰে।

[ধনঞ্জয়ৰ মতে ৰচনাকৌশল আৰু কৱিত্বশক্তি সৰস্বতীৰ অনুকম্পাতহে সম্ভৱ।

কিন্তু সেই কৰিব সৃষ্টিৰ পৰা অন্য সাধাৰণ লোকেও নিপুণভাৱে বসাস্বাদ কৰি আনন্দ লাভ কৰিব পাৰে ।]

মূল — উদ্ধৃত্যোদ্ধৃত্য সাৰং যমখিলনিগমান্নাট্যবেদং বিবিঞ্চি
শচক্রে যস্য প্ৰয়োগংমুনিৰপি ভৰতস্তাওৰং নীলকণ্ঠঃ ।
শৰ্ৱাণী লাস্যমস্য প্ৰতিপদমপৰং লক্ষ্য কঃ কৰ্ত্তুমীষ্টে
নাট্যানাং কিন্তু কিঞ্চিৎপ্ৰগুণবচনয়া লক্ষণং সংক্ষিপ্যামি ॥ ৪ ॥

অনুবাদ — বিবিঞ্চিয়ে (ব্ৰহ্মাই) সকলো বেদৰ পৰা সাৰ অংশ গ্ৰহণ কৰি নাট্যবেদ ৰচনা কৰিলে । তাতে ভৰত মুনিয়ে অভিনয়, নীলকণ্ঠই তাওৰ আৰু পাৰ্বতীয়ে লাস্য নৃত্ত সংযোগ কৰিলে । সেই নাট্যবেদৰ সম্পূৰ্ণ লক্ষণ কোনে নিৰূপণ কৰিব পাৰে ? তথাপি তাৰ এটা অঙ্গৰ (দশৰূপকৰ) লক্ষণ উৎকৃষ্ট ৰচনাৰ দ্বাৰা সংক্ষেপে উল্লেখ কৰিম ।

[ইয়াত ধনঞ্জয়ে নাটকৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কে প্ৰাচীন পৰম্পৰাকে মানি লৈ কৈছে যে ব্ৰহ্মাই ঋগ্বেদৰ পৰা পাঠ্য, সামবেদৰ পৰা গীত, যজুৰ্বেদৰ পৰা অভিনয় আৰু অথৰ্ববেদৰ পৰা ৰস গ্ৰহণ কৰি নাট্যবেদ ৰচনা কৰিলে । ভৰত মুনিয়ে ইয়াত অভিনয় অৰ্থাৎ কৰণ (হাতভৰিৰ ক্ৰমিক চালনা) আৰু অঙ্গহাৰ (কলাত্মকভাৱে অঙ্গবিলাকৰ চালনা) যোগ দিলে । শিৱ আৰু পাৰ্বতীয়ে ক্ৰমে তাওৰ আৰু লাস্য নৃত্তৰ সংযোজন কৰিলে ।

ইয়াত সৃষ্টিকৰ্তা ব্ৰহ্মা, আচাৰ্য ভৰত, ভগৱান শিৱ আৰু পাৰ্বতীৰ একে লগে স্মৰণ কৰা হৈছে বাবে ই স্মৰণাত্মক মঙ্গল হৈছে ।]

মূল — ব্যাকীৰ্ণে মন্দবুদ্ধীনাং জায়তে মতিৰিভ্ৰমঃ ।
তস্যার্থস্তৎপদৈস্তেন সংক্ষিপ্য ক্ৰিয়তেহঞ্জসা ॥ ৫ ॥

অনুবাদ — (নাট্যবেদ) বিশাল আৰু বিস্তৃত বাবে অল্পবুদ্ধিমান বিলাকৰ বুদ্ধিভ্ৰম হয় । সেইবাবে সেই নাট্যবেদৰ বিষয় সেই সেই শব্দৰ দ্বাৰা সহজ উপায়েৰে সংক্ষেপে ইয়াত কোৱা হৈছে ।

[পূৰ্বাচাৰ্যসকলে প্ৰণয়ন কৰা নাট্য সম্পৰ্কীয় গ্ৰন্থ থকা সত্ত্বেও গ্ৰন্থকাৰে পুনৰ তেনে গ্ৰন্থ প্ৰণয়ন কৰিবলৈ ওলোৱাত পুনৰুক্তি দোষ হ'ব পাৰে । তাক খণ্ডন কৰিবলৈ কৈছে অলপীয়া বুদ্ধিসম্পন্ন লোকৰ বাবে সেইবোৰ গ্ৰন্থ সহজে বোধগম্য নহয় । ফলত সৰলীকৰণ কৰি এই গ্ৰন্থ ৰচনা কৰা হৈছে ।]

মূল — আনন্দনিস্যান্দিষু ৰূপকেষু বুৎপত্তিমাত্ৰং ফলমল্পবুদ্ধিঃ ।
য়োহপীতিহাসাদিৱদাহ সাধুস্তস্মৈ নমঃ স্বাদুপৰাঙ্মুখায় ॥ ৬ ॥

অনুবাদ — আনন্দদানকাৰী ৰূপকক যিসকল মন্দবুদ্ধীলোকে ইতিহাসাদিৰ নিচিনা বুৎপত্তি মাত্ৰ ফল (লৌকিক জ্ঞান সাধন মাত্ৰ) বুলি কয় তেনেকুৱা ৰসাস্বাদনত পৰাংমুখী সাধুজনক নমস্কাৰ !

ভামহে কৈছে “ধৰ্মাৰ্থকামমেক্ষেষু বৈচক্ষণং কলাসু চ । কাৰোতি কীৰ্ত্তিং প্ৰীতিঞ্চ সাধুকাৰ্য্য নিষেৱনম্ ।” — অৰ্থাৎ সাধুকাৰ্য্য পঠন-পাঠে ধৰ্ম, অৰ্থ, কাম, মোক্ষ, কলাবিদ্যাত বিচক্ষণতা, কীৰ্ত্তি আৰু প্ৰীতি সাধন কৰে । ধনঞ্জয়ে কাৰ্য্য পাঠ আৰু ৰূপকৰ পৰা হোৱা ফলাফলৰ তুলনা কৰি কৈছে যে ৰূপকৰ ফল সৰ্বব্যাপক । ইয়াৰ দ্বাৰা বেদান্তৰ স্পৰ্শশূন্য, পৰমানন্দস্বৰূপ ৰসাস্বাদ লাভ কৰিব পাৰি । ইতিহাস-পুৰাণাদিৰ দৰে ই কেৱল ধৰ্মাৰ্থাদি লৌকিক জ্ঞান প্ৰদানতেই সীমিত নহয় । অলৌকিক আনন্দদায়ী ৰূপকক লৌকিক জ্ঞান তথা কলা আদিত দক্ষতা দিব পাৰে বুলি কোৱাবিলাক একদেশদশীহে । ‘নমঃ’ শব্দটো ইয়াত ঠাট্টা অৰ্থত ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে ।]

মূল — অৱস্থানুকৃতিৰ্নাট্যম্—

অনুবাদ — অৱস্থা বিশেষৰ অনুকৰণেই ‘নাট্য’ ।

[অৱস্থা হ'ল স্বৰূপ বিশেষৰ দশা । কাৰ্য্যত বৰ্ণিত পাত্ৰ-পাত্ৰীৰ সুখ-দুখ আদি অৱস্থা আঙ্গিক-বাচিক-আহাৰ্থ আৰু সাত্ত্বিক — এই চাৰিবিধ অভিনয় যোগে একৰূপতা প্ৰতীতিজনকেই অনুকৰণ আৰু ইয়েই নাট্য । ভৰতে কৈছে — ‘যোহয়ং স্বভাৱো লোকস্য নানৱস্থান্তৰত্মকঃ । সোহঙ্গাদাভিনয়েৰ্যুক্তং নাট্য মিত্যভিধীয়তে ।’
না. শা. — ১৯/১৪৪ (নানা অৱস্থাৰ লোক স্বভাৱ অঙ্গাদি অভিনয় যুক্ত হ'লে নাট্য হয় ।)]

মূল — ——— ৰূপং দৃশ্যতয়োচ্যতে ।

অনুবাদ — দৃশ্যমানতাৰ বাবে ‘ৰূপ’ বুলি কোৱা হয় ।

[সেই নাট্য দৃশ্যমান হোৱা বাবে ‘ৰূপ’ নামেৰেও জনাজাত । ৰঙা, নীলা, আদি বৰ্ণযুক্ত বস্তু দৃষ্টিগ্ৰাহ্য হোৱা হেতু ‘ৰূপ’ বুলি কোৱা হয় । তেনেকৈ ৰসমঞ্চত অভিনীত নাট্য দৃষ্টিগ্ৰাহ্য হোৱা বাবেই ‘ৰূপ’ নাম পাইছে ।]

মূল — কপকং তৎসমাবোপাৎ —

অনুবাদ — নেটাদি পাত্রবিশেষত) আবোপিত কৰা হয় বাবে ‘কপক’ বুলিও কোৱা হয় ।

[মুখত চন্দ্রত্ব আবোপ হোৱা বাবে মুখচন্দ্র যেনেকৈ কপকালংকাৰ তেনেকৈ নট আদিত পাত্র-পাত্রীৰ অৱস্থা আবোপিত হোৱা বাবে ইয়াক ‘কপক’ বোলা হয় ।

মুঠতে নাট্য, কপ আৰু কপক তিনিও একেটাৰে নাম, কেৱল প্ৰবৃত্তি নিমিত্ত ভেদ (একে অৰ্থত প্ৰযুক্ত হ’লেও প্ৰবৃত্তি অনুসৰি ভেদ) পোৱা যায় । অৱস্থাৰ অনুকৰণৰ বাবে ‘নাট্য’, দৃশ্যমান হোৱা বাবে ‘কপ’ আৰু অৱস্থাৰ আবোপৰ বাবে ‘কপক’ বোলা হৈছে ।]

মূল — — দৰ্শধৈৰ বসাপ্ৰয়ম্ ॥ ৭ ॥

অনুবাদ — (সেই কপক) বসৰ আশ্ৰয় বিশেষৰ বাবে দহ বিধ ।

[বসৰ গুণ্ড আশ্ৰয়ৰ ফলত নাটককে আদি কৰি দহবিধ প্ৰধান কপক আছে । নাটিকাদি অন্যান্য ভাগবিলাকত বসৰ মিশ্ৰণ ঘটে বাবে সেইবোৰ প্ৰধান ভাগ নহয় ।]

মূল — নাটকং সপ্ৰকৰণং ভাগঃ প্ৰহসনং ডিমঃ ।

ব্যয়োগসমৰকাৰৌ বীথ্যক্কেহামৃগা ইতি ॥ ৮ ॥

অনুবাদ — নাটক, প্ৰকৰণ, ভাগ, প্ৰহসন, ডিম, ব্যয়োগ, সমৰকাৰ, বীথি, অন্ধ আৰু ঈহামৃগ (কপকৰ দহোটা ভেদ) ।

মূল — অন্যন্তাৱাপ্ৰয়ং নৃত্যম্ —

অনুবাদ — ভাৱৰ আশ্ৰয় হেতু নৃত্য (নাট্যৰ পৰা) বেলেগ ।

[ভোম্বী, শ্ৰীগদিত, ভাগ ভাগী, প্ৰস্থান, বাসক, আৰু কাৰ্য্য আদি সাত প্ৰকাৰ নৃত্যৰ বিভাগৰ পৰা ভান আদি দহ প্ৰকাৰ কপকৰ ভেদ ইয়াত দেখুওৱা হৈছে ।

ভাৱাশ্ৰিত নৃত্য বসাপ্ৰিত নাট্যৰ পৰা বেলেগ । ‘নৃত্য’ ‘নৃতী’ ধাতুৰ পৰা উৎপন্ন যাৰ অৰ্থ শৰীৰ সঞ্চালন । নৃতী (নৃতী গাত্ৰৱিক্ষেপে) + ক্যপি = নৃত্যম্ ; + ক্তে = নৃতম্, + ল্যুটি = নৰ্তনম্ ; + নুলি = নৰ্তকঃ + অচি = নৰ্তঃ । শৰীৰৰ অঙ্গ সঞ্চালনেই নৃত্যৰ মূল ক্ৰিয়া । গতিকে ই দৃশ্যমান (প্ৰেক্ষনীয়ক) ই আঙ্গিক অভিনয় প্ৰধান ।

নাট্য ‘নট্’ ধাতুৰ পৰা উৎপন্ন যাৰ অৰ্থ অৱস্পন্দন অৰ্থাৎ কিঞ্চিৎমাত্ৰ চলন । নট + য্যট্ৰিঃ = নাট্যম্ ; + নুলি = নাটকম্, + অচি = নটঃ ; + ল্যুটি = নটনম্ । নাট্যৰ বিষয়বস্তু বস আৰু বস বিভাৱ, অনুভৱ, সঞ্চাৰীভাৱৰ দ্বাৰা বাক্যৰ্থৰ লগত আশ্ৰিত । নাট্যত বাক্যৰ্থৰ অভিনয় হয়, ভাৱৰ নহয় । গতিকে নাট্য বসাপ্ৰিত । বসৰ পৰিপুষ্টি প্ৰতি পদে পদে নহয়, বৰং পদৰ সমষ্টিকপ বাক্যতহে হয়, কিন্তু ভাৱৰ আশ্ৰয় প্ৰতি পদতেই হয় । নাট্য সাত্ত্বিকপ্ৰধান আনহাতে নৃত্য আঙ্গিক প্ৰধান ।

নাট্য শিল্পীক নট আৰু নৃত্য শিল্পীক নৰ্তক বোলে । নাট্য একাধাৰে শব্দ আৰু দৃশ্য কিয়নো ই কাব্য । আনহাতে নৃত্য কেৱল দৃশ্য । নাট্যত বসে পৰিপুষ্টিতা লাভে, নৃত্যত কেৱল ভাৱৰ অভিব্যঞ্জনাহে হয় ।]

মূল — — নৃত্তং তাললয়াশ্ৰয়ম্ ।

অনুবাদ — নৃত্ত তাল আৰু লয়ৰ ওপৰত আশ্ৰিত ।

[শৰীৰৰ সঞ্চালন একে হ’লেও নৃত্য আৰু নৃত্তৰ মাজত প্ৰভেদ আছে । তাল-লয়াশ্ৰিত অভিনয় শূন্য অঙ্গ বিক্ষেপকেই নৃত্য কোৱা হয় । তাল হ’ল কাল আৰু ক্ৰিয়াৰ মাপক শব্দ । লয় হ’ল শীঘ্ৰতা বা মন্দতা নিয়ামক শব্দ । নৃত্ত গান, বাদ্য আদিৰ দ্বাৰা মনোৰঞ্জক আৰু নাট্যৰ শোভাৰ্ধক বস্তুবিশেষ, বস বা ভাৱৰ লগত ইয়াৰ সম্পৰ্ক নাইকিয়া । নৃত্য পদাৰ্থৰ অভিনয়ৰ দ্বাৰা নাট্যৰ উপকাৰক বস্তু বিশেষ । নৃত্যত পদাৰ্থৰ অভিনয় মুখ্য বস্তু, কিন্তু নৃত্তত শৰীৰৰ সঞ্চালনহে মুখ্য, অভিনয় নহয় । নৃত্যৰ আধাৰ ভাৱ, নৃত্তৰ তাল আৰু লয় আৰু নাট্যৰ আধাৰ বস — নৃত্যং ভাৱাশ্ৰয়ম্, নৃত্তং তাল লয়াশ্ৰয়ম্ আৰু নাট্যং বসাপ্ৰয়ম্ ।]

মূল — আদ্যং পদাৰ্থাভিনয়ো মাৰ্গো দেশী তথা পৰম্ ॥ ৯ ॥

অনুবাদ — পদাৰ্থৰ অভিনয়কপ প্ৰথম বিধক (নৃত্যক) ‘মাৰ্গ’ আৰু দ্বিতীয় বিধক (নৃত্ত) ‘দেশী’ বোলা হয় ।

[নৃত্যত শাস্ত্ৰীয় পদ্ধতি অনুসৰি পদাৰ্থৰ অভিনয় আৰু অঙ্গ সঞ্চালন হয় বাবে তাক ‘মাৰ্গ’ আৰু নৃত্তত কেৱল তাল লয়ৰ আধাৰভূত শৰীৰ সঞ্চালন হোৱা বাবে ‘দেশী’ বোলা হৈছে ।]

মূল — মধুবোদ্ধতভেদেন তদ্ দ্বয়ং দ্বিবিধং পুনঃ ।

লাস্যতাগুৰূপণ নাটকাদ্যুপকাৰকম্ ॥ ১০ ॥

অনুবাদ — মধুর আৰু উদ্ধত ভেদে এই দুয়োবিধ (নৃত্য আৰু নৃত্ত) পুনৰ দুবিধ, লাস্য আৰু তাণ্ডৰ ৰূপ (জনাজাত) এইবিলাক নাটকাদিৰ উপকাৰক ।

[নৃত্য দুবিধ — ১। মধুর বা লাস্য নৃত্য আৰু ২। উদ্ধত বা তাণ্ডৰ নৃত্য । আৰু তেনেকৈ নৃত্তও দুবিধ — ১। মধুর বা লাস্য নৃত্ত আৰু ২। উদ্ধত বা তাণ্ডৰ নৃত্ত ।]

মূল — বস্তু নেতা বসন্তেঘাং ভেদক : —

অনুবাদ — বস্তু, নেতা আৰু বসন্ত ফালৰ পৰা এইবিলাকক (ৰূপকক) ভেদ কৰা হৈছে । [বস্তু হ'ল ইতিবৃত্ত বা নাট্য শৰীৰ, নেতা হ'ল নায়ক আৰু বসন্ত হ'ল শৃঙ্গাৰাদি বস । এই তিনি বিধৰ স্বৰূপ বা ভেদ অনুসৰি ৰূপকবিলাকক দহটা ভাগত ভগোৱা হৈছে ।]

মূল — বস্তু চ দ্বিধা ।

তত্ৰাধিকাৰিকং মুখ্যমঙ্গং প্ৰাসঙ্গিকং বিদু : ॥ ১১ ॥

অনুবাদ — বস্তু হ'ল দুবিধ । তাৰে মুখ্যটো হ'ল আধিকাৰিক আৰু অঙ্গটো হৈছে প্ৰাসঙ্গিক ।

[মূল ইতিবৃত্ত বা কথা বস্তুটো হ'ল 'আধিকাৰিক' আৰু অঙ্গসদৃশবিলাকক কোৱা হৈছে 'প্ৰাসঙ্গিক' । ৰামায়ণৰ ৰামসীতাৰ কাহিনী 'আধিকাৰিক' আৰু সুগ্ৰীৱাদিৰ কথাবস্তু হ'ল 'প্ৰাসঙ্গিক' ।]

মূল — অধিকাৰঃ ফলস্বাম্যধিকাৰী চ তৎপ্ৰভু : ।

তন্নিৰ্বৰ্ত্তমভিব্যাপি বৃত্তং স্যাদাধিকাৰিকম্ ॥ ১২ ॥

অনুবাদ — ফলৰ স্বামিত্ব হ'ল অধিকাৰ; ফলৰ স্বামীয়েই হ'ল অধিকাৰী, ফলপ্ৰাপ্তি পৰ্যন্ত তেওঁৰ দ্বাৰা সম্পাদিত (নিৰ্বৃত্ত) কথাভাগকে 'আধিকাৰিক' বোলে ।

[অভিব্যাপি হ'ল ফলপ্ৰাপ্তি পৰ্যন্ত ব্যাপ্ত কথা ভাগ । অধিকাৰী বা স্বামীৰ ইমান দূৰ পৰ্যন্ত কাহিনী ভাগেই হ'ল 'আধিকাৰিক' । ৰামায়ণত অধিকাৰী ৰামৰ ৰাৱণবধ, সীতাপ্ৰাপ্তি তথা ৰাজ্যাবোহণ পৰ্যন্ত বিস্তৃত কথা বস্তুৱেই 'আধিকাৰিক' ইতিবৃত্ত।]

মূল — প্ৰাসঙ্গিকং পৰাৰ্থস্য স্বার্থো যস্য প্ৰসঙ্গতঃ ।

অনুবাদ — (যি ইতিবৃত্তই) প্ৰধান কথাবস্তুৰ প্ৰয়োজন পূৰণ কৰি প্ৰসঙ্গক্ৰমেহে নিজৰ প্ৰয়োজন সিদ্ধ কৰে তাকে প্ৰাসঙ্গিক ইতিবৃত্ত বোলা হয় ।

মূল — সানুবন্ধং পতাকাখ্যং প্ৰকৰী চ প্ৰদেশভাক্ ॥ ১৩ ॥

অনুবাদ — (ই দুবিধ) সানুবন্ধ অৰ্থাৎ আধিকাৰিক বৃত্তৰ সৈতে বহুদূৰ গামী বৃত্ত পতাকা আৰু একদেশগামী অৰ্থাৎ ক্ষণমাত্ৰগামী বৃত্ত প্ৰকৰী ।

[প্ৰাসঙ্গিক বৃত্ত দুবিধ — ১। পতাকা আৰু ২। প্ৰকৰী । আধিকাৰিক বৃত্তৰ লগে লগে অন্তিম পৰ্যন্ত অনুবৰ্ত্তন কৰাই অনুবন্ধ । এই বৃত্তই হ'ল পতাকা । ৰামায়ণৰ সুগ্ৰীৱৰ কাহিনীটো হ'ল পতাকা ।

একদেশ অৰ্থাৎ ক্ষণমাত্ৰ অনুবৰ্ত্তী কাহিনী প্ৰকৰী যেনে — ৰামায়ণৰ শৰীৰৰ উপাখ্যান । মুঠ কথা পতাকা মূল বৃত্তৰ সমান্তৰালভাৱে বহু দূৰ পৰ্যন্ত বিস্তৃত । মূলৰ স্বার্থ ৰক্ষাৰ লগতে নিজৰো স্বার্থ সিদ্ধি হয় । প্ৰকৰী অল্পকাল ব্যাপী স্বার্থ সাধনকাৰী আৰু মূলৰ স্বার্থ সাধন নকৰিবও পাৰে ।]

মূল — প্ৰস্তুতাগন্তভাৱস্য বস্তুনোহন্যোক্তিসূচকম্ ।

পতাকাস্থানকং তুল্যসংবিধানবিশেষণম্ ॥ ১৪ ॥

অনুবাদ — প্ৰস্তুত (প্ৰসঙ্গপ্ৰাপ্ত) ভাৱী কথাবস্তু অন্যোক্তিৰ দ্বাৰা সূচনা কৰাকে 'পতাকাস্থান' বোলে । কেতিয়াবা সমান ইতিবৃত্ত (সংবিধান) আৰু কেতিয়াবা সমান বিশেষণৰ দ্বাৰা সূচিত কৰা হয় ।

[যি কথাৰ প্ৰকৰণ চলি আছে, তাৰ অদূৰ ভৱিষ্যতত ঘটনাৰ লগা ঘটনাৰ সূচনা যাৰ পৰা পোৱা যায় তাকে 'পতাকাস্থান' বোলা হয় । ভৱিষ্যতৰ ঘটনাৰলীৰ সংকেতসূচক উক্তিৰেই 'পতাকাস্থান' । ই দুবিধ — ১। সমান ইতিবৃত্ত আৰু ২। সমান বিশেষণৰ দ্বাৰা সূচিত । ধনিকে বৃত্তিত দুয়োবিধৰে উদাহৰণ 'বত্মাৱলী'ৰ পৰা (৩/৬ আৰু ২/৪) দিছে ।]

মূল — প্ৰখ্যাতোৎপাদ্যমিশ্ৰভেদাৎ ত্ৰেধাপি তৎত্ৰিধা ।

প্ৰখ্যাতমিতিহাসাদেকৎপাদ্যং কৰিকল্পিতম্ ॥ ১৫

মিশ্ৰং চ সঙ্কৰাৎ তাভ্যাং দিব্যমৰ্ত্যাদিভদতঃ ।

অনুবাদ — এই তিনিও ভাগৰে প্ৰখ্যাত, উৎপাদ্য আৰু মিশ্ৰ ভেদেৰে তিনি ভাগত বিভক্ত । প্ৰখ্যাত ইতিবৃত্ত ইতিহাসাদিৰ পৰা গৃহীত, উৎপাদ্য হ'ল কৰিকল্পিত আৰু দুয়োৰে সংমিশ্ৰণ হ'ল মিশ্ৰকাহিনী । ইহঁতৰ প্ৰত্যেককে দিব্য আৰু মৰ্ত্য আদি ভাগত ভগোৱা হৈছে ।

[আধিকাৰিক, পতাকাপ্ৰাসঙ্গিক প্ৰকৰী প্ৰাসঙ্গিক বস্তু প্ৰত্যেকৰে তিনি প্ৰকাৰৰ -

- প্ৰখ্যাত, উৎপাদ্য আৰু মিশ্ৰ । প্ৰখ্যাত কথাবস্তু হ'ল ইতিহাসাদিৰ পৰা গ্ৰহণ (যেনে কৃষ্ণকথা); কৱিকল্পনাৰ দ্বাৰা ৰচিত বৃত্ত হ'ল উৎপাদ্য (যেনে মালতীমাধৱ), আৰু দুয়োটাৰে সংমিশ্ৰণত হোৱা কথাবস্তু ভাগক মিশ্ৰ বোলা হয় (যেনে অভিজ্ঞানশকুন্তল) । এইদৰে ন প্ৰকাৰৰ কথাবস্তুক পুনৰ দিয়া, মৰ্ত্য আৰু দিব্যাদিৰ্য্য এই তিনিভাগত ভাগ কৰিছে । কাবিকাৰ 'আদি' পদে 'দিব্যাদিৰ্য্য' বুজাইছে । এনেকৈ কথাবস্তুৰ অনন্ত বিভাগ পোৱা যায় ।]

মূল — কাৰ্যং ত্ৰিৰ্গন্তুচ্ছুদ্ধমেকানেকানুবন্ধি চ ॥ ১৬ ॥

অনুবাদ — (এই ইতিবৃত্তৰ) কাৰ্য বা ফল হ'ল ত্ৰিৰ্গৰ (ধৰ্ম, অৰ্থ আৰু কাম) সাধন । ই কেতিয়াবা শুদ্ধ, কেতিয়াবা একানুগত আৰু কেতিয়াবা অনেকানুগত হয় ।

[ধৰ্ম, অৰ্থ আৰু কাম — এই ত্ৰিৰ্গৰ সাধনেই হৈছে ইতিবৃত্তৰ ফল । এই ফল কেতিয়াবা শুদ্ধ অৰ্থাৎ ত্ৰিৰ্গৰ এবিধ, কেতিয়াবা এবিধৰ লগত আন এবিধৰ অনুয় হৈ (যেনে অৰ্থৰ লগত ধৰ্ম), তথা দুবিধ ফলৰ লগত আন এবিধৰ অনুয় হৈ (যেনে অৰ্থ আৰু ধৰ্মৰ লগত কাম), আৰু কেতিয়াবা তিনিও অন্বিত হৈ লাভ কৰা যায় । ফলত ফল তিনি প্ৰকাৰৰ — ১। একানুবন্ধী (শুদ্ধ), ২। দুয়নুবন্ধী আৰু ৩। ত্ৰয়নুবন্ধী ।]

মূল — স্বল্পোদিস্তন্ত তদ্ধেতুবীজং বিস্তাৰ্যনেবাধা ।

অনুবাদ — (ৰূপকৰ আৰম্ভণিতে) অলপমাত্ৰ সংকেত কৰি পাছত বিস্তাৰ লাভ কৰাকে বীজ বোলা হয় ।

[যেনেকৈ উপযুক্ত পৰিৱেশত বীজে বিস্তাৰ লাভ কৰি পত্ৰ-পুষ্প, শাখা-প্ৰশাখা যুক্ত প্ৰকাণ্ড বৃক্ষলৈ ৰূপান্তৰিত হয়, তেনেকৈ ৰূপকৰ আৰম্ভণিতে অলপ মাত্ৰ সংকেত কৰা কাৰ্যসাধন স্বৰূপ (ফলদায়ক) হেতু বিশেষক বীজ বোলে । বৃত্তিকাৰে বীজৰ উদাহৰণ 'বত্ৰাৱলী' আৰু 'ৱেণীসংহাৰ'ৰ পৰা দেখুৱাইছে । প্ৰথমখনত যৌগন্ধৰায়ণৰ দৈৱ অনুকূল হ'লে সকলো অৰ্জীষ্ট সিদ্ধ হয় বোলা উক্তিটো তাৰ বীজ, যি বত্ৰাৱলী আৰু উদয়নৰ মিলনৰূপ ফলপ্ৰাপ্তিৰ কথা সূচনা কৰিছে । 'ৱেণীসংহাৰ'ত দৌপদীৰ চুলি বান্ধোন নাটকৰ ফল । ভীমৰ খণ্ডেৰে পৰিপুষ্ট যুধিষ্ঠিৰৰ উৎসাহেই ইয়াৰ বীজ ।]

মূল — অৱান্তৰাৰ্থৰিচ্ছেদে বিন্দুৰচ্ছেদকাৰণম্ ॥ ১৭ ॥

অনুবাদ — (কথাবস্তুৰ) অভ্যন্তৰ ভাগৰ বিচ্ছেদত সংযোগ সাধন কৰাকে বিন্দু বোলে ।

[কথাবস্তুৰ সংযোগ বিচ্ছিন্ন হ'লে বিন্দুৰে পুনৰ সংযোগ সাধন কৰি নাটকীয় কাহিনী ভাগৰ অগ্ৰগতি সাধন কৰে । 'বত্ৰাৱলী' নাটিকাৰ প্ৰথম অঙ্কত দেখুওৱা কামদেৱ পূজাৰ পাছতে প্ৰধান কাহিনী ভাগৰ গতি বন্ধ হৈ পৰিছে । কিন্তু সাগৰিকাই (বত্ৰাৱলীয়ে) উদয়নৰ নামটো শুনাৰ লগে লগে 'পিতৃয়ে মোক সমৰ্পণ কৰা উদয়ন এইজনেই নেকি ?' বোলা কথাষাৰে বিচ্ছিন্ন কথাবস্তুক পুনৰ সংলগ্ন কৰিছে । গতিকে ই বিন্দু ।]

মূল — বীজবিন্দুপতাকাখ্য প্ৰকাৰীকাৰ্যলক্ষণাঃ ।

অৰ্থপ্ৰকৃত্যঃ পঞ্চ তা এতাঃ পৰিকীৰ্তিতাঃ ॥ ১৮ ॥

অনুবাদ — (প্ৰয়োজন সিদ্ধিৰ কাৰণ স্বৰূপ) পাঁচ অৰ্থপ্ৰকৃতি বীজ, বিন্দু, পতাকা আৰু কাৰ্যৰ স্বৰূপ কোৱা হ'ল ।

মূল — অৱস্থাঃ পঞ্চ কাৰ্যস্য প্ৰাৰম্ভস্য ফলার্থিভিঃ ।

আৰম্ভয়তু প্ৰাপ্ত্যাশানিয়তাপ্তিফলাগমাঃ ॥ ১৯ ॥

অনুবাদ — ফলাকাংক্ষিজনৰ বাবে আৰম্ভ কৰা কামৰ অৱস্থা পাঁচ প্ৰকাৰৰ — আৰম্ভ, যত্ন, প্ৰাপ্ত্যাশা, নিয়তাপ্তি আৰু ফলাগম ।

[পাশ্চাত্য নাটকৰ Action, Reaction, climax, Anticlimax আৰু conclusion ৰ সতে এই পাঁচ প্ৰকাৰৰ কাৰ্য্যৱস্থাৰ মিল দেখা যায় । আৰম্ভ হ'ল কাৰ্যৰ উপক্ৰম, যত্ন প্ৰাপ্তিৰ বাবে প্ৰযত্ন, প্ৰাপ্ত্যাশা প্ৰাপ্তিৰ উপলব্ধিত আশংকা, নিয়তাপ্তি প্ৰাপ্তিৰ নিশ্চয়তা আৰু ফলাগম হ'ল ফলোদয় ।

মূল — ঔৎসুক্যমাত্ৰমাৰম্ভঃ ফললাভায় ভূয়সে ।

অনুবাদ — বাঞ্ছিত ফলপ্ৰাপ্তিৰ বাবে উৎকণ্ঠাই হ'ল আৰম্ভ ।

[ফললাভৰ বাবে মানসিক উৎকণ্ঠা বা উৎসুকতাই হ'ল 'আৰম্ভ' । কাৰ্যৰ প্ৰতি ইচ্ছাকে 'আৰম্ভ' বুলি ক'ব পাৰি । ই মানসিক, শাৰীৰিক নহয় । 'অভিজ্ঞানশকুন্তল' নাটকত শকুন্তলা বিবাহযোগ্যা ক্ষত্ৰিয় কন্যা বোলা দুয্যন্তৰ মানসিক বোধ বা জ্ঞানেই শকুন্তলা লাভৰূপ সমগ্ৰ কাৰ্যৰ আৰম্ভ । 'বত্ৰাৱলী'ত উদয়নৰ ৰাজ হাউলীত বত্ৰাৱলীক অৰ্পণৰূপ প্ৰধান সচিৱ যৌগন্ধৰায়ণৰ মানসিক উৎসুকতাই হ'ল আৰম্ভ ।]

মূল — প্রযত্নস্ত তদপ্রাপ্তৌ ব্যাপারোহতিত্বান্বিতঃ ॥ ২০ ॥

অনুবাদ — অপ্রাপ্ত ফল প্রাপ্তিৰ বাবে ত্বান্বিত চেষ্টা বিশেষেই প্রযত্ন ।

[‘প্রযত্ন’ বহুলাংশে শাৰীৰিক ব্যাপার । আকাংক্ষিত বস্তু নোপোৱাত সেই বস্তু পাবৰ বাবে দ্রুততৰ চেষ্টাই হৈছে ‘প্রযত্ন’ । ‘বত্ৱালী’ত নায়িকা সাগৰিকাই নায়ক উদয়নৰ লগত মিলনৰ অন্য উপায় নাপাই চিত্ৰাঙ্কনেৰে পাব বিচাৰিছে । ইয়েই ‘প্রযত্ন’ ॥]

মূল — উপায়াপায়শঙ্কভ্যাং প্রাপ্ত্যাশা প্রাপ্তিসত্ত্বঃ ।

অনুবাদ — উপায় আৰু অপায়ৰ (বিধিনিৰ) আশঙ্কাৰ মাজত প্রাপ্তিৰ অনিশ্চিত সম্ভাৱনাই প্রাপ্ত্যাশা ।

[ফলপ্রাপ্তিৰ সাধানেই হ’ল উপায় । তাৰ বিপৰীতে অপায়ে বিধিনি সূচায় । এই দুয়োৰে মাজতে প্রাপ্তিৰ আশঙ্কা আৰু সম্ভাৱনা বিদ্যমান । ‘প্রাপ্ত্যাশা’ত ফলপ্রাপ্তিৰ পূৰ্ণ সম্ভাৱনা থকা সত্ত্বেও বিধিনিৰ দ্বাৰা প্রতিহত হৈ পূৰ্ণপ্রাপ্তিৰ অৱস্থা নাপায়গৈ । ‘বত্ৱালী’ত সাগৰিকাই বাসৱদত্তাৰ বেশেৰে উদয়নৰ ওচৰলৈ আহোঁতে বিদূষকে বাসৱদত্তাৰ আগমনৰ কথা উল্লেখ কৰি সেই সময়ত নায়ক-নায়িকাৰ পূৰ্ণ মিলনৰ সম্ভাৱনা নুই কৰিলে । কাৰ্যৰ এই অৱস্থাই ‘প্রাপ্ত্যাশা’ । গান্ধৰ্ব বিবাহৰ পাছতো দুৰ্য্যস্ত আৰু শকুন্তলাৰ সম্পূৰ্ণ মিলনৰ অন্তৰায় নুগুছিল । ‘প্রাপ্ত্যাশা’ৰ ই এটা সুন্দৰ উদাহৰণ ॥]

মূল — অপায়াভাৱতঃ প্রাপ্তিনিয়তাপ্তিঃ সুনিশ্চিতা ॥ ২১ ॥

অনুবাদ — অপায়ৰ অভাৱত (শেষত) সুনিশ্চিত প্রাপ্তিকে নিয়তাপ্তি বোলে ।

[‘নিয়তাপ্তি’ হ’ল সকলোবোৰ বিধিনি আঁতৰি নিৰ্ধাৰিত ফললাভৰ নিশ্চিত অৱস্থা । ‘প্রাপ্ত্যাশা’ত উপায় আৰু অপায়ৰ মাজত ফলপ্রাপ্তিৰ শঙ্কা ওপজে । ‘নিয়তাপ্তি’ত সকলোবোৰ বাধা-বিধিনি শেষ হৈ ফললাভ নিশ্চিত হৈ পৰে । ‘বত্ৱালী’ত বন্দিনী সাগৰিকাৰ মুক্তি কৰাৰ একমাত্ৰ উপায় হ’ল বাসৱদত্তাক সম্ভট্ট কৰা । এনেদৰে মহাৰাণীক প্ৰসন্ন কৰি অপায় নিবাৰণ কৰাটোৱেই হ’ল ‘নিয়তাপ্তি’ ॥]

মূল — সমগ্রফলসম্পত্তিঃ ফলযোগো যথোদিতঃ ।

অনুবাদ — বাঞ্ছিত ফল সামগ্ৰিক ৰূপত পোৱাটোকে ফলাগম বোলে হয় ।

[বজা উদয়নৰ বত্ৱালী (সাগৰিকা) প্রাপ্তি আৰু ৰাজচক্ৰৱৰ্তী লাভেই ‘বত্ৱালী’ নাটিকাৰ ফলোদয় বা ফলাগম ॥]

মূল — অর্থপ্রকৃতয়ঃ পঞ্চ পঞ্চাৱস্থাঃ সমন্বিতাঃ ॥ ২২ ॥

যথাসংখ্যেন জায়ন্তে মুখাদ্যাঃ পঞ্চসন্ধয়ঃ ।

অনুবাদ — পাঁচ বিধ অর্থপ্রকৃতিৰ লগত পাঁচপ্ৰকাৰৰ অৱস্থাৰ সংযোগত মুখাদি পাঁচ প্ৰকাৰৰ সন্ধিৰ সৃষ্টি হয় ।

[বীজ, বিন্দু, পতাকা প্ৰকৰী আৰু কাৰ্যৰ লগত ক্ৰমে আৰম্ভ, যত্ন, প্রাপ্ত্যাশা, নিয়তাপ্তি আৰু ফলাগম — এই পাঁচ প্ৰকাৰ কাৰ্য্যৱস্থাৰ সংমিশ্ৰণত মুখ, প্রতিমুখ, গৰ্ভ, বিমৰ্শ আৰু উপসংহাৰ নামৰ পাঁচবিধ সন্ধি হয় । যেনে —

অর্থপ্রকৃতি		কাৰ্য্যৱস্থা		সন্ধি
বীজ	+	আৰম্ভ	=	মুখ
বিন্দু	+	যত্ন	=	প্রতিমুখ
পতাকা	+	প্রাপ্ত্যাশা	=	গৰ্ভ
প্ৰকৰী	+	নিয়তাপ্তি	=	বিমৰ্শ
কাৰ্য	+	ফলাগম	=	উপসংহাৰ

কিন্তু এই ক্ৰমটোৰ বান্ধোন কটকটীয়া হয় । সন্ধিৰ লগত কাৰ্য্যৱস্থাৰহে প্ৰয়োজন অর্থপ্রকৃতিৰ নহয় । পতাকা, প্ৰকৰী আদি কোনো কোনো ৰূপকত নাথাকিবও পাৰে । কিন্তু সন্ধি অৱশ্যে প্ৰয়োজনীয় । আকৌ বিন্দু যিকোনো সন্ধিতে থাকিব পাৰে, প্রতিমুখতেই নহয় ॥]

মূল — অন্তৰৈকাৰ্থসম্বন্ধঃ সন্ধিৰেকানুয়ে সতি ॥ ২৩ ॥

অনুবাদ — (কথাংশবিলাকৰ) কিবা এক প্ৰয়োজনৰ লগত অন্য এক প্ৰয়োজনৰ সম্বন্ধ হোৱাকে ‘সন্ধি’ বোলে ।

[‘সন্ধি’ হৈছে সংযোগ । এহাতে কথাংশবিলাকৰ সম্বন্ধ অর্থপ্রকৃতিৰ ৰূপত কাৰ্যৰ লগত আৰু আনহাতে কাৰ্য্যৱস্থাৰ ৰূপত ফলোদয়ৰ সৈতে । এই দুয়োটাৰ সম্বন্ধত সন্ধি হয় । ইয়েই সন্ধিৰ সামান্য লক্ষণ ॥]

মূল — মুখপ্রতিমুখে গৰ্ভঃ সারমৰ্শোপসংহতিঃ ।

অনুবাদ — (সন্ধিৰ বিভাগবোৰ হৈছে) মুখ, প্রতিমুখ, গৰ্ভ, অৱমৰ্শ (বিমৰ্শ) আৰু উপসংহাৰ (নিৰ্বহণ) ।

মূল — মুখং বীজসমুৎপত্তির্না নার্থবসসত্ত্বাঃ ॥ ২৪ ॥
অঙ্গানি দ্বাদশৈতস্য বীজাবন্তসমনুয়াৎ ।

অনুবাদ — য'ত বিবিধ প্ৰকাৰৰ প্ৰয়োজন আৰু বসৰ উৎসস্বৰূপ কথাবীজৰ উৎপত্তি হয় তাকে মুখসন্ধি বোলা হয় । কথাবীজ আৰু আৱন্তাৱস্থাৰ সংযোগত হোৱা ইয়াৰ অঙ্গ বাৰ প্ৰকাৰৰ ।

[‘নানার্থবসসত্ত্বাঃ’— এই পদৰ দুটা ভাগ— ‘নানার্থসত্ত্বাঃ’ আৰু ‘নানাবসসত্ত্বাঃ’ । প্ৰথমবিধে ধৰ্ম কামাদি ত্ৰিবৰ্গৰ প্ৰয়োজনবোৰ আৰু দ্বিতীয়বিধে শৃঙ্গাৰাদি বিভিন্ন বসোৎপত্তিৰ কথা বুজাইছে । য'ত ত্ৰিবৰ্গৰ সাধন হয়, তাত সিয়েই কথাবীজ হৈ মুখসন্ধি হয় । য'ত এই ত্ৰিবৰ্গৰ সাধন নহয়, তাত বসোৎপত্তিয়ে কথাবীজ হৈ মুখসন্ধি নাম পায় । প্ৰহসনাদিয়ে ত্ৰিবৰ্গ সাধন নকৰে, হাস্যাদি বসৰহে উৎপত্তি কৰে আৰু ইয়েই তাৰ বীজ । ত্ৰিবৰ্গ আৰু বস সাধন দুয়োটা হ'লে দুয়োটাই নাটাবীজ হয় । প্ৰথম অৰ্থপ্ৰকৃতি বীজ আৰু প্ৰথম কাৰ্য্যৱস্থা আৰম্ভ — এই দুয়োৰে সমনুয়ত বাৰ প্ৰকাৰৰ মুখসন্ধিৰ সৃষ্টি হৈছে ॥

মূল — উপক্ষেপঃ পৰিকৰঃ পৰিন্যাসো বিলোভনম্ ॥ ২৫ ॥
যুক্তিঃ প্ৰাপ্তিঃ সমাধানং বিধানং পৰিভাৱনা ।
উদ্ভেদভেদ কৰণান্যনুৰ্থান্যথ লক্ষণম্ ॥ ২৬ ॥

অনুবাদ — উপক্ষেপ, পৰিকৰ, পৰিন্যাস, বিলোভন, যুক্তি, প্ৰাপ্তি, সমাধান, বিধান, পৰিভাৱনা, উদ্ভেদ, ভেদ আৰু কৰণ । ইহঁত অনুৰ্থ সংজ্ঞা অৰ্থাৎ অৰ্থানুসৰিয়েই ইহঁতৰ কাৰ্য্যৰ স্বৰূপ বুজা যায় । এতিয়া ইহঁতৰ লক্ষণবোৰ (কোৱা হ'ব) ।

মূল — বীজন্যাস উপক্ষেপঃ

অনুবাদ — বীজৰ ন্যাস বা বপনেই উপক্ষেপ ।

[বীজ বপন কৰা বা সিঁচি দিয়াই উপক্ষেপ । নাট্যৰ কথাবস্তু বা ইতিবৃত্তক শব্দেৰে উপস্থিত কৰাটোকে উপক্ষেপ নামৰ মুখসন্ধিৰ প্ৰথম অঙ্গ । ‘বত্ৱালী’ত অনুকূল দৈৱই যেনেতেনে মিলন ঘটাব বোলা যৌগন্ধৰায়ণৰ উক্তিত উদয়নৰ বত্ৱালী আৰু চক্ৰৱৰ্তী পদলাভৰূপ কাৰ্য্যৰ (ফলৰ) বীজ বপন কৰা হৈছে ॥

মূল — ——— তৎ বাহল্যং পৰিক্ৰিয়া ।

অনুবাদ — তাৰ (উপক্ষেপৰ) বিস্তৃতিয়েই পৰিক্ৰিয়া ।

[উপক্ষেপৰ বাহল্য বা বিস্তাৰতাই হ'ল পৰিক্ৰিয়া । ‘বত্ৱালী’ত নাও বুৰাৰ পছতো বত্ৱালী বক্ষা পোৱাত সকলো প্ৰকাৰে উদয়নৰ অভ্যুদয় হৈছে বোলা যৌগন্ধৰায়ণৰ উক্তিয়ে পৰিক্ৰিয়া নামৰ মুখসন্ধিৰ অঙ্গটো বুজাইছে । তেনেকৈ ‘বেণীসংহাৰ’ত সূত্ৰধাৰৰ “ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ পুত্ৰসকল সুখেৰে থাকক” বোলা কথাষাৰে উপক্ষেপৰ বাহল্য বুজোৱা বাবে পৰিক্ৰিয়া নামক মুখসন্ধিৰ অঙ্গবিশেষ হৈছে ॥

মূল — তন্নিষ্পত্তিঃ পৰিন্যাসো ———

অনুবাদ — তাৰ (পৰিক্ৰিয়াৰ) নিষ্পত্তিক (সিদ্ধিক) পৰিন্যাস বোলে ।

[পৰিক্ৰিয়াৰ সিদ্ধি বা নিষ্পত্তিয়েই পৰিন্যাস । স্বামী উদয়নৰ অভ্যুদয়ৰ ক্ষেত্ৰত দৈৱই লগ দিয়াত সফলতা লাভৰ নিশ্চয়তা প্ৰকাশ পোৱা যৌগন্ধৰায়ণৰ উক্তিত এই অঙ্গটো দেখা পোৱা গৈছে ॥

মূল — ——— গুণাখ্যানং বিলোভনম্ ॥ ২৭ ॥

অনুবাদ — গুণ গৰিমাৰ ব্যাখান হ'ল বিলোভন ।

[ফলৰ লগত সম্বন্ধিত কোনো বস্তু বা পাত্ৰৰ গুণানুকীৰ্তনেৰে আকৰ্ষণ বৃদ্ধি কৰাকে বিলোভন বোলে । বৈতালিকে উদয়নৰ গুণৰ বৰ্ণনা কৰি সাগৰিকাৰ অনুৰাগ বৃদ্ধি কৰিছে বিলোভন নামৰ এই অঙ্গটোৰ সহায়ত ॥

মূল — সম্প্ৰধাৰণমৰ্থানাং যুক্তিঃ ———

অনুবাদ — অৰ্জীষ্ট প্ৰয়োজনৰ অৱধাৰণ বা সমৰ্থনক যুক্তি বোলে ।

[অৰ্জীষ্ট পাত্ৰ-পাত্ৰীৰ) প্ৰয়োজনৰ প্ৰতি সমৰ্থনকে যুক্তি বোলা হৈছে । যৌগন্ধ-ৰায়ণে সাগৰিকাক বাণী বাসৱদত্তাৰ হাতত অন্তঃপুৰত অৰ্পণ কৰি নিজৰ কাৰ্য্যক সমৰ্থন কৰাটোৱে হ'ল যুক্তি ॥

মূল — ——— প্ৰাপ্তি সুখাগমঃ ।

অনুবাদ — সুখৰ আগমানেই প্ৰাপ্তি ।

[নায়ক বা নায়িকাই সুখ লাভ কৰা মুখসন্ধিৰ অঙ্গটোৰ নাম হ'ল প্ৰাপ্তি । ‘বত্ৱালী’ত মদন মহোৎসৱৰ সময়ত মদন দেৱতাকপী উদয়নক ৰজা উদয়ন বুলি জানি

সাগৰিকাই সুখ লাভ কৰিছে আৰু ইয়েই হ'ল প্ৰাপ্তি । 'বেণীসংহাৰ'ত যুধিষ্ঠিৰে সন্ধিৰ প্ৰস্তাৱ আগ বঢ়োৱা সত্ত্বেও ভীমৰ দুঃশাসনৰ বক্তৃপান আৰু দুৰ্যোধনৰ উৰুভঙ্গ কৰা দৃঢ় উক্তিবোৰ শুনি দ্ৰৌপদীয়ে সুখ পাইছে । ইয়াকে প্ৰাপ্তি বোলা হৈছে ।]

মূল — বীজাগমঃ সমাধানম্ —

অনুবাদ — বীজৰ আগমন অৰ্থাৎ অঙ্কৰণ হ'ল সমাধান ।

[প্ৰথমে বপন কৰা বীজৰ আগম অৰ্থাৎ অঙ্কৰণ হোৱাটোকে সমাধান বোলা হয় । 'বত্ৰাৱলী'ত মদন মহোৎসৱৰ সময়ত সাগৰিকা আৰু উদয়নৰ পৰসৰ সাক্ষাৎ ৰাণী বাসৱদত্তাৰ অভিপ্ৰেত নহয় বাবে ৰাণীয়ে সাগৰিকাক তাৰ পৰা আঁতৰাই পঠাইছে । কিন্তু সাগৰিকাই লুকাই চাই থাকে । এনেকৈ বৎসৰাজ সমাগমৰ হেতুস্বৰূপ বীজৰ উপাদানৰ কাৰণ হোৱাত ইয়াৰ নাম সমাধান ।]

মূল — বিধানং সুখদুঃখকৃৎ ॥ ২৮ ॥

অনুবাদ — সুখ দুখ উৎপন্ন হোৱা অঙ্গক বিধান বোলে ।

[নায়ক-নায়িকা আদিৰ সুখ দুখ উৎপন্ন হোৱা কথাংশক বিধান বোলে । 'মালতীমাধৱ' নাটকত মালতীক দেখা পাই মাধৱৰ সুখ আৰু (বিয়োগজনিত) দুখ দুয়োটা অনুভূতি একে সময়তে উঠলি উঠিছে । গতিকে ই বিধান ।]

মূল — পৰিভাৱোহদ্ভুতাৱেশঃ —

অনুবাদ — অদ্ভুত ঘটনাৰ সন্নিৱেশেই পৰিভাৱ (পৰিভাৱনা) ।

[আশ্চৰ্যজনক বস্তু বা ঘটনা দেখি পাত্ৰ-পাত্ৰী বিস্ময়ান্বিত হৈ পৰাটোকে পৰিভাৱনা বোলে । 'বত্ৰাৱলী'ত মদন পূজাৰ সময়ত সাগৰিকাই উদয়নক দেখি মদন দেৱতাই জীৱন্তৰূপত পূজা গ্ৰহণ কৰিছে বুলি ভাবিছিল । এনেধৰণৰ অলৌকিক কাৰ্যৰ পৰা উৎপন্ন অদ্ভুত বসয়ুক্ত অংশই পৰিভাৱনা ।]

মূল — উদ্ভেদো গূঢ়ভেদনম্ ।

অনুবাদ — গোপনীয় বস্তুৰ প্ৰকট হোৱাটোৱেই উদ্ভেদ ।

[গোপন কথাবস্তুৰ প্ৰকাশ হোৱা অংশটোৰ নাম উদ্ভেদ । প্ৰথম অৱস্থাত সাগৰিকাৰ বাবে উদয়ন আছিল সাক্ষাৎ মদন দেৱতা । কিন্তু বৈতালিকৰ গীতত মহাৰাজ উদয়ন বুলি গম পালে । ইয়াৰ নামেই উদ্ভেদ ।]

মূল — কৰণং প্ৰকৃতাৱত্তঃ —

অনুবাদ — প্ৰস্তুত কাৰ্যৰ আৰম্ভ কৰাকে কৰণ বোলা হয় ।

[নাট্য কাহিনীৰ অনুৰূপ প্ৰস্তুত কাৰ্যৰ আৰম্ভক কৰণ বোলে । কৰণ হ'ল ভাৱী কাৰ্যৰ প্ৰস্তুতি আৰু ই পিছৰ অঙ্কটোৰ কথা ব্যঞ্জনা কৰে । 'বত্ৰাৱলী'ত মদন পূজাৰ পাছত উদয়নক দেখা পাই সাগৰিকা সন্তুষ্ট মনেৰে আঁতৰি গৈ পিছৰ কথাবস্তুৰ সূচনা কৰিছে ।]

মূল — ভেদঃ প্ৰোৎসাহনা মতা ॥ ২৯ ॥

অনুবাদ — কাৰ্যৰ উৎসাহক ভেদ বোলা হয় ।

[বীজৰ অনুকূলে কৰ্মৰ প্ৰতি উৎসাহ দানেই ভেদ । 'বেণীসংহাৰ'ত দ্ৰৌপদীৰ ভয় নাইকিয়া কৰি কুৰুকুলৰ পৰাজয় আৰু পাণ্ডৱৰ জয়ৰ কথা ঘোষণা কৰি ভীমে উৎসাহ প্ৰদান কৰিছে । ইয়েই হ'ল ভেদ ।

মুখসন্ধিৰ এই বাৰটা অঙ্গই বীজ (অৰ্থপ্ৰকৃতি) আৰু আৰম্ভৰ (কাৰ্য্যৰম্ভ) দ্যোতক । সকলো ৰূপকত এই সকলোবোৰ অঙ্গ উপস্থাপন নকৰিলেও উপক্ষেপ, পৰিকৰ, পৰিন্যাস, যুক্তি, উদ্ভেদ আৰু সমাধান — এই কেইটা অৱশ্যে সংযোজন কৰিব লাগিব । অন্যথা অঙ্গহীনতাই শোভা হ্ৰাস কৰিব ।]

মূল — লক্ষ্যালক্ষ্যাতয়োদ্ভেদন্তস্য প্ৰতিমুখং ভৱেৎ ।

বিন্দুপ্ৰয়তানুগমাদঙ্গান্যস্য ত্ৰয়োদশ ॥ ৩০ ॥

অনুবাদ — দৃশ্য আৰু অদৃশ্য ৰূপত কথাবীজৰ প্ৰকাশ অৰ্থাৎ প্ৰকট ৰূপেই হ'ল প্ৰতিমুখসন্ধি । বিন্দু আৰু প্ৰযত্নৰ সহযোগত হোৱা ইয়াৰ বিভাগ তেৰটা ।

[মুখসন্ধিত বপন কৰা কথাবীজ উপযুক্ত পৰিৱেশত প্ৰস্ফুটিত হয় কেতিয়াবা স্পষ্টৰূপত আৰু কেতিয়াবা অস্পষ্টৰূপত । ইয়াকে লক্ষ্য আৰু অলক্ষ্য বোলা হৈছে । 'বত্ৰাৱলী'ৰ দ্বিতীয় অঙ্কত উদয়নৰ প্ৰতি সাগৰিকাৰ অনুৰাগ বিদূষক আৰু সুসঙ্গতাই জানে বাবে কথাবস্তু কিঞ্চিৎ লক্ষ্য অৰ্থাৎ দৃশ্য হৈছে । কিন্তু বাসৱদত্তাৰ চিত্ৰদৰ্শনৰ ফলত গোপন প্ৰেম সম্পৰ্কে অনুমান তথা সম্ভাৱ্য বাধাপ্ৰদানেৰে কথাবস্তু কিঞ্চিৎ অলক্ষ্য অৰ্থাৎ অদৃশ্য হৈ আছে । এনেদৰে লক্ষ্য অলক্ষ্যৰ মাজেৰে অনুৰাগৰূপী বীজ প্ৰকট হোৱাটোৱেই হ'ল প্ৰতিমুখসন্ধি । 'বেণীসংহাৰ'ত দ্বিতীয় অঙ্কত ভীষ্মাদি বীৰৰ বধ হোৱাত কথাবীজ লক্ষ্য আৰু কৰ্ণাদি বীৰলোক তেতিয়ালৈকে জীৱিত থকাত কিঞ্চিৎ অলক্ষ্য ৰূপত থকাত

সেয়া প্রতিমুখসন্ধি । ইয়াত অৰ্থপ্রকৃতি হ'ল বিন্দু আৰু কাৰ্য্যবস্থা হ'ল প্রযত্ন ।]

মূল — বিলাসঃ পৰিসৰ্পচ্চ বিধূতং শমনৰ্মণী ।

নৰ্মদ্যুতিঃ : প্রগমনং নিৰোধঃ পৰ্য্যুপাসনম্ ॥ ৩১ ॥

বজ্রং পুষ্পমুপন্যাসো বৰ্ণসংহাৰ ইত্যপি ।

অনুবাদ — (প্রতিমুখসন্ধিৰ বিভাগবোৰ হ'ল) — বিলাস, পৰিসৰ্প, বিধূত, শমন, নৰ্ম, নৰ্মদ্যুতি, প্রগমন, নিৰোধ, পৰ্য্যুপাসন, বজ্র, পুষ্প, উপন্যাস আৰু বৰ্ণসংহাৰ ।

মূল — বত্যাৰ্থেহা বিলাসঃ স্যাৎ —

অনুবাদ — বতিৰ স্পৃহাই বিলাস ।

[নায়ক-নায়িকাৰ পৰস্পৰ মিলনৰ ইচ্ছাকে বিলাস বোলে । 'বত্ৱালী'ত সাগৰিকা বৎসৰাজ উদয়নৰ লগত বাস্তৱৰূপত মিলনৰ পথ নেদেখি চিত্ৰফলকত বজাৰ চিত্ৰ অঙ্কন কৰি মিলনৰ আশা প্রকাশ কৰিছে । সাগৰিকাৰ এই চেষ্টা অনুৰাগৰূপী বীজৰ অনুকূল হোৱাত ইয়েই বিলাস নামৰ প্রতিমুখসন্ধিৰ প্ৰথম অঙ্গ ।]

মূল — ইষ্টানষ্টানুসৰ্পণম্ ॥ ৩২ ॥

পৰিসৰ্পো —

অনুবাদ — প্ৰথমে দৃশ্যমান কিন্তু নষ্ট হৈ যোৱা বস্তুৰ অনুসন্ধানকে পৰিসৰ্প বোলে । [কথাবীজ প্ৰথমে দেখা পোৱাৰ পাছত হেৰায় যায় । তাৰ অনুেষণ কৰাকে পৰিসৰ্প কোৱা হয় । 'বেণীসংহাৰ'ত ভীষ্মাদি বীৰক বধ কৰি কৌৰৱকুলক পৰাজিত কৰি দ্ৰৌপদীৰ বেণী বন্ধনৰ কথাবীজ প্ৰথমতে পৰিলক্ষিত হৈছিল । কিন্তু অভিমন্যুৰ বধে সেই কথাবীজ লুপ্ত কৰি পেলালে । নষ্ট বিন্দু আৰু প্রযত্ন অৱস্থাৰ লগত মিলিত হৈ এই পৰিসৰ্প নামৰ অঙ্গটো হৈছে । 'বত্ৱালী'ত 'সাগৰিকা' চৰাইৰ কথা আৰু চিত্ৰফলকত সাগৰিকাৰ চিত্ৰ দেখি বৎসৰাজৰ সাগৰিকা অনুেষণেই হৈছে পৰিসৰ্প ।]

মূল — বিধূতং স্যাৎবতিঃ —

অনুবাদ — সুখপ্ৰদ বস্তুৰ প্রতি অবতি বা অনীহাই বিধূত ।

[ইষ্ট বস্তু নাপালে বৈৰাগ্যৰ জন্ম হয় । সেই বৈৰাগ্যকে বিধূত বোলা হৈছে । বৎসৰাজক নাপাই সাগৰিকা বিবাহ তাপত দক্ষা হৈ পৰিছে । সখীয়েক সুসংগতাই পদুমৰ কোমল পাত আৰু মৃণালাদি শীতোপকৰণ দিয়াত সাগৰিকাই সেইবোৰ

দলিয়াই পেলাইছে । এনেকৈ অনুৰাগৰূপী বীজৰ লগত সম্পৰ্ক থকা শীতোপকৰণৰ প্রতি অনীহা প্রকাশেই বিধূত ।]

মূল — তচ্ছমঃ শমঃ ।

অনুবাদ — তাৰ (বিধূতৰ) উপশমেই শম ।

[বিধূত বা অবতিৰ নাশকে শম বোলা হয় । নষ্ট বীজ পুনৰ আশান্বিত হোৱাই শম । সাগৰিকাৰ দ্বাৰা অঙ্কিত চিত্ৰফলক দেখি বৎসৰাজ উদয়নে নিজকে ভাগ্যৱান বুলি কৈছে । তাকে শুনি সাগৰিকাৰ অনুৰাগ বৃদ্ধি পাইছে আৰু নিজৰ হৃদয়ক আশ্বস্ত কৰি নিজৰ হেৰোৱা অনুৰাগ পুনৰ প্রকাশ কৰিছে । ইয়াকে শম বোলে ।]

মূল — পৰিহাসরচো নৰ্ম —

অনুবাদ — পৰিহাসযুক্ত বচনেই হ'ল নৰ্ম ।

[পৰিহাসপূৰ্ণ উক্তিক নৰ্ম বোলা হয় । 'বত্ৱালী'ত সাগৰিকা আৰু সুসঙ্গতাৰ চিত্ৰফলকখনক লৈ কৰা মনোৰঞ্জক বচনবোৰেই নৰ্ম ।]

মূল — ধৃতিস্তজ্জা দ্যুতিৰ্মতা ॥ ৩৩ ॥

অনুবাদ — তাৰ পৰা (নৰ্ম) হোৱা ধৈৰ্যক (আনন্দক লুকুৱাই ৰখা) নৰ্মদ্যুতি বোলা হয় । [পৰিহাসৰ বাবে হোৱা আনন্দ বা বিকাৰ লুকুৱাই থৈ ধৈৰ্যধাৰণ ধৰা অঙ্গটোৰ নাম নৰ্মদ্যুতি । সুসঙ্গতাৰ পৰিহাস বচনৰ উত্তৰ স্বৰূপে সাগৰিকাই সখীয়েকক খঙেৰে (মিছা) মনে মনে থাকিবলৈ কোৱা উক্তিৰেই নৰ্মদ্যুতি ।]

মূল — উত্তৰা ৱাক্‌প্রগমনম্ —

অনুবাদ — উত্তৰ প্ৰত্যোত্তৰযুক্ত বচন হ'ল প্রগমন ।

[পাত্ৰ-পাত্ৰীৰ পৰস্পৰ সংলাপৰ দ্বাৰা অনুৰাগৰূপী বীজৰ উৎঘাটনক প্রগমন বোলে । 'বত্ৱালী'ত উদয়ন, বিদূষক, সাগৰিকা আৰু সুসঙ্গতাৰ উক্তি প্ৰত্যুত্তিৰ দ্বাৰা এই অঙ্গটো দেখুওৱা হৈছে ।]

মূল — হিতবোধো নিৰোধনম্ ।

অনুবাদ — হিত বা প্ৰিয়বস্তুৰ বোধকে নিৰোধন বোলা হয় ।

[প্ৰিয়বস্তুৰ লগত মিলনৰ বিৰোধ ঘটোৱা কাৰ্যই নিৰোধ । সাগৰিকা আৰু বৎসৰাজৰ

মিলনৰ মুহূৰ্ততে বিদূষকে বাসৱদত্তাৰ আগমনৰ কথা উল্লেখ কৰি দুয়ো নায়ক-নায়িকাৰ মিলনৰ পথত হেঙাৰ স্বৰূপ হৈছে। প্ৰতিমুখসন্ধিৰ এই অঙ্গটোৰ নাম নিৰোধ।]

মূল — পৰ্যুপাস্তিৰনুনয় : —

অনুবাদ — অনুনয় বিনয় বাক্যই পৰ্যুপাসন।

[ক্ৰোধিত ব্যক্তিৰ ক্ৰোধ উপশম কৰিবৰ বাবে অনুনয় বিনয় কৰাকে পৰ্যুপাসন বোলে। 'বত্ৰাৱলী'ত বাসৱদত্তাই চিত্ৰফলকত একেলগে উদয়ন আৰু সাগৰিকাৰ চিত্ৰ দেখি ক্ৰোধান্বিত হৈ পৰিছে। অভিমানিনী বাসৱদত্তাক অনুনয় বিনয়যুক্ত বচনেৰে উদয়নে শান্ত কৰিব বিচাৰিছে। ইয়েই হ'ল পৰ্যুপাসন।]

মূল — পুষ্পং বাক্যং বিশেষৱৎ ॥ ৩৪॥

অনুবাদ — বিশেষতাৰ লগত সংযুক্ত বাক্যই পুষ্প।

['বত্ৰাৱলী'ত বৎসৰাজে সাগৰিকাৰ হাত স্পৰ্শ কৰি অপূৰ্ব লক্ষ্মী লাভ কৰাৰ কথা বিদূষকক কৈছে। এনেধৰণৰ কথোপকথনেৰে নায়ক-নায়িকাৰ পৰস্পৰ দৰ্শনৰ দ্বাৰা বিশেষভাৱে অনুৰাগৰূপী বীজৰ উদ্ঘাটন কৰা কাৰণে এই অঙ্গটোৰ নাম দিয়া হৈছে পুষ্প।]

মূল — উপন্যাসস্ত সোপায়ম্ —

অনুবাদ — উপায় তথা যুক্তিসহ বাক্যই উপন্যাস।

[বীজৰ উদ্ঘাটন স্বৰূপ যুক্তিযুক্ত হেতুপ্ৰদৰ্শক বাক্য উপন্যাস। প্ৰসাদযুক্ত বাক্যকো উপন্যাস বোলা হয়। 'বত্ৰাৱলী'ত ৰজা উদয়নে কৰ্ণাভৰণ দি সাগৰিকাৰ সখীয়েক সুসঙ্গতাক সন্তুষ্ট কৰিবলৈ বিচাৰিছে। সুসঙ্গতাই কিন্তু চিত্ৰফলকত ৰজাৰ চিত্ৰৰ লগতে সাগৰিকাৰ চিত্ৰ অঙ্কিত কৰাত কোপিতা সাগৰিকাক সন্তুষ্ট কৰিবলৈহে অনুৰোধ কৰিছে। ৰজাৰ আগত সুসঙ্গতাই চিত্ৰফলকত ৰজাৰ চিত্ৰ সাগৰিকাই আৰু সাগৰিকাৰ চিত্ৰ সুসঙ্গতাই অঙ্কন কৰিলে বুলি কোৱা কথাষাৰত নায়ক-নায়িকাৰ পৰস্পৰ অনুৰাগৰ বীজ উদ্ঘাটন হোৱাত ইয়াৰ নাম উপন্যাস।]

মূল — ৰজ্ঞং প্ৰত্যক্ষনিষ্ঠুৰম্।

অনুবাদ — প্ৰত্যক্ষভাৱে কোৱা নিষ্ঠুৰ বচনেই ৰজ্ঞ।

[নায়কাদিৰ প্ৰতি প্ৰত্যক্ষৰূপত ব্যৱহাৰ কৰা মৰ্মভেদী বচনকে ৰজ্ঞ বোলা হয়। চিত্ৰফলকত ৰজাৰ লগত সাগৰিকাৰ চিত্ৰ দেখি ৰাণী বাসৱদত্তা কোপিতা হৈছে আৰু ৰজাৰ প্ৰতি ক্ৰুদ্ধ বচন প্ৰয়োগ কৰিছে। ইয়েই ৰজ্ঞ।]

মূল — চাতুৰ্ণ্যোপগমনং বৰ্ণসংহাৰ ইত্যতে ॥ ৩৫ ॥

অনুবাদ — চাৰিওটা বৰ্ণৰ লোক একেলগ হোৱাকে বৰ্ণসংহাৰ বোলা হৈছে।

[চতুৰ্ণ্যৰ লোক অথবা নাট্যৰ সকলোবোৰ পাত্ৰ একেলগে মঞ্চত দেখা পোৱাকে বৰ্ণসংহাৰ বোলে। 'মহাবীৰচৰিত'ত পৰশুৰামৰ খং নিবাৰণৰ কাৰণে ঋষি, ক্ষত্ৰিয়, সভাসদ, মন্ত্ৰী আদিৰ একত্ৰিত হোৱা প্ৰসঙ্গটোৱেই বৰ্ণসংহাৰ।

প্ৰতিমুখসন্ধিৰ তেৰটা অঙ্গৰ ভিতৰত পৰিসৰ্প, শম, ৰজ্ঞ, উপন্যাস আৰু পুষ্প অনিবাৰ্যভাৱে নাট্যত প্ৰয়োগ কৰিব লাগে। বাকীবোৰ নিতান্ত প্ৰয়োজনীয় নহয়। ইয়াৰে বিলাস, নৰ্ম, নৰ্মদ্যুতি শৃঙ্গাৰ বসৰ অনুকূল। ক্ষেত্ৰবিশেষে অৱশ্যে ইহঁতক অন্য বসতো প্ৰয়োগ কৰিব পাৰি।]

মূল — গৰ্ভস্ত দৃষ্টনষ্টস্য বীজস্যান্বেষণং মুহ :।

দাদশাঙ্গ পতাকা স্যান্ন বা স্যাৎ প্ৰাপ্তিসম্ভৱং ॥ ৩৬ ॥

অনুবাদ — প্ৰথমতে দৃষ্ট কিন্তু পাছত নষ্ট হোৱা কথাবীজৰ বাবে বাবে কৰা অনুেষণকে গৰ্ভসন্ধি বোলে। ইয়াৰ অঙ্গ বাৰটা। পতাকা থাকক বা নাথাকক কাৰ্য্যৱস্থা প্ৰাপ্ত্যাশা থাকিব লাগিব।

[প্ৰতিমুখসন্ধিত কিঞ্চিৎ লক্ষ্য আৰু কিঞ্চিৎ অলক্ষ্য ৰূপত দেখা দিয়া বীজ ইয়াত বিশেষভাৱে প্ৰকট হয়। তৎসত্ত্বেও কাৰণবশতঃ ই কেতিয়াবা নষ্ট হয়। এই নষ্ট বীজক অনুেষণ কৰি লাভ কৰা, পুনৰ নষ্ট হোৱা, পুনৰ লাভ হোৱা এনে অনুক্ৰমেই গৰ্ভসন্ধিত বিদ্যমান।

সাধাৰণতে অৰ্থপ্ৰকৃতি পতাকা আৰু কাৰ্য্যৱস্থা প্ৰাপ্ত্যাশা দুয়োৰে সংমিশ্ৰণত এই গৰ্ভসন্ধি গঠিত। কিন্তু কেতিয়াবা পতাকা নোহোৱাকৈও এই সন্ধি হ'ব পাৰে। উদাহৰণ স্বৰূপে 'মালৱিকাগ্নিমিত্ৰ' পতাকাবিহীন, আনপিনে 'মালতীমাধৱ' পতাকায়ুক্ত। 'বত্ৰাৱলী'ৰ তৃতীয় অঙ্কটোত এই গৰ্ভসন্ধিৰ সুন্দৰ প্ৰয়োগ দেখা যায়। বৎসৰাজ আৰু সাগৰিকাৰ প্ৰথম মিলনত বাসৱদত্তাৰ উপস্থিতিৰে নায়ক-নায়িকাৰ প্ৰেমৰ বীজ নষ্ট কৰিছে। পাছত সাগৰিকাই বাসৱদত্তাৰ বেষ্ট্ৰে আহি পুনঃপ্ৰাপ্তিৰ আশা জগাই তুলিছে। সেই আশাও বাসৱদত্তাৰ আগমনেৰে নাইকিয়া কৰিছে। পুনৰ বাসৱদত্তাক প্ৰসন্ন কৰি সেই বাধা নিবাৰণ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰা

হৈছে । গৰ্ভসন্ধিত অনে অনুক্রম পোৱা যায় ।]

মূল — অভূতাহৰণং মাৰ্গো কপোদাহৰণে ক্ৰমঃ।

সংগ্ৰহস্থানুমানং চ তোটিকাধিবলে তথা ॥ ৩৭ ॥

উদ্ব্বেগসংস্ৰমাক্ষেপা লক্ষণং চ প্ৰণীয়তে ।

অনুবাদ — (গৰ্ভসন্ধিৰ বাৰ অঙ্গ) অভূতাহৰণ, মাৰ্গ, কপ, উদাহৰণ, ক্ৰম, সংগ্ৰহ, অনুমান, তোটিক, অধিবল, উদ্ব্বেগ, সংস্ৰম আৰু আক্ষেপ । ইহঁতৰ লক্ষণৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে ।

মূল — অভূতাহৰণং ছদ্ম —

অনুবাদ — কপত কাৰ্যই অভূতাহৰণ ।

[কপট অৰ্থাৎ ছল-চাতুৰীৰ দ্বাৰা কিবা বস্তু পাবলৈ চেষ্টা কৰা কাৰ্যক অভূতাহৰণ বোলা হয় । 'বত্ৰাৱলী'ত বাসৱদত্তাৰ বেশেৰে সাগৰিকাক বৎসৰাজৰ লগত মিলন ঘটাবলৈ কূট-কৌশল বচনা কৰিছে সুসঙ্গতা আৰু বিদূষকে যাৰ সূচনা মদনিকা আৰু কাঞ্চনমালাৰ উক্তিত পোৱা যায় । ইয়েই অভূতাহৰণ ।]

মূল — ————মাৰ্গস্তত্ত্বাৰ্থকীৰ্তনম্ ॥ ৩৮ ॥

অনুবাদ — অৰ্থপ্ৰাপ্তিৰ বাবে নিশ্চিত উপায় কথনই মাৰ্গ ।

[অৰ্থপ্ৰাপ্তিৰ বাবে নিশ্চিত তত্ত্ব বা উপায়ৰ কথা কোৱাকে মাৰ্গ বোলা হয় । নায়কাদিক অন্য কোনো পাত্ৰই ফলপ্ৰাপ্তিৰ উপায়ৰ বিষয়ে কোৱা হয় । 'বত্ৰাৱলী'ত সাগৰিকা প্ৰাপ্তিৰ উপায় বিদূষকে বৎসৰাজৰ ওচৰত নিবেদন কৰিছে ।]

মূল — কপং বিতৰ্কৰদ্বাক্যম্ —

অনুবাদ — বিতৰ্কযুক্ত কথনক কপ বোলা হয় ।

[ফলপ্ৰাপ্তিৰ অৱকাশ থকা সত্ত্বেও নায়কাদিৰ মনত ভৱিষ্যতে দেখা দিব পৰা বিধিনি সম্পৰ্কে চিন্তা-চৰ্চা থাকে, সিয়েই কপ । 'বত্ৰাৱলী'ৰ তৃতীয় অঙ্কত সাগৰিকাৰ আগমনৰ বাবে বৈ থকা বৎসৰাজে ৰাণী বাসৱদত্তাই সেই গুপ্ত প্ৰেমৰ কাহিনী কেনেকৈ জানিব পাৰে বুলি ভাৱি চিন্তিত হৈ পৰিছে । ইয়েই কপৰ উদাহৰণ ।]

মূল — সোৎকৰ্ষং স্যাদুদাহৰতিঃ ।

অনুবাদ — উৎকৰ্ষযুক্ত বাক্যক উদাহৰণ বোলে ।

[লোক প্ৰসিদ্ধ বস্তুতকৈ অভিলষিত বস্তুৰ উৎকৰ্ষতা দেখুওৱাকে উদাহৰণ বোলে । 'বত্ৰাৱলী'ত বিদূষকে কৈছে যে তেওঁৰ মুখৰ প্ৰিয়বচনেৰে ৰজা যিমান আনন্দিত হ'ব, কৌশাৰী ৰাজ লাভ হ'লেও সিমান আনন্দ নাপাব । ইয়াত কৌশাৰী লাভৰ লগত সাগৰিকা প্ৰাপ্তিৰ তুলনা কৰি দ্বিতীয়বিধৰ উৎকৰ্ষতা দেখুৱাইছে বাবেই ই হ'ল উদাহৰণ ।]

মূল — ক্ৰমঃ সংচিন্ত্যমানাপ্তিঃ —

অনুবাদ — অভিলষিত বস্তুৰ প্ৰাপ্তিয়েই ক্ৰম ।

[ক্ৰম হ'ল আকাংক্ষিত বস্তুৰ লাভ । 'বত্ৰাৱলী'ত বৎসৰাজৰ ভ্ৰাতৃ সাগৰিকা (প্ৰকৃততে বাসৱদত্তা) প্ৰাপ্তি হ'ল ক্ৰমৰ উদাহৰণ ।]

মূল — ————ভাৱাজ্ঞানমথাপৰে ॥ ৩৯ ॥

অনুবাদ — কিছুলোকে (নায়কাদিৰ) মনোভাৱ জনাটোকে ক্ৰম বোলে ।

[ক্ৰম সম্পৰ্কে বিদ্বানসকলৰ মাজত মতভেদ আছে । এওঁলোকৰ মতে অন্যান্য পাত্ৰই নায়কাদিৰ মনোভাৱ বুজি পোৱাকে ক্ৰম বুলি কৈছে । 'বত্ৰাৱলী'ত সাগৰিকাৰ ঠাইত বাসৱদত্তা উপস্থিত হৈ উদয়নৰ প্ৰকৃত মনোভাৱ বুজি পালে আৰু ইয়াকে ক্ৰম নাম দিয়া হৈছে ।]

মূল — সংগ্ৰহঃ সামদানেক্তিঃ —

অনুবাদ — সাম (প্ৰিয় বচন) তথা দান যুক্ত বচনেই সংগ্ৰহ ।

[প্ৰিয় বচন হ'ল সাম আৰু পুৰস্কাৰ প্ৰদানেই হ'ল দান । সামদানযুক্ত কথোপকথনকে কোৱা হৈছে সংগ্ৰহ । বৎসৰাজে সাগৰিকাৰ লগত তেওঁৰ মিলনৰ সঁতু গঢ়োঁতা বিদূষকৰ প্ৰশংসা কৰিছে আৰু অলঙ্কাৰাদি প্ৰদান কৰিছে । ইয়েই সংগ্ৰহৰ উদাহৰণ ।]

মূল — ————অভুৎহো লিঙ্গতোহনুমা ।

অনুবাদ — কাৰণ বা কোনো চিনৰ দ্বাৰা তৰ্কৰে কোনো কথা বা কাৰ্য নিৰ্ণয় কৰাকে অনুমান বোলে ।

[কোনো কাৰণ বা চিহ্নৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি তৰ্ক-বিতৰ্কৰে যিকোনো কথা বা

কাৰ্যৰ সম্ভাৱ্য। অনুমানকে অনুমান বুলি কোৱা হয়। সাগৰিকাৰ প্ৰতি বৎসৰাজৰ অনুৰাগ দেখা পাই ৰাণী বাসৱদত্তাৰ সম্ভাৱ্য মৃত্যুৰ কথা ভাৱি চিন্তিত হৈছে। আকৌ তেনেদৰে গুপ্ত বহস্য খোল খাই যোৱাৰ ভয়ত সাগৰিকাৰ সম্ভাৱ্য মৃত্যুৰ চিন্তাত বিদূষক চিন্তিত হৈ পৰিছে। ইয়েই হ'ল অনুমান।]

মূল — অধিবলমভিসন্ধিঃ —

অনুবাদ — অভিসন্ধিকে (অৰ্থাৎ নায়কাদিক প্ৰবন্ধনা কৰা) অধিবল কোৱা হয়। [নায়কাদিক ছলনা কৰা বা ছলেৰে অভিপ্ৰায় বুজি পোৱাকে অধিবল বোলা হয়। বাসৱদত্তা আৰু কাঞ্চনমালাৰ বেশেৰে সাগৰিকা আৰু সুসঙ্গতাৰ আগমনলৈ বাট চাই থকা ৰজা আৰু বিদূষকক ছল কৰি প্ৰকৃত বাসৱদত্তা আৰু কাঞ্চনমালাই তেওঁলোকৰ অভিপ্ৰায় জানি লৈছে। ইয়াকেই অধিবল বোলা হৈছে।]

মূল — ——— সংবন্ধং তোটকং ৱচঃ ॥ ৪০ ॥

অনুবাদ — (ক্ৰোধাদিৰ পৰা হোৱা) আৱেগযুক্ত বচনেই তোটক। [তোটক হ'ল খং, হৰ্ষ তথা অন্যান্য কাৰণৰ দ্বাৰা উৎপন্ন আৱেগযুক্ত বচন। সাগৰিকাৰ আগমনলৈ অতি হেঁপাহেৰে বাট চাই থকা বৎসৰাজৰ প্ৰতি বাসৱদত্তাৰ ক্ৰোধ আৰু শ্ৰেষযুক্ত বচনবোৰেই তোটক।]

মূল — তোটকস্যন্যাথাভাৱং ক্ৰৱতেহধিবলং বুধাঃ।

অনুবাদ — বিদ্বানলোকে তোটকৰ বিপৰীত বচনকে অধিবল বুলি কৈছে। [কিছুমান বিদ্বানে তোটকৰ বিপৰীত ভাৱকে অধিবল বুলি কৈছে। ৰাগাদিৰ পৰা উৎপন্ন উদ্ভিন্ন বচন তোটক, তাৰ বিপৰীতে বিনয় বচন হ'ল অধিবল। 'বত্ৰাৱলী'ত ৰজাই ক্ৰুদ্ধা ৰাণীক বিনয় বচনেৰে প্ৰশমিত কৰিবলৈ বিচাৰিছে। ইয়েই অধিবল।]

মূল — সংবন্ধৱচনং যত্নু তোটকং তদুদাহৃতম্ ॥ ৪১ ॥

অনুবাদ — যিটো সংবন্ধবচন (আৱেগাদিৰ পৰা হোৱা উদ্ভিন্ন বচন), তাক তোটকৰ ৰূপত উদাহৰণ দিয়া হৈছে।

[এই ৪১ নং শ্লোকটো আপাত দৃষ্টিত মূলৰ নহয় যেন লাগে। কাৰণ প্ৰথম শাৰীত বৰ্ণনা কৰা অধিবলৰ স্বৰূপৰ লগত ৪০ নং শ্লোকত বৰ্ণনা কৰা অধিবলৰ সামঞ্জস্য

নাই। পিছৰ শাৰীৰ তোটকৰ সূত্ৰ ৪০ নং শ্লোকৰ পুনৰাবৃত্তি মাত্ৰ। সেই কাৰণে জৰ্জ হাসকে আদি কৰি কোনো কোনো লোকে এই শ্লোকটো প্ৰক্ষিপ্ত বুলি মূল পাঠত ৰখা নাই।]

মূল — উদ্বেগোহৰিকৃতা ভীতিঃ —

অনুবাদ — শত্ৰুজনিত ভয়ক উদ্বেগ বোলা হৈছে।

[শত্ৰু বা অপকাৰী ব্যক্তিৰ পৰা ওপজা ভয়েই হ'ল উদ্বেগ। বাসৱদত্তাৰ ভয়ত সাগৰিকাই উদ্ভিন্নতা প্ৰকাশ কৰি কৈছে যে পুণ্যহীনা তেওঁৰ নিজ ইচ্ছাত মৰিবও নোৱাৰে।]

মূল — ——— শঙ্কাত্ৰাসৌ চ সংভ্ৰমঃ।

অনুবাদ — শঙ্কা আৰু ত্ৰাসক সংভ্ৰম বোলে।

[শঙ্কিত আৰু ভীতি-বিহ্বল ভাৱকে সংভ্ৰম বোলা হয়। বাসৱদত্তাৰ বেশেৰে সাগৰিকাই আত্মহত্যা কৰিবলৈ লৈছে। তাকে দেখি ৰজা আৰু বিদূষকে বাসৱদত্তাই আত্মহত্যা কৰিছে বুলি শঙ্কাগ্ৰস্ত হৈ পৰিছে। ইয়েই হ'ল সংভ্ৰম।]

মূল — গৰ্ভবীজসমুদ্ভেদাদাক্ষেপঃ পৰিকীৰ্তিতঃ ॥ ৪২ ॥

অনুবাদ — গৰ্ভবীজ বিশেষভাৱে প্ৰকট হোৱাকে আক্ষেপ বোলা হয়।

[য'ত বীজৰ প্ৰকট ৰূপ দেখা পোৱা যায় তাকেই আক্ষেপ বুলি কয়। বৎসৰাজে সাগৰিকাক পাবৰ বাবে ৰাণীক সন্তুষ্ট কৰাৰ বাহিৰে অন্য উপায় নাই বুলি কৈ তেওঁক সন্তুষ্ট কৰিবলৈ বিছাৰিছে। সাগৰিকা প্ৰাপ্তিৰূপ ফললাভৰ বাবে ৰাণীক প্ৰসন্ন কৰিবলৈ ওলোৱাত গৰ্ভস্থ বীজ প্ৰকট ৰূপত দেখা পোৱা গৈছে। ইয়েই হৈছে আক্ষেপ।

গৰ্ভসন্ধিৰ এই দ্বাদশ অঙ্গ পতাকা আৰু প্ৰাপ্ত্যাশা কাৰ্য্যৱস্থাৰ সহযোগত গঢ়ি উঠে। পতাকাৰ অভাৱত প্ৰাপ্ত্যাশাকে দেখুৱাব লাগে। ইয়াৰে ভিতৰত অভূতাহৰণ, মাৰ্গ, তোটক, অধিবল আৰু আক্ষেপ এই পাঁচ বিধ প্ৰধানভাৱে ব্যৱহাৰ কৰা উচিত। বাকীবোলাক যথা সম্ভৱ প্ৰযোজ্য।]

মূল — ক্ৰোধেনাৱমৃশেদ্যত্ৰ ৰ্যাসনাদ্ৱা ৰিলোভনাং।

গৰ্ভনিৰ্ভিন্নবীজাৰ্থঃ সোহৱমৰ্শ ইতি স্মৃতঃ ॥ ৪৩ ॥

অনুবাদ — য'ত খং, অনুবাগ বা প্রলোভনৰ দ্বাৰা ফলপ্ৰাপ্তিৰ বিষয়ে বিচাৰ বিবেচনা কৰা হয় আৰু গৰ্ভসন্ধিত প্ৰস্তুতিত বীজাৰ্থৰ সম্বন্ধ দেখুওৱা হয় তাকে অৱমৰ্শসন্ধি বোলে।

[অৱমৰ্শ শব্দটোৰ অৰ্থ হৈছে বিচাৰ, বিবেচনা বা পৰ্যালোচনা। সাধাৰণতে খং, আসক্তি বা লোভৰ দ্বাৰা এনে ধৰণৰ বিচাৰ বিমৰ্শ নিয়ন্ত্ৰিত। 'এইটো কামৰ এইটো ফল' — এনেকুৱা ফলপ্ৰাপ্তিৰ নিশ্চয়তাৰ অৱধাৰণ য'ত আছে তথা গৰ্ভসন্ধিত প্ৰকটিত হোৱা বীজাৰ্থৰ য'ত সম্বন্ধ পোৱা যায় সেই বিমৰ্শ বা পৰ্যালোচনাই অৱমৰ্শ। 'বত্ৰাৱলী'ৰ চতুৰ্থ অঙ্কত বাসৱদত্তাক সন্তুষ্ট কৰাৰ ফলত বত্ৰাৱলী প্ৰাপ্তিৰ অৱধাৰণ ৰূপ যি বিমৰ্শ তাক অগ্নিৰ উপদ্ৰৱ পৰ্যন্ত দেখুওৱা হৈছে। তেনেকৈ 'বেণীসংহাৰ'ত দুৰ্যোধনৰ বক্তেবে ৰঞ্জিত ভীমসেনৰ আগমন পৰ্যন্ত এই সন্ধি পোৱা যায়। তাৰ আগেয়ে যুধিষ্ঠিৰে চিন্তা কৰি কৈছিল যে ভীষ্মৰূপ মহাসাগৰ যেনে তেনে পাব হ'ব পৰা গ'ল, দ্ৰোণাচাৰ্যৰূপ অগ্নিকো উপশম কৰিব পৰা গ'ল, কৰ্ণৰূপ ভয়ঙ্কৰ নাগৰাজ তথা শল্যকো নিবাৰণ কৰিব পৰা গ'ল, কিন্তু এতিয়া বিজয়ৰ অন্তিম মুহূৰ্তত ভীমৰ প্ৰতিজ্ঞাই (দুৰ্যোধনৰ উকভঙ্গ) সকলোকে সংশয়ত পেলালে। নিশ্চিত ৰূপত পাব পৰা বিজয়ৰ বিষয়ে এনেধৰণৰ অৱমৰ্শনেই (পৰ্যালোচনা) অৱমৰ্শসন্ধি।

অৰ্থপ্ৰকৃতি প্ৰকৰী আৰু কাৰ্য্যৱস্থা নিয়ন্ত্ৰাপ্তিৰ সংযোগৰ ফলত বিমৰ্শসন্ধি গঠিত। প্ৰকৰীৰ অবিহনে নিয়ন্ত্ৰাপ্তিৰ লগতে যুক্ত ৰাখিব লাগিব।]

মূল — তত্ৰাপবাদসংকেটো বিদ্রৱদ্রৱশভয়ঃ।
 দ্যুতিঃ প্ৰসঙ্গছলনং ব্যৱসায়ো বিবোধনম্ ॥ ৪৪ ॥
 প্ৰবোধনা বিচলনমাদানং চ ত্ৰয়োদশ।

অনুবাদ — অপবাদ, সংযোটি, বিদ্রৱ, দ্রৱ, শক্তি, দ্যুতি, প্ৰসঙ্গ, ছলন, ব্যৱসায়, বিবোধন, প্ৰবোধনা, বিচলন, আদান — এই তেৰটা (গৰ্ভসন্ধিৰ অঙ্গ)।

মূল — দোষপ্ৰখ্যাপবাদঃ স্যাৎ —

অনুবাদ — (পাত্ৰ বা পাত্ৰীৰ) দোষৰ প্ৰচাৰেই অপবাদ।
 [যিকোনো প্ৰকাৰে বীজৰ লগত সম্বন্ধ থকা কোনো চৰিত্ৰৰ দোষ প্ৰচাৰ কৰাটোৱেই বিমৰ্শসন্ধিৰ প্ৰথম অঙ্গ অপবাদ। 'বত্ৰাৱলী'ত ৰাণী বাসৱদত্তাই প্ৰেমৰ প্ৰতিদ্বন্দীৰূপে থিয় হোৱা সাগৰিকাক গোপনে লুকুৱাই থ'লে। সুসঙ্গতা, বিদূষক আৰু বৎসৰাজ উদয়নে ৰাণীৰ নিষ্ঠুৰতাৰ কথা উল্লেখ কৰি তেওঁক দোষাৰোপ কৰিছে আৰু ফলত ইয়েই অপবাদ নাম পাইছে।]

মূল — ————— সংঘোটো বোষভাষণম্।

অনুবাদ — সংঘোট হ'ল ক্ৰোধযুক্ত বচন।

[ক্ৰোধযুক্ত কথোপকথনক সংঘোট বুলি কয়। 'বেণীসংহাৰ'ত ভীমৰ দুৰ্বচন সহ্য কৰিব নোৱাৰি দুৰ্যোধন ক্ৰোধপূৰ্ণ বচনেৰে ভীমৰ লগত দ্বন্দ্বযুদ্ধলৈ আগবাঢ়ি আহিছে। ইয়াত দুয়োৰে খঙাল উক্তি-প্ৰত্যুক্তিত বিজয়ৰূপী 'বীজ' নিহিত হৈ সংঘোট নাম পাইছে।]

মূল — বিদ্রৱো ৰথবন্ধাদিঃ —

অনুবাদ — বধ বা বন্ধন আদিৰ বৰ্ণনা হ'ল বিদ্রৱ।

[কোনো পাত্ৰৰ হত্যা, বন্ধন, ভয়ত পলায়ন আদিৰ বৰ্ণনাত্মক অঙ্গটোৰ নাম হ'ল বিদ্রৱ। 'বত্ৰাৱলী'ত ৰাণী বাসৱদত্তাই সাগৰিকাক লুকুৱাই থোৱা অট্টালিকাত দাউ দাউ জুই জুলি উঠিল। ৰাণী ভয়ত বিতৰ্ক হৈ পৰিল। সাগৰিকাৰ বন্ধন তথা বধ দুয়োটা প্ৰকাশ পোৱাই হ'ল বিদ্রৱ।]

২৪৭ (পা)

মূল — ————— দ্রৱো গুৰুতিবন্ধতিঃ ॥ ৪৫ ॥

অনুবাদ — গুৰু বা শ্ৰেষ্ঠজনক তিবন্ধাৰ কৰাকে দ্রৱ বোলে।

[গুৰুজন, মান্যজন, অথবা শ্ৰেষ্ঠজনক অপমান কৰা অঙ্গটোৰ নাম হৈছে দ্রৱ। 'উত্তৰৰামচৰিত'ত লৱই গুৰুস্বৰূপ ৰামক স্ত্ৰীবধৰ (তাৰকা বাসফী) কাৰণে, খৰৰ লগত যুদ্ধ কৰোঁতে তিনি খোজ পিছলৈ অহা বাবে আৰু বালিক অন্যায়ভাৱে বধ কৰা কাৰণে তিবন্ধাৰ কৰিছে।]

মূল — বিবোধশমনং শক্তিঃ —

অনুবাদ — বিবোধৰ উপশম শক্তি।

[বিবোধ বা বৈৰভাৱৰ উপশম হোৱাকে শক্তি বুলি কয়। 'বত্ৰাৱলী'ত সাগৰিকাৰ প্ৰতি ৰজাৰ তীব্ৰ অনুবাগ দেখা পাই ৰাণী অত্যন্ত কোপিতা হৈ পৰিছে। ৰজাৰ প্ৰিয়বচন, অনুকূল আচৰণ তথা সখীসকলৰ বুজনিতো ৰাণীৰ খং মাৰ যোৱা নাই। শেষত ৰাণীয়ে নিজৰ চকুলোৱে সেই খং ধুই পেলাইছে। ইয়েই হ'ল শক্তি। তেনেকৈ 'উত্তৰৰামচৰিত'ত চন্দ্ৰকেতু আৰু লৱৰ মাজত প্ৰচণ্ড যুদ্ধ চলি থাকোঁতে ৰামৰ আগমনত লৱৰ খং নাইকিয়া হ'ল। তাৰ বিপৰীতে ৰামৰ শান্ত সৌম্য ব্যক্তিত্বত লৱ মুগ্ধ হৈ পৰিছে। ইয়াকে শক্তি বোলা হৈছে।]

মূল — ————— তৰ্জনোদ্বৈজনে দ্যুতিঃ ।

অনুবাদ — তৰ্জন-গৰ্জন আৰু ভীতি উৎপাদক বচনেই দ্যুতি ।

[তৰ্জন-গৰ্জন আৰু ভীতিজনক বচনকে দ্যুতি বুলি কোৱা হয় । 'বেণীসংহাৰ'ত ভীমৰ তৰ্জন-গৰ্জনেৰে জলাশয়ত লুকাই থকা দুর্যোধনক পাণ্ডৱৰ বিজয়ৰ অনুকূলে যুদ্ধৰ বাবে সাজু কৰি তুলিছে ।]

মূল — গুৰুকীৰ্তনং প্ৰসঙ্গ —————

অনুবাদ — গুৰুজনৰ (মহান পূৰ্বজসকলৰ) কীৰ্তনক (মহিমা কীৰ্তনক) প্ৰসঙ্গ বোলা হয় ।

[গুৰুজন, উচ্চ পৰম্পৰা বা বংশমৰ্যাদাদিৰ মহিমা কীৰ্তন কৰাকে প্ৰসঙ্গ বোলে । 'মুছকটিক'ত চাণালদ্বয়ে বধ্য স্থানলৈ লৈ যোৱা অৱস্থাত চাকদত্তই নিজৰ বংশ মৰ্যাদাৰ গুণানুকীৰ্তন কৰিছে । ইয়েই হৈছে প্ৰসঙ্গ ।]

মূল — ————— ছলনং চাৰমাননম্ ॥ ৪৬ ॥

অনুবাদ — অপমান বা অৱহেলাই হ'ল ছলন ।

[পাত্ৰ-পাত্ৰীক অপমান, তিৰস্কাৰ কৰাকে ছলন বুলি কোৱা হৈছে । ৰজাক নজনোৱাকৈ ৰাণী বাসৱদত্তাই সাগৰিকাক উজ্জয়িনীলৈ নিৰ্বাসন দিলে আৰু ইয়াৰ দ্বাৰা ৰজাক অপমানিত কৰা হোৱাত ই ছলন নাম পাইছে ।]

মূল — ব্যৱসায়ঃ স্বশক্ত্যুজ্জি —————

অনুবাদ — আত্মশক্তিৰ কথনক ব্যৱসায় বোলে ।

[আত্মশক্তিৰ কথনেৰে কাৰ্য সাধন আৰু নিষ্পত্তি বুজোৱাকে ব্যৱসায় বোলে । 'ৰত্নাৱলী'ত ঐন্দ্ৰজালিকৰ আত্মশক্তিৰ উক্তিৰ দ্বাৰা মিথ্যা অগ্নি প্ৰজ্বলিত কৰি নায়ক-নায়িকাৰ মিলনৰ বাবে অনুকূল পৰিবেশ তৈয়াৰ কৰি দিছে । ইয়েই হৈছে ব্যৱসায় ।]

মূল — ————— সংবন্ধানাং বিবোধনম্ ।

অনুবাদ — ক্ৰোধাভিভূত পাত্ৰৰ নিজৰ নিজৰ আত্মশক্তি কথনকে বিবোধন বোলে ।

[ক্ৰোধান্বিত পাত্ৰৰ পৰস্পৰ আত্মশ্লাঘাই হৈছে বিবোধন 'বেণীসংহাৰ'ত ভীম আৰু দুর্যোধনৰ পৰস্পৰৰ প্ৰতি নিষ্কেপ কৰা ক্ৰোধযুক্তবচনবোৰেই বিবোধনৰ সুন্দৰ উদাহৰণ ।]

মূল — সিদ্ধামন্ত্ৰণতো ভাৱিদৰ্শিকা স্যাৎ প্ৰবোচনা ॥ ৪৭ ॥

অনুবাদ — সিদ্ধপুৰুষৰ বচনেৰে ভাৱীকাৰ্যৰ প্ৰদৰ্শনক প্ৰবোচনা বোলা হয় ।

[কোনো সিদ্ধলোকৰ ভৱিষ্যৎবাণীত অচিৰে সম্পাদিত হ'ব লগা কাৰ্যৰ ৰূপৰেখা দৰ্শিত হ'লে, তেতিয়া প্ৰবোচনা নাম পায় । 'বেণীসংহাৰ'ত পাঞ্চালকৰ উক্তিত কৃষ্ণৰ (সিদ্ধৰ) ভৱিষ্যৎবাণীৰ উল্লেখ আছে য'ত যুধিষ্ঠিৰৰ ৰাজ্যাভিষেক আৰু দ্ৰৌপদীৰ কেশবন্ধনৰূপ ভাৱী কাৰ্যৰ ফল দেখুওৱা হৈছে । ইয়েই হৈছে প্ৰবোচনা ।]

মূল — ৱিকথনা ৱিচলনম্ —————

অনুবাদ — আত্মশ্লাঘাই ৱিচলন ।

[নিজৰ গুণ আৰু কাৰ্য নিজে প্ৰশংসা কৰা বচনক ৱিচলন বোলা হয় । 'ৰত্নাৱলী'ত যৌগন্ধৰায়ণে সমস্ত কৃতিত্বৰ দাবী যে তেৱেঁ কৰিব পাৰে তাক উল্লেখ কৰিছে ।]

মূল — ————— আদানং কাৰ্যসংগ্ৰহঃ ।

অনুবাদ — সমস্ত কাৰ্যৰ সংগ্ৰহক আদান বোলে ।

[সমস্ত কাৰ্যৰ উপসংহাৰেই হ'ল আদান । 'বেণীসংহাৰ'ত দুর্যোধনক বধ কৰি ৰক্তাক্ত ভীম ঘূৰি আহিছে । পাণ্ডৱৰ সৈনিক আৰু সম্বন্ধীসকলে ৰাক্ষস বুলি ভয়তে মৃত হাতী-ঘোঁৰাৰ আঁৰত লুকাইছে । তেতিয়া ভীমে চিঞৰি চিঞৰি শত্ৰুৰধৰ খবৰ দি তেওঁলোকক অভয় দিছে । এই উক্তিৰ দ্বাৰা সম্পূৰ্ণৰূপে শত্ৰু বধৰূপী কাৰ্যৰ সংগৃহীত হোৱাত আদান নামৰ অৱশৰ্মসন্ধি হৈছে ।

অৱশৰ্মসন্ধিৰ এই তেৰটা অঙ্গৰ ভিতৰত অপবাদ, শক্তি, ব্যৱসায়, প্ৰবোচনা, আৰু আদান — এই পাঁচোটা প্ৰধান আৰু ৰূপকত ইহঁতৰ প্ৰয়োগ অৱশ্যে প্ৰয়োজনীয় । বাকীবিলাক যথা সম্ভৱ ব্যৱহাৰ কৰিব লাগে ।]

মূল — ৰীজৱন্তো মুখাদাৰ্থা ৱিপ্ৰকীৰ্ণা যথায়থম্ ॥ ৪৮ ॥

ঐকাৰ্থ্যমুপনীয়ন্তে যত্র নিৰ্ৰহণং হি তৎ ।

অনুবাদ — মুখাদি সন্ধিত যথাযথভাৱে বিক্ষিপ্ত বীজ একাৰ্থ সাধনৰ (মুখ্য ফলপ্ৰাপ্তিৰ বাবে) বাবে য'ত মিলিত হয় সিয়েই নিৰ্বহণ সন্ধি।

[মুখাদি চাৰি সন্ধিত কথাবীজ নিক্ষিপ্ত হৈছিল। এতিয়া মুখ্য প্ৰয়োজন সাধনৰ বাবে একসূত্ৰত বদ্ধ হৈ ফল নিষ্পত্তি কৰিছে। ফলত ই নিৰ্বহণ বা উপসংহাৰ সন্ধি নাম পাইছে।

‘বেলীসংহাৰ’ত কঙ্কুকীয়ে যুধিষ্ঠিৰৰ আগত দুৰ্যোধনৰ বক্তেৰে বক্তান্ত ভীমৰ আগমনৰ কথা কৈছে। ইয়াত দ্ৰৌপদীৰ কেশবন্ধন তথা যুধিষ্ঠিৰৰ ৰাজ্য লাভৰূপ যি বীজ প্ৰথম চাৰিটা সন্ধিত নিক্ষিপ্ত কৰা হৈছিল, সি এতিয়া ফলৰ উৎপাদনৰ্থে একীভূত হৈ নিৰ্বহণ সন্ধি হৈছে।]

মূল — সন্ধিৰিবোধো গ্ৰথনং নিৰ্ণয়ঃ পৰিভাষণম্ ॥ ৪৯ ॥
প্ৰসাদানন্দসময়াঃ কৃতিভাষণোপগৃহণাঃ ।
পূৰ্বভাৰোপসংহাৰৌ প্ৰশস্তিচ্চ চতুৰ্দশ ॥ ৫০ ॥

অনুবাদ — সন্ধি, বিবোধ, গ্ৰথন, নিৰ্ণয়, পৰিভাষণ, প্ৰসাদ, আনন্দ, সময়, কৃতি, ভাষ বা ভাষণ, উপগৃহন, পূৰ্বভাৰ, উপসংহাৰ আৰু প্ৰশস্তি — এই চৈধ্যটা নিৰ্বহণসন্ধিৰ অঙ্গ।

মূল — সন্ধিবীজোপগমনম্ —

অনুবাদ — নাট্যবীজৰ উপগম অৰ্থাৎ পুনৰুদ্ধাৰনক সন্ধি বোলে।
[মুখাদি সন্ধিত নিহিত নাট্যবীজৰ পুনৰ উদ্ভাৱন হোৱাকে সন্ধি বোলা হয়। ‘বত্ৰাৱলী’ত সাগৰিকাক দেখি বসুভূতিয়ে বাতৰ্য্যক কৈছে — ‘এয়া দেখোন ৰাজপুত্ৰীৰ (বত্ৰাৱলী, সিংহলৰ ৰাজকুমাৰীৰ) নিচিনা লাগিছে।’ বাতৰ্য্যয়ো তেওঁক সমৰ্থন জনাইছে। এনেকৈ হেৰাই যোৱা নায়িকাৰূপ নাট্যবীজৰ পুনৰ উদ্ভাৱন হোৱাটোৱে সন্ধি নামৰ নিৰ্বাহণসন্ধিৰ প্ৰথম অঙ্গ।]

মূল — ——— বিবোধঃ কাৰ্যমার্গনম্ ।

অনুবাদ — কাৰ্য বা ফলৰ অন্ত্ৰেষণেই বিবোধ।
[হেৰাই যোৱা নাট্য কাৰ্য বা ফলৰ অনুসন্ধান বা অন্ত্ৰেষণ কৰাকে বিবোধ বোলা হয়। বসুভূতিয়ে সাগৰিকাক দেখি তেওঁ কোন জানিব বিচাৰি নাট্যবীজৰ অন্ত্ৰেষণ কৰিছে। গতিকে ইয়েই বিবোধ।]

মূল — গ্ৰথনং তদুপক্ষেপো —

অনুবাদ — কাৰ্য উপসংহাৰক (একত্ৰ সমাহিত) গ্ৰথন বোলা হয়।
[অন্ত্ৰেষিত কাৰ্যৰ উপসংহাৰ বা একত্ৰ সমাৱেশ হ’লে গ্ৰথন বুলি কোৱা হয়। ‘বত্ৰাৱলী’ত যৌগন্ধৰায়ণে ৰজাক কৈছে, — ‘মহাৰাজ ! ক্ষমা কৰক। আপোনাৰ অজ্ঞাতে এইবিলাক কৰা হ’ল।’ বাসৰাজৰ বত্ৰাৱলী প্ৰাপ্তিকৰূপ কাৰ্যৰ উপক্ষেপ বা উপসংহাৰ কৰা বাবেই ইয়াক গ্ৰথন নাম দিয়া হৈছে।]

মূল — ——— হনুভূতাত্মা তু নিৰ্ণয়ঃ ॥ ৫১ ॥

অনুবাদ — অনুভূত কাৰ্যৰ বিৱৰণক নিৰ্ণয় বোলে।
[নিৰ্ণয় হ’ল অনুভূত বা স্বসম্পাদিত কাৰ্যৰ বিৱৰণ। মন্ত্ৰী যৌগন্ধৰায়ণে বৎসৰাজৰ উন্নতিকল্পে কৰা প্ৰতিটো কাৰ্যৰ বৰ্ণনা ডাঙি ধৰিছে। তাকেই কোৱা হৈছে নিৰ্ণয় বুলি।]

মূল — পৰিভাষা মিথো জল্পঃ —

অনুবাদ — পৰস্পৰ আলাপেই হৈছে পৰিভাষণ।
[কাৰ্যসিদ্ধিৰ সূচনা কৰা পৰস্পৰ আলাপক কোৱা হৈছে পৰিভাষণ বুলি। সাগৰিকাক কৰা নিষ্ঠুৰ ব্যৱহাৰৰ বাবে ৰাণী বাসৱদত্তা সকলোৰে আগত বিশেষকৈ ৰজাৰ আগত অত্যন্ত লজ্জিত হৈ পৰিছে আৰু সাগৰিকাৰ বান্ধোন খুলি দিবলৈ ৰজাক অনুৰোধ কৰিছে। বাসুভূতিক ৰাণীয়ে পুনৰ কৈছে যে যৌগন্ধৰায়ণে তেওঁক এনে নিষ্ঠুৰ হ’বলৈ বাধ্য কৰিলে কিয়নো মন্ত্ৰীয়ে জানি শুনিও তেওঁক সেই কথা ন’কলে। এনে ধৰণৰ কাৰ্যসিদ্ধিৰ পৰিপোষক পৰস্পৰ বাৰ্তালাপেই হৈছে পৰিভাষণ।]

মূল — ——— প্ৰসাদঃ পৰ্যুপাসনম্ ।

অনুবাদ — প্ৰসন্ন কৰাকে পৰ্যুপাসনম্ বোলা হয়।
[কোনো পাত্ৰৰ দ্বাৰা নায়কাদিক প্ৰসাদন বা প্ৰসন্ন কৰা দেখুৱালে পৰ্যুপাসন নাম পায়। যৌগন্ধৰায়ণে ‘মহাৰাজ ! ক্ষমা কৰিব’ ইত্যাদি বাক্যৰ দ্বাৰা ৰজাক প্ৰসন্ন কৰিবলৈ চেষ্টা কৰা অঙ্গটোক কোৱা হৈছে পৰ্যুপাসন বুলি।]

মূল — আনন্দো ৰাক্ষিতাৱাপ্তিঃ —

অনুবাদ — বাঞ্ছিত বস্তুর প্রাপ্তিৰ নাম আনন্দ ।

[আনন্দ হ'ল ইঙ্গিত বস্তুর প্রাপ্তি । বৎসবাজৰ বাঞ্ছিতা বত্ৱারলীক লাভ কৰা অঙ্গটোৰ নাম আনন্দ ।]

মূল — _____ সময়ো দুঃখনিৰ্গমঃ ॥ ৫২ ॥

অনুবাদ — দুখৰ অৱসানক সময় বোলা হয় ।

[পাত্ৰ-পাত্ৰীৰ দুখৰ অৱসান হোৱাকে সময় বুলি কয় । বাসৱদত্তাই বত্ৱারলীক ভগ্নী বুলি সাৱটি লৈছে আৰু দুই ভগ্নীৰ সমাগমত দুখ দূৰ হোৱাত সময় নামৰ অঙ্গটো হৈছে ।]

মূল — কৃতিৰ্লক্ষ্যশমনম্ _____

অনুবাদ — প্রাপ্য বস্তুর ফলত ওপজা শান্তি অথবা প্রাপ্য বস্তুর স্থিৰীকৰণেই কৃতি ।

[প্রয়োজন প্রাপ্তিৰ দ্বাৰা উৎপন্ন শান্তি বা এই প্রাপ্তিৰ স্থিৰীকৰণকে কৃতি বোলা হয় । 'বত্ৱারলী'ত বজা উদয়নৰ বত্ৱারলী প্রাপ্তিকপ শান্তিয়েই কৃতি । প্রাপ্য বস্তুর স্থিৰীকৰণৰ উদাহৰণ 'বেণীসংহাৰ'ত পোৱা যায় । তাত কৃষ্ণৰ উক্তিত যুধিষ্ঠিৰৰ ৰাজ্য প্রাপ্তিৰ স্থিৰীকৰণ অভিষেকমঙ্গলৰ দ্বাৰা দেখুওৱা হৈছে । গতিকে ইয়াক কৃতি বোলা হৈছে ।]

মূল — _____ মানাদ্যাপ্তিচ্চ ভাষণম্ ।

অনুবাদ — সম্মানাদিৰ প্রাপ্তিক ভাষণ বোলা হয় ।

[মান সম্মান আদিৰ প্রাপ্তিয়েই ভাষণ । 'বত্ৱারলী'ত ৰজাই 'ইয়াতকৈ প্ৰিয় আৰু নো কি পাবলৈ আছে ?' বুলি কৈ প্রাপ্য বস্তু বিলাকৰ কথা কৈছে । বৎসৰাজে মান, অৰ্থ, কাম আদি সকলোখিনি লাভ কৰাত ই ভাষণ নাম পাইছে ।]

মূল — কাৰ্যদৃষ্ট্যদুতপ্ৰাপ্তী পূৰ্বভাৱোপগূহনে ॥ ৫৩ ॥

অনুবাদ — কাৰ্য দৰ্শনক পূৰ্বভাৱ আৰু অদ্বুত বস্তুর লাভক উপগূহন বোলে ।

[পূৰ্বভাৱ হ'ল মুখ্যফলৰ স্পষ্ট দৰ্শন । যৌগন্ধৰায়ণৰ অভিপ্ৰায় (বত্ৱারলী আৰু উদয়নৰ বিবাহ) বুজি পাই হাঁহি হাঁহি স্পষ্ট ভাষাত বাসৱদত্তাৰ অনুমোদনেই হৈছে পূৰ্বভাৱ ।]

অদ্বুত বস্তুর প্রাপ্তিয়েই হ'ল উপগূহন । দৌপদীৰ কেশবন্ধনৰ লগে লগে যুদ্ধৰ সমাপ্তি ঘটিছে আৰু জীৱিত ৰজাসকলৰ কল্যাণ হওক বুলি নেপথ্যত কোনোবাই কৈছে । যুধিষ্ঠিৰে তাকে শুনি দৌপদীক কৈছে যে সিদ্ধজনেও তেওঁক অভিবাদন জনাইছে । এনেদৰে দৌপদীৰ অদ্বুত অৰ্থপ্রাপ্তি হোৱাত ইয়াক উপগূহন নাম দিয়া হৈছে ।]

মূল — বৰাপ্তিঃ কাব্যসংহাৰঃ _____

অনুবাদ — শ্ৰেষ্ঠ বস্তুর লাভ বা বৰ প্রাপ্তিক কাব্যসংহাৰ বোলা হৈছে ।

[শ্ৰেষ্ঠ বস্তুর প্রাপ্তি অথবা নায়কাদিৰ বৰ প্রাপ্তিক কাব্যসংহাৰ নাম দিয়া হৈছে । 'বত্ৱারলী'ত যৌগন্ধৰায়ণে 'মই আপোনাৰ আৰু কি উপকাৰ কৰিব পাৰোঁ' বুলি কৈ কাৰ্য সমাপ্তিৰ সূচনা দিছে । কাব্যার্থৰ উপসংহাৰ বুজোৱাত ই হৈছে কাব্যসংহাৰ ।]

মূল — _____ প্রশস্তিঃ শুভশংসনম্ ।

অনুবাদ — কল্যাণ কামনাই প্রশস্তি ।

[কল্যাণ বা শুভকামনাই প্রশস্তি । উদাহৰণ স্বৰূপে 'বেণীসংহাৰ'ত উদাৰহৃদয়ৰ লোক শতায়ু হওক ; ঈশ্বৰত দৃঢ় ভক্তি হওক ; ৰজা সকলোৱে প্ৰিয়, সজ্জনৰ মিত্ৰ, গুণজ্ঞ, শুভকৰ্মকাৰী, ভাল শাসন কৰ্তা হওক' বুলি শুভকামনা কৰিছে । ইয়াকে প্রশস্তি বোলা হয় ।

নিৰ্ৱাহণসন্ধিৰ সকলোখিনি অঙ্গৰে ব্যৱহাৰ আৱশ্যক ।]

মূল — উক্তাসনাং চতুষষ্টিঃ ষোড়া চৈবাং প্রয়োজনম্ ॥ ৫৪ ॥

অনুবাদ — এনেদৰে বৰ্ণিত সন্ধিৰ এই চৌষষ্টি বিধ অঙ্গৰ প্রয়োজন ছয় প্ৰকাৰৰ ।

মূল — ইষ্টস্যার্থস্য ৰচনা গোপ্যগুপ্তিঃ প্রকাশনম্ ।

ৰাগঃ প্রয়োগস্যাস্চৰ্যং বৃত্তান্তস্যানুপক্ষয়ঃ ॥ ৫৫ ॥

অনুবাদ — (প্রয়োজন সমূহ) অভীক্ষিত অৰ্থৰ নিবন্ধন বা ৰচনা, গোপনীয় কথাবস্তুর গোপন, প্রকাশযোগ্যতাৰ প্রকাশ, (অভিনয়ৰ যোগেদি দৰ্শকৰ) অনুৰাগ বা আকৰ্ষণ বৃদ্ধি কৰা, চমৎকাৰিতাৰ প্রয়োগ আৰু বৃত্ত বা ঘটনাৰ বিস্তৃতি ।

[সন্ধিৰ এই অঙ্গবিলাকে নাট্য ৰচনাক উৎকৃষ্ট ৰূপ দিয়ে বাবে ইহঁতৰ প্রয়োগ

অৱশ্যে কৰণীয় । আচাৰ্য ভৰতে এনে ধৰণে কৈছে — “যেনেকৈ অঙ্গহীন মানুহে যুদ্ধ আৰম্ভ কৰিব নোৱাৰে, তেনেকৈ অঙ্গৰহিত কাব্য প্ৰয়োগৰ যোগ্য নহয় । হীন অৰ্থ যুক্ত কাব্যতো উপযুক্ত অঙ্গ থাকিলে, সেই প্ৰদীপ্ত অঙ্গসমূহৰ দ্বাৰা সেই কাব্যৰ শোভা বৃদ্ধি পায়, তাত কোনো সন্দেহ নাই । উৎকৃষ্ট কাব্য যদি অঙ্গ হীন হয়, তাক প্ৰয়োগ কৰিব নোৱাৰি । ফলত বিদগ্ধজনৰ মন আকৰ্ষণ কৰিব নোৱাৰে । সেইবাবে বস আৰু বিধান অনুসাৰে কৰিয়ে এই অঙ্গবিলাকৰ যথা প্ৰয়োগ কৰিব লাগে ।” (নাট্যশাস্ত্ৰ ; ১৯। ৫৩-৫৬)]

মূল — দেৱা বিভাগঃ কৰ্তব্যঃ সৰ্ৱস্যাপীহ ৰস্তনঃ ।

সূচ্যমেৱ ভৱেৎ কিঞ্চিৎ দৃশ্যশ্ৰাৱ্যমথাপৰম্ ॥ ৫৬ ॥

অনুবাদ — (নাট্যত) সমগ্ৰ কথাবস্তু দুভাগত ভগোৱা উচিত । এবিধ সূচ্য (সূচনীয়, সূচনাৰ যোগ্য) আৰু আনবিধ দৃশ্য-শ্ৰাৱ্য ।

[সমগ্ৰ কথাবস্তু (আধিকাৰিক আৰু প্ৰাসঙ্গিক — দুয়োবিধকে) সূচনীয় আৰু দৃশ্য-শ্ৰাৱ্য — এই দুভাগত ভাগ কৰিছে । কথাবস্তুৰ যিবিলাক অংশ অভিনয় যোগ্য অৰ্থাৎ প্ৰত্যক্ষৰূপত দৰ্শনীয় তাক দৃশ্য-শ্ৰাৱ্য বোলা হৈছে । যি অংশ সূচনাৰ যোগ্য, সেই অভিনয়হীন অংশটোক সূচ্য বোলা হৈছে । ই কাহিনীৰ জ্ঞাপক মাত্ৰ ॥]

মূল — নীৰসোহনুচিতস্তত্র সংসূচ্যো ৰস্তুরিস্তবঃ ।

দৃশ্যস্ত মধুবোদাত্তবসভাৱ নিবস্তবঃ ॥ ৫৭ ॥

অনুবাদ — (নাট্যত) কথাবস্তুৰ যি ভাগ নীৰস আৰু অনুচিত সেই ভাগ সূচনীয় (সংবাদ আদি দ্বাৰা সূচনা কৰিব লাগে ।) । মধুৰ, উদাত্ত আৰু বস আৰু ভাৱ যুক্ত ভাগ দৃশ্য (মঞ্চত অভিনয়ৰ যোগেদি দেখুৱাব লাগে ।) ।

মূল — অৰ্থোপক্ষেপকৈঃ সূচ্যং পঞ্চভিঃ প্ৰতিপাদয়েৎ ।

ৱিক্তচুলিকাঙ্কাস্যাক্ষাৰতাৰপ্ৰৱেশকৈঃ ॥ ৫৮ ॥

অনুবাদ — সূচ্যবস্তু বিক্ৰান্তক, চুলিকা, অঙ্কাস্য, অঙ্কাৰতাৰ আৰু প্ৰৱেশক — এই পাঁচ বিধ অৰ্থোপক্ষেপকৰ (সূচকৰ) দ্বাৰা সূচনা কৰা উচিত ।

মূল — বৃত্তৱতিৰ্য্যমাণানাং কথাংশানাং নিদৰ্শকঃ ।

সংক্ষেপাৰ্থস্ত ৱিক্তো মধ্যপাত্ৰপ্ৰয়োজিতঃ ॥ ৫৯ ॥

অনুবাদ — অতীত বা ভৱিষ্যতৰ কথাবস্তুৰ মধ্যপাত্ৰৰ দ্বাৰা সংক্ষেপে সূচনা কৰা সূচকক বিক্ৰান্তক বোলে ।

মূল — একানেককৃতঃ শুদ্ধঃ সংকীৰ্ণো নীচমধ্যমৈঃ ।

অনুবাদ — (মধ্যম পাত্ৰৰ) এজন বা অনেকৰ দ্বাৰা প্ৰয়োজিত হ’লে শুদ্ধ আৰু মধ্য আৰু নীচপাত্ৰৰ দ্বাৰা প্ৰয়োজিত হ’লে সংকীৰ্ণ হয় ।

[এক বা একাধিক মধ্যম পাত্ৰ থাকিলে বিজাতীয় সংস্পৰ্শৰ অভাৱত বিক্ৰান্তক শুদ্ধ অৱস্থাত থাকে । কিন্তু মধ্যম পাত্ৰ আৰু নীচ পাত্ৰৰ সংমিশ্ৰণত (নীচপাত্ৰৰ প্ৰাকৃত ভাষাৰ ব্যৱহাৰ আদিৰে) ই সংকীৰ্ণ বা মিশ্ৰ হয় । ‘উত্তৰবামচৰিত’ত দ্বিতীয় আৰু তৃতীয় অঙ্কৰ আৰম্ভণিত শুদ্ধ বিক্ৰান্তক আৰু চতুৰ্থ আৰু ষষ্ঠ অঙ্কৰ আৰম্ভণিত মিশ্ৰ বিক্ৰান্তক পোৱা যায় ॥]

মূল — তাদুদেৱানুদাত্তোক্তো নীচপাত্ৰপ্ৰয়োজিতঃ ॥ ৬০ ॥

প্ৰৱেশোহঙ্কদ্বয়স্যান্তঃ শেষাৰ্থস্যোপসূচকঃ ।

অনুবাদ — তেনেদৰে (বিক্ৰান্তকৰ দৰে) অনুদাত্ত ভাষাত (সংস্কৃত-ভিন্ন নিম্নভাষাত) নীচ পাত্ৰৰ দ্বাৰা অঙ্কৰ মাজত প্ৰয়োজিত শেষ অৰ্থ (বিক্ৰান্তকে বুজাব নোৱাৰা) সূচনা কৰা সূচকক প্ৰৱেশক বোলে ।

[বিক্ৰান্তকে সূচনা কৰিব নোৱাৰা অংশ প্ৰৱেশকৰ দ্বাৰা নীচপাত্ৰই সংস্কৃতভিন্ন অৰ্থাৎ প্ৰাকৃত ভাষাত প্ৰয়োজিত কৰিব । যেহেতু ই দুটা অঙ্কৰ মাজত থাকে বাবে প্ৰথম অঙ্কৰ আৰম্ভণিত বিক্ৰান্তকৰ দৰে থাকিব নোৱাৰিব ॥]

মূল — অন্তৰ্জৱনিকাসংস্থৈশ্চুলিকাৰ্থস্য সূচনা ॥ ৬১ ॥

অনুবাদ — নেপথ্যৰ ভিতৰত থকা পাত্ৰই কথাবস্তুৰ সূচনা কৰিলে চুলিকা বোলে ।

[চুলিকা হ’ল নেপথ্যৰ পাত্ৰৰ দ্বাৰা কথাংশ সূচনা । ‘উত্তৰবামচৰিত’ত দ্বিতীয় অঙ্কৰ আৰম্ভণিতে নেপথ্যৰ পৰা তপস্বিনীক (আত্ৰেয়ীক) স্বাগত জনাইছে । তাৰ পিছতহে আত্ৰেয়ীয়ে প্ৰৱেশ কৰিছে । এনেকৈ নেপথ্যৰ পৰা (বাসন্তীৰ দ্বাৰা) আত্ৰেয়ীৰ আগমন সূচনা কৰা বাবে ইয়াক চুলিকা বোলা হৈছে ॥]

মূল — অঙ্কান্তপাত্ৰৈবাক্ষ্যং ছিন্নাক্ষস্যার্থসূচনাং ।

অনুবাদ — কোনো অঙ্কৰ সমাপ্তিৰ সময়ত নিৰ্দিষ্ট পাত্ৰৰ দ্বাৰা বিচ্ছিন্ন অৰ্থৰ সূচনা দিয়াকে অঙ্কাস্য বোলা হয় ।

[অঙ্কান্তপাত্ৰ হৈছে অঙ্কৰ শেষত অহা পাত্ৰ । তেনেকুৱা পাত্ৰৰ দ্বাৰা সেই অঙ্কত বিচ্ছিন্ন হোৱা আৰু আগামী অঙ্কত আৰম্ভ হ'ব লগীয়া কথাবস্তৰ সূচনা দিয়াকে অঙ্কাস্য বোলা হয় । 'মহাবীৰচৰিত'ৰ দ্বিতীয় অঙ্কৰ শেষত সুমন্ত্ৰই শতানন্দ আৰু জনকক বশিষ্ঠ, বিশ্বামিত্ৰ আৰু পৰশুৰামে লগ পাব বিচাৰিছে বুলি জনালত তেওঁলোক তালৈ প্ৰস্থান কৰিছে আৰু ইয়াতে দ্বিতীয় অঙ্কটো সামৰণি পৰিছে । তৃতীয় অঙ্কটো বশিষ্ঠ, বিশ্বামিত্ৰ আৰু পৰশুৰাম বহি থকা অৱস্থাত আৰম্ভ হৈছে । এনেকৈ পূৰ্ণ অঙ্কৰ সুমন্ত্ৰৰ সূচনাৰে উত্তৰ অঙ্কৰ (তৃতীয় অঙ্কৰ) পাতনি মেলাকে অঙ্কাস্য বোলে ।]

মূল — অঙ্কৰতাৰত্বক্ৰান্তে পাতোহঙ্কস্যবিভাগতঃ ॥ ৬২ ॥

অনুবাদ — পূৰ্ণ অঙ্কৰ কথাবস্ত অবিচ্ছেদ ৰূপত পিছৰ অঙ্কত অৱতৰণ হোৱাকে অঙ্কৰতাৰ বোলে ।

[পূৰ্ণ অঙ্কত উল্লিখিত পাত্ৰ উত্তৰ অঙ্কতো কেতিয়াবা কথাবস্তৰ বিচ্ছেদ নেহোৱাকৈ অৱতীৰ্ণ হয় । সিয়েই অঙ্কৰতাৰ । 'মালৱিকাগ্নিমিত্ৰ'ৰ বিদূষকৰ উক্তিৰ দ্বাৰা প্ৰথম অঙ্কৰ কথা অবিচ্ছিন্ন ৰূপত দ্বিতীয় অঙ্কত অৱতীৰ্ণ হৈছে । এয়ে অঙ্কৰতাৰৰ উদাহৰণ ।]

মূল — এভিঃ সংসূচয়েং সূচ্যং দৃশ্যমক্কেঃ প্ৰদৰ্শয়েং ।

অনুবাদ — সূচনীয়া কথাবস্ত এইবিলাকৰ দ্বাৰা (বিচ্ছিন্নবাদি) আৰু দৃশ্য কথাবস্ত অঙ্কৰ দ্বাৰা প্ৰদৰ্শন কৰা উচিত ।

মূল — নাট্যধৰ্মমপেক্ষ্যতং পুনৰ্ৰস্ত ত্ৰিধেয়াতে ॥ ৬৩ ॥

অনুবাদ — নাট্যধৰ্মৰ (নাট্যৰ প্ৰকৃতি, অভিনয়ৰ মৰ্যাদা আদিৰ) ফালৰ পৰা কথাবস্ত পুনৰ তিনি ভাগত ভগোৱা হৈছে ।

মূল — সৰ্বেষাং নিয়তস্যৈৱ শ্ৰাৱ্যমশ্ৰাৱ্যমেৱ চ ।

অনুবাদ — সকলো পাত্ৰই শুনিব লগীয়া (সৰ্ৱশ্ৰাৱ্য), নিৰ্দিষ্ট পাত্ৰই শুনিবলগীয়া (নিয়তশ্ৰাৱ্য) আৰু কোনেও শুনিব নলগীয়া (অশ্ৰাৱ্য) — এই তিনি প্ৰকাৰ ।

মূল — সৰ্ৱশ্ৰাৱ্যং প্ৰকাশং স্যাদশ্ৰাৱ্যং স্বগতং যতম্ ॥ ৬৪ ॥

অনুবাদ — সৰ্ৱশ্ৰাৱ্যক প্ৰকাশ আৰু অশ্ৰাৱ্যক স্বগত বোলা হয় ।

মূল — দ্বিধাহন্যাট্যধৰ্মাখ্যং জনান্তমপৰাবিতম্ ।

অনুবাদ — অন্য প্ৰকাৰে নাট্যধৰ্মৰ (নিয়তশ্ৰাৱ্যৰ) দুটা ভাগ — জনান্তিক আৰু অপৰাবিত ।

মূল — ত্ৰিপতাকাৰবেনান্যানপৰায়ন্তৰা কথাম্ ॥ ৬৫ ॥

অন্যোন্যামন্ত্ৰণং যৎস্যাজ্জনান্তে তজ্জনান্তিকম্ ।

অনুবাদ — কথোপকথনৰ মাজতে ত্ৰিপতাকাৰূপী হাতৰ মুদ্ৰাৰ দ্বাৰা কোনো পাত্ৰক আঁতৰাই অন্যান্য পাত্ৰৰ উপস্থিতিত দুজন পাত্ৰৰ পৰস্পৰ আলাপ হোৱাকে জনান্তিক বোলে ।

[বুঢ়া আৰু অনামিকা আঙুলি বেঁকা কৰি বাকী কেইটা আঙুলি থিয় কৰি ৰখা হাতৰ মুদ্ৰাকে ত্ৰিপতাকা বোলে । যেতিয়া কোনো পাত্ৰক কিবা কথা শুনোৱাৰ প্ৰয়োজনবোধ নকৰা হয় তেতিয়া সেইজনক ত্ৰিপতাকা দেখুৱাই আঁতৰাই দিয়া হয় । তাৰ পাছত হোৱা দুজন পাত্ৰৰ পৰস্পৰ সংলাপকে জনান্তিক বোলা হয় ।]

মূল — বহস্যং কথ্যতোহন্যস্য পৰাবৃত্ত্যাপৰাবিতম্ ॥ ৬৬ ॥

অনুবাদ — সম্মুখত থকা পাত্ৰৰ মুখ ঘূৰাই তেওঁৰ পৰা লুকুৱাই কিবা বহস্যপূৰ্ণ কথা অন্য পাত্ৰৰ লগত পাতিলে তাক অপৰাবিত বোলা হয় ।

মূল — কিং ব্ৰহ্মীষ্যোৱমিত্যাদি ৰিণা পাত্ৰং ব্ৰহ্মীতি যৎ ।

শ্ৰুত্বোৱানুক্তমপ্যেকস্তং স্যাদাকাশ ভাষিতম্ ॥ ৬৭ ॥

অনুবাদ — (অকলশৰীয়া) কোনো পাত্ৰই অন্য কোনো পাত্ৰই একো নেকোৱাকৈয়ে শুনাৰ ভাও জুৰি 'কি কৈছে আপুনি ?' বুলি প্ৰশ্নেৰে বাৰ্তা আৰম্ভ কৰাকে আকাশভাষিত বোলে ।

মূল — ইত্যাদ্যশেষমিহ ৰস্ত্ৰিভেদজাতং
ৰামায়নাদি চ ৰিভাৱ্য বৃহৎকথাং চ ।
আসূত্ৰয়েং তদনু নেতৃৰসানুগন্যা—

চিত্রাং কথামুচিতচাকরচঃপ্রপঞ্চৈঃ ॥ ৬৮ ॥

অনুবাদ — এনেদৰে (কৰিয়ে) অনেক প্ৰকাৰৰ কথা বস্ত্ৰৰ বিভেদ, বামায়াণাদি তথা বৃহৎকথাৰি গ্ৰন্থ আলোচনা কৰি আৰু তাৰ পাছত নেতা আৰু বসৰ অনুকূলে সুন্দৰ কথা আৰু সুচাক বচনৰ বিস্তাৰেৰে এই নাট্য বচনা কৰিব লাগে ।

ধনঞ্জয়কৃত দশকপকৰ প্ৰথম প্ৰকাশ সমাপ্ত ।

দ্বিতীয় প্ৰকাশ

মূল — নেতা বিনীতো মধুবন্ত্যাগী, দক্ষঃ প্ৰিয়ংবদঃ ।
বক্তলোকঃ শুচিৰাখী ঋতুৰংশঃ স্থিবো যুৱা ॥ ১ ॥
বুদ্ধ্যৎসাহস্মৃতিপ্ৰজ্ঞাকলামানসমন্ৱিতঃ ।
শূৰো দৃঢ়শ্চ তেজস্বী শান্ত্ৰচক্ষুশ্চ ধাৰ্মিকঃ ॥ ২ ॥

অনুবাদ— (নাটকৰ) নায়ক— নম্ৰ, মধুৰ, ত্যাগী, দক্ষ (কুশলী), প্ৰিয়ভাষী, লোকানন্দকাৰী, পৱিত্ৰ (নিৰ্মলমনা), বাগ্মী, উচ্চ কুলসম্পন্ন, অবিচল (কায়মনোবাক্যত অচঞ্চল), যুৱক (প্ৰসিদ্ধ), বুদ্ধিমান, উৎসাহী, স্মৰণশক্তিয়ুক্ত, প্ৰজ্ঞাৱান, কলাবিদ্যাত পাৰ্গত, সন্মানিত, বীৰ, দৃঢ় (অটল), তেজস্বী, শান্ত্ৰজ্ঞানী আৰু ধাৰ্মিক (হ'ব লাগে) ।
[ধনঞ্জয়ে 'দ্বিতীয় প্ৰকাশ'ত নায়কৰ স্বৰূপৰ বিষয়ে কৈছে । ধনিকে 'অৱলোক'ত এই নায়কবিলাকৰ উদাহৰণ ভিন ভিন গ্ৰন্থৰ পৰা আনিছে । নম্ৰ নায়কৰ উদাহৰণ 'মহাৱীৰচৰিত'ৰ (৪।২১) পৰা, মধুৰৰ 'মহাৱীৰচৰিত'ৰ (২।৩৭) পৰা, ত্যাগীৰ 'ইতিহাসসমুচ্চয়'ৰ পৰা দক্ষৰ 'মহাৱীৰচৰিত'ৰ (১।৫৩) পৰা, প্ৰিয়ভাষীৰ 'মহাৱীৰচৰিত'ৰ (২।৩৬) পৰা, লোকানন্দকাৰীৰ 'মহাৱীৰচৰিত'ৰ (৪।৪৪) পৰা, পৱিত্ৰৰ 'ৰঘুবংশ'ৰ (১৬।৮) পৰা, বাগ্মীৰ 'হনুমানাটক'ৰ (১।৩৮) পৰা, উচ্চ কুলসম্পন্নৰ 'হনুমানাটক'ৰ (৫।৩৪) পৰা, অবিচলৰ 'মহাৱীৰচৰিত'ৰ (৩।৮) তথা 'নীতিশতশ্লোক'ৰ (শ্লোক নং ২৬) পৰা আৰু প্ৰজ্ঞাৱান নায়কৰ উদাহৰণ 'মালৱিকাগ্নিমিত্ৰ'ৰ (১।৫) পৰা উল্লেখ কৰিছে । স্পষ্ট বুলি কৈ বাকী নায়কবিলাকৰ উদাহৰণ 'অৱলোক'ত উল্লেখ কৰা নাই ॥

মূল — ভেদৈশ্চতুৰ্ধা ললিতশান্তোদাত্তোদাক্ৰৌৰৱয়ম্ ।

অনুবাদ — এই (নায়ক) ললিত, শান্ত, উদাত্ত আৰু উদ্ধত ভেদে চাৰি প্ৰকাৰৰ ।
[নেতাৰ সাধাৰণ গুণ বিবেচনা কৰি ইয়াত বিশেষ গুণৰ কথা কৈছে । ওপৰৰ প্ৰতিটো ভেদত 'ধীৰ' শব্দ ব্যৱহাৰ কৰিব লাগিব, যিটো তলৰ কাৰিকাৰ পৰা বুজিব পাৰি । এই কাৰিকাত ছন্দ মিলাবৰ বাবে আৰু সংক্ষেপে কবৰ বাবে 'ধীৰ' শব্দটো ব্যৱহাৰ কৰা নাই । 'ধীৰ' শব্দৰ অৰ্থ প্ৰতিকূল অৱস্থাতো ধৈৰ্য নেহেৰুৱা লোক ॥

মূল — নিশ্চিন্তো ধীৰললিতঃ কলাসক্তঃ সুখী মৃদুঃ ॥ ৩ ॥

অনুবাদ — (সদায়ে) নিশ্চিত, কলাবিদ্যাত আসক্ত, সুখী আৰু মধুৰ প্ৰকৃতিৰ নায়কক ধীৰললিত বোলে।

[ধীৰললিত নায়ক নিশ্চিত বা চিন্তাবহিত অৰ্থাৎ সচিৱাদি বিষয়াৰ ওপৰত যোগক্ষেমৰ অৰ্থাৎ অপ্ৰাপ্য বস্তুৰ প্ৰাপ্তি আৰু প্ৰাপ্য বস্তুৰ সংৰক্ষণৰ দায়িত্ব দি ভোগ-বিলাস, নৃত্য-গীত ইত্যাদিত ব্যস্ত থাকে। শৃঙ্গাৰ প্ৰধান হোৱা বাবে এনে নায়ক সুকুমাৰ হয়। 'বত্সাৱলী'ৰ (১।৯) বৎসৰাজ উদয়ন ধীৰললিত নায়ক।]

মূল — সামান্যগুণযুক্তস্ত ধীৰশান্তো দ্বিজাদিকঃ।

অনুবাদ — (নায়কৰ) সামান্য গুণেৰে বিভূষিত ব্ৰাহ্মণাদি নায়কক ধীৰশান্ত বোলে। [নম্ৰতা, ত্যাগ, দক্ষতা, আদি নায়কৰ সামান্য গুণেৰে বিভূষিত ব্ৰাহ্মণ, বৈশ্য, সচিৱাদি নায়কক ধীৰশান্ত বোলা হয়। এনে নায়কৰ ক্ষেত্ৰত ধীৰললিত নায়কৰ গাত থকা নিশ্চিততা গুণ থাকিলেও স্বাভাৱিকতে শান্ত হোৱা বাবে ধীৰললিতা ইয়াত আৰোপ কৰা নহয়। 'মালতীমাধৱ'ৰ (২।১০) মাধৱ আৰু 'মুছকটিক'ৰ (১০।১২) চাকদত্ত ধীৰশান্ত নায়কৰ সুন্দৰ উদাহৰণ।]

মূল — মহাসত্ত্বোহতিগন্তীৰঃ ক্ষমাবানৱিকথনঃ ॥ ৪ ॥

স্থিৰো নিগূঢ়াহঙ্কাৰো ধীৰোদাত্তঃ দৃঢ়ব্ৰতঃ।

অনুবাদ — (শোক-ক্ৰোধ আদিয়ে) মন বিকৃত কৰিব নোৱাৰা, অতি গন্তীৰ, ক্ষমাবান, আত্মপ্ৰশংসাবহিত, স্থিৰ, অহঙ্কাৰশূণ্য আৰু দৃঢ়প্ৰতিজ্ঞ নায়কক ধীৰোদাত্ত বোলে। [শোক, দুখ, খং, আদিয়ে যাৰ আত্মা অভিভূত কৰিব নোৱাৰে, তেনেকুৱা লোকক মহাসত্ত্ব আখ্যা দিয়া হয়। মহাসত্ত্ব, বিনয়ী দৃঢ়ব্ৰতী নায়কেই ধীৰোদাত্ত নায়ক। 'নাগানন্দ'ৰ (৫।১৫) জীমূতবাহন আৰু 'মহানাটক'ৰ (৩।২৫) ৰাম এনে বিধৰ নায়ক।

জীমূতবাহনৰ উদাত্ততা সম্পৰ্কে মতভেদ আছে। কিছুলোকে ক'ব খোজে তেওঁ এজন ধীৰপ্ৰশান্ত নায়কহে, কিয়নো তেওঁৰ চৰিত্ৰত শমৰ প্ৰধানতা, দয়ালুভাৱ আৰু জীৱৰ প্ৰতি কৰুণা প্ৰধানভাৱে দেখা যায়। তেওঁ কেৱল ৰাজপাট ত্যাগ কৰাই নহয়, নিজৰ জীৱনো নাগসকলৰ পৰিত্ৰাণৰ বাবে উৎসৰ্গা কৰিছে। কিন্তু ধনিকে এই মত খণ্ডন কৰি কৈছে যে যদিও জীমূতবাহনৰ গাত এই সকলোবোৰ গুণ আছে, তথাপিও তেওঁৰ অন্তৰত এটা বিজিগীষু মনোভাৱ অৰ্থাৎ শ্ৰেষ্ঠতাৰ প্ৰতি অহৰহ চেষ্টা দেখা পোৱা যায়। এই ক্ষেত্ৰতে বুদ্ধৰ নিকাম ত্যাগ আৰু কৰুণাৰ লগত জীমূতবাহনৰ সকাম ত্যাগ আৰু কৰুণা নিমিলে। জীমূতবাহনৰ উদাত্ততা এনেদৰে প্ৰকাশ হোৱাত ধনিকে তেওঁক ধীৰোদাত্ত নায়কৰ শ্ৰেণীত ৰাখিছে।]

মূল — দৰ্পমাৎসৰ্যভূয়িষ্ঠো মায়াচ্ছদ্বপৰায়ণঃ ॥ ৫ ॥

ধীৰোদাত্ততত্ত্বহঙ্কাৰী চলচ্চণ্ডো ৱিকথনঃ।

অনুবাদ — ধীৰোদাত্ত নায়কৰ দৰ্প (অহঙ্কাৰ) আৰু মাৎসৰ্য (আনৰ উন্নতি সহ্য কৰিব নোৱাৰা গুণ) বেছি; মায়া আৰু বঞ্চনাত তৎপৰ। তেওঁ অহঙ্কাৰী, চঞ্চল, ক্ৰোধী আৰু আত্মপ্ৰশংসাকাৰী।

[যেনেকৈ বাল্যৱস্থাত গৰুক 'বৎস', যুৱা অৱস্থাত 'বৃষভ' আৰু বৃদ্ধ অৱস্থাত 'মহোক্ষ' বোলা হয়, তেনেকৈ ধীৰোদাত্ত, ধীৰললিত আদি হ'ল নায়কৰ অৱস্থা বিশেষ মাত্ৰ। সেইবাবে কোনো কোনো ৰচনাত কোনো কোনো নায়কক কেতিয়াবা, ধীৰোদাত্ত, কেতিয়াবা ধীৰললিত ৰূপত পোৱা যায়। উদাহৰণ স্বৰূপে 'মহাৱীৰচৰিত'ৰ পৰশুৰামক এবাৰ ধীৰোদাত্ত (২।১০), এবাৰ ধীৰোদাত্ত (২।১৬) আৰু এবাৰ ধীৰশান্ত (৪।২২) ৰূপত পোৱা যায়। কিন্তু এই অৱস্থান্তৰ কেৱল অপ্ৰধান নায়কৰ ক্ষেত্ৰত হে প্ৰযোজ্য হয়, প্ৰধান নায়কৰ ক্ষেত্ৰত নহয়। কিয়নো তেনে হ'লে নাটকৰ ঐক্য বিঘ্নিত হোৱাৰ সম্ভাৱনা বিদ্যমান। সেইবাবে মায়াৰাজে তেওঁৰ 'উদাত্তৰাঘৱ' নাটকত ৰামক ধীৰোদাত্ত ৰূপত অঙ্কন কৰি লুকাই লুকাই ৰালিক বধ কৰা ঘটনাটো লিপিবদ্ধ কৰা নাই।]

মূল — স দক্ষিণঃ শঠো ধৃষ্টঃ পূৰ্বাং প্ৰত্যায়া হতঃ ॥ ৬ ॥

অনুবাদ — অন্য নায়িকাই আকৰ্ষণ কৰা (শৃঙ্গাৰী) নায়ক পূৰ্ব নায়িকাৰ প্ৰতি দক্ষিণ, শঠ আৰু ধৃষ্ট হয়।

মূল — দক্ষিণোহস্যাং সহৃদয়ঃ —

অনুবাদ — (পূৰ্ব নায়িকাৰ প্ৰতি) সহৃদয়জনেই দক্ষিণ নায়ক।

মূল — গূঢ়ৰিপ্ৰিয়কৃচ্ছটঃ।

অনুবাদ — (পূৰ্ব নায়িকাৰ প্ৰতি) পৰোক্ষভাৱে অপ্ৰিয় কাৰ্য কৰাজন শঠ।

[নতুন নায়িকাৰ প্ৰতি অনুৰক্ত হ'লেও দক্ষিণ নায়কে পূৰ্ব প্ৰেমিকাৰ প্ৰতি সদয় তথা সহানুভূতিশীল হৈ থাকে, শঠ নায়কে কিন্তু লুকাই চুৰকৈ অপ্ৰিয় আচৰণ কৰে।]

মূল — ৰাত্নাঙ্গৰৈকৃতো ধৃষ্টে —

অনুবাদ — (সন্তোগজনিত) অঙ্গৰ বিকাৰ (চিহ্ন) স্পষ্ট হোৱা নায়কক ধৃষ্ট নায়ক বোলে ।

[অন্য নায়িকাৰ সৈতে কৰা সন্তোগ চিহ্ন শৰীৰত স্পষ্ট ৰূপত দেখা পোৱা সত্ত্বেও ধৃষ্ট নায়কে পূৰ্ব প্ৰণয়িনীৰ ওচৰলৈ আহি প্ৰেম ভিক্ষা কৰাত লজ্জাবোধ নকৰে ।]

মূল — ————— হনুকুলস্ত্বেকনায়িকঃ ॥ ৭ ॥

অনুবাদ — কেৱল এগৰাকী নায়িকাৰ প্ৰতি অনুৰক্ত নায়কেই অনুকূল নায়ক ।

[অনুকূল নায়কৰ উদাহৰণ ‘উত্তৰবামচৰিত’ৰ (১।৩৯) বামভদ্ৰ ।

এইখিনিতে এটা প্ৰশ্ন হ’ব পাৰে । ‘বত্সালী’ নাটিকাৰ নায়ক বৎসৰাজ উদয়ন কোন শ্ৰেণীৰ নায়ক ? নাটিকাখনিত সাগৰিকাক (বত্সালীক) দেখা পোৱাৰ আগলৈকে বৎসৰাজ প্ৰিয়পত্নী বাসৱদত্তাৰ বাবে এজন অনুকূল নায়ক । সাগৰিকাক দেখা পোৱাৰ পিছতো বাসৱদত্তাৰ প্ৰতি সহৃদয় ভাৱ পোষণ কৰিছে । ফলত তেওঁ এজন দক্ষিণ নায়ক । কিন্তু পাছত উদয়নে পূৰ্ব প্ৰণয়িনীৰ অনিষ্ট সাধন কৰি হ’লেও সাগৰিকাক লাভ কৰিব বিচাৰিছে । এনে স্থলত নায়কৰ শঠ আৰু ধৃষ্ট এই ৰূপ দুটাও দেখা পোৱা গৈছে । ইয়াৰ উত্তৰত ক’ব লাগিব যে ক্ষেত্ৰ বিশেষে যদিও নায়কক ভিন ভিন অৱস্থাত দেখা পোৱা গৈছে, সামগ্ৰিক ভাৱে উদয়ন দুয়ো গৰাকী নায়িকাৰ প্ৰতি সমভাৱ পোষণ কৰিছে । ফলত তেওঁক এজন দক্ষিণ নায়ক বুলিয়েই ক’ব লাগিব ।

এনেদৰে ধীৰোদাত্ত, ধীৰোদ্ধত, ধীৰললিত আৰু ধীৰপ্ৰশান্ত — এই চাৰি প্ৰকাৰ নায়কৰ প্ৰত্যেকৰে দক্ষিণ, শঠ, ধৃষ্ট আৰু অনুকূল ৰূপত নায়কৰ যোল প্ৰকাৰ বিভাগ পোৱা যায় । এই যোল প্ৰকাৰ নায়কক আকৌ জ্যেষ্ঠ, মধ্যম আৰু অধম — এই তিনি প্ৰকাৰ ভেদে মুঠতে আঠচল্লিশ প্ৰকাৰ নায়ক পোৱা যায় ॥

মূল — পতাকানায়কস্ত্বন্যঃ পীঠমৰ্দো ৰিচক্ষণঃ ।

তসৈৱানুচৰো ভক্তঃ কিঞ্চিদুনশ্চ তৎগুণৈঃ ॥ ৮ ॥

অনুবাদ — পতাকাৰ নায়ক (প্ৰধান নায়কতকৈ) বেলেগ । তেওঁক পীঠমৰ্দ বোলা হয় । (তেওঁ) চতুৰ, (মূল নায়কৰ) সহায়কাৰী আৰু গুণত (মূল নায়কতকৈ) কিছু কম ।

[পীঠমৰ্দৰ উদাহৰণ ‘মালতীমাধৱ’ৰ মকৰন্দ আৰু বামাৰ্ণ কাহিনীৰ আধাৰত নিৰ্মিত নাটকৰ সুগ্ৰীৱ ।]

মূল — একৱিদ্যো ৰিটশ্চান্যো —

অনুবাদ — এটা মাথোন বিদ্যাত পাকৈত জনক বিট বোলা হয় ।

[নায়কৰ উপযোগী গীত আদি বিদ্যাৰ এবিধত পৈণত সহকাৰী জনেই হ’ল বিট । ‘নাগানন্দ’ৰ শেখৰক হ’ল বিটৰ উদাহৰণ ।]

মূল — হাস্যকৃচ্ছ ৰিদূষকঃ ।

অনুবাদ — হাস্যকাৰীজনক ৰিদূষক বোলা হয় ।

মূল — লুক্কো ধীৰোদ্ধতঃ শুক্লঃ পাপকৃৎৱংসনী ৰিপুঃ ॥ ৯ ॥

অনুবাদ — (প্ৰতি নায়ক হ’ল) লুভীয়া, ধীৰোদ্ধত, অভিমানী, পাপী, বিষয়ৰ প্ৰতি আসক্ত আৰু (নায়কৰ) শত্ৰু ।

মূল — শোভা ৰিলাসো মাধুৰ্যং গাভীৰ্যং সৈৰ্যতেজসী ।

ললিতৌদাৰ্যমিত্যষ্টো সাত্ত্বিকাঃ পৌৰুষা গুণাঃ ॥ ১০ ॥

অনুবাদ — শোভা, বিলাস, মধুৰতা, গভীৰতা, হিৰতা, তেজস্বিতা, লালিত্য আৰু উদাৰতা — এই আঠোটা পুৰুষগত সাত্ত্বিক গুণ ।

মূল — নীচে ঘৃণাধিকে স্পৰ্ধা শোভায়াং শৌৰ্যদক্ষতে ।

অনুবাদ — শোভাত নীচজনৰ প্ৰতি ঘৃণা (অনুকম্পা), শ্ৰেষ্ঠজনৰ প্ৰতি প্ৰত্যাহ্বান, ধীৰত্ব আৰু দক্ষতা থাকে ।

[নীচজনৰ প্ৰতি ঘৃণাৰ উদাহৰণ ‘মহাবীৰচৰিত’ৰ (১/৩৭) পৰা, অধিক গুণীজনৰ প্ৰতি প্ৰত্যাহ্বানৰ উদাহৰণ ‘এতাং পশ্য পুৰ’ ইত্যাদি অজ্ঞাত কৰিব উদ্ধৃতিৰ পৰা, শৌৰ্যশোভাৰ উদাহৰণ ধনিকৰ ‘অস্ত্ৰৈঃ সৈৱপি’ আদি নিজৰ ৰচনাৰ পৰা আৰু দক্ষশোভাৰ উদাহৰণ ‘মহাবীৰচৰিত’ৰ (১।৫৩) পৰা দিয়া হৈছে ।]

মূল — গতিঃ সধৈৰ্যা দৃষ্টিশ্চ ৰিলাসে সস্মিতং ৰচঃ ॥ ১১ ॥

অনুবাদ — বিলাসত (নায়কৰ) গভীৰ গতি, ধীৰ দৃষ্টি আৰু স্মিত বচন (মিচিকিয়া হাঁহিৰে পূৰ্ণ বচন) পোৱা যায় ।

[বিলাসৰ উদাহৰণ ‘উত্তৰবামচৰিত’ত (৬।১৯) বামৰ উক্তি ।]

মূল — শ্লোকো বিকাৰো মাধুৰ্যং সংক্ষোভে সুমহত্যাপি ।

অনুবাদ — বহু বেছি উদ্বেগতো (মনৰ অৱস্থা) কিঞ্চিৎ পৰিমাণৰ বিকৃতি হোৱাকে মাধুৰ্য বোলে ।

[উদাহৰণ যথা ‘হনুমান্‌টক’ৰ (১।১৯)]

মূল — গাভীৰ্যং যৎপ্রভাৱেন বিকাৰো নোপলক্ষ্যতে ॥ ১২ ॥

অনুবাদ — যাৰ (হৰ্ষ, ভয়, আদি) প্ৰভাৱত (মুখাদিৰ) বিকৃতি দেখা পোৱা নযায়, সিয়েই গাভীৰ্য ।

[সীমাহীন উদ্বেগতো কম পৰিমাণে হোৱা মানসিক বা শাৰীৰিক বিকৃতিয়েই মাধুৰ্য । কিন্তু উদ্বেগৰ কাৰণ যিমান বেছিয়েই নহওক লাগিলে গাভীৰ্যত তাৰ বহিঃপ্ৰকাশ মুঠেই নহয় । এনে দুয়োটাৰ পাৰ্থক্য । যথা — ‘হনুমান্‌টক’ৰ (৩।২৫)]

মূল — ব্যৱসায়াদচলনং হৈৰ্যং ৰিগ্নকুলাদপি ।

অনুবাদ — অনেক বিধিনিৰ মাজতো নিজ কৰ্মত অচল হৈ থকাকে স্থিৰতা (হৈৰ্য) বোলে ।

[উদাহৰণ যথা — ‘মহাৰীৰচৰিত’ৰ (৩।৮)]

মূল — অধিক্ষেপাদ্যসহনং তেজঃ প্ৰাণাত্যয়েষপি ॥ ১৩ ॥

অনুবাদ — প্ৰাণৰ সংশয় হ’লেও অপমানাদি সহ্য নকৰাটোৱে তেজস্বিতা ।

[যথা — ‘সাৰঙ্গধৰপদ্ধতি’ৰ (শ্লোকসংখ্যা - ২৬২)]

মূল — শৃঙ্গাৰাকাৰচেষ্টাত্বং সহজং ললিতং মৃদু ।

অনুবাদ — শৃঙ্গাৰৰ অনুকূপ স্বাভাৱিক আৰু মনোহৰ চেষ্টাই হ’ল ললিত গুণ ।

[স্বাভাৱিক শৃঙ্গাৰক ‘মৃদু’ বুলি কোৱা হয় আৰু এনে শৃঙ্গাৰৰ বাবে চেষ্টা অৰ্থাৎ কাৰ্যিক চেষ্টাকে ‘ললিত’ বোলা হয় । যথা — ‘লাৱণ্যমগ্ন’ ইত্যাদি ধনিকৰ নিজৰ বচনা ।]

মূল — প্ৰিয়োক্ত্যাহজীৱিতাদানমৌদাৰ্যং সদুপগ্ৰহঃ ॥ ১৪ ॥

অনুবাদ — প্ৰিয় বচনেৰে জীৱন পৰ্যন্ত দান আৰু সৎলোকক সৎকাৰ কৰাকে

উদাৰ্য (উদাৰতা) বোলে ।

[প্ৰিয় বচনেৰে জীৱন দানৰ উদাহৰণ হ’ল ‘নাগানন্দ’ৰ (৫।১৫) আৰু সৎলোকৰ সৎকাৰৰ উদাহৰণ হ’ল ‘কুমাৰসম্ভাৰ’ৰ (৬।৬৩)]

মূল — স্বান্যা সাধাৰণস্তীতি তৎগুণা নায়িকা ত্ৰিধা ।

অনুবাদ — তেওঁৰ (নায়কৰ) গুণেৰে যুক্ত (সাধাৰণ গুণেৰে) নায়িকা তিনি প্ৰকাৰৰ — নিজা, অন্য আৰু সাধাৰণস্তী ।

মূল — মুক্তা মধ্যা প্ৰগল্ভেতি স্বীয়া শীলার্জৱাদিষু ॥ ১৫ ॥

অনুবাদ — চৰিত্ৰ, সৰলতা আদি গুণযুক্ত স্বীয়া নায়িকা মুক্তা, মধ্যা আৰু প্ৰগল্ভা — এই (তিনি) ভাগত বিভক্ত ।

[ধনিকে ‘গাথাসপ্তশতী’ৰ পৰা শীলৱতী (৮৬৫), আৰ্জৱাদি গুণৱতী (৮৬১) আৰু লজ্জাৱতীৰ (৮৬০) উদাহৰণ দাঙি ধৰিছে ।]

মূল — মুক্তা নৱৱয়ঃকামা বতৌ ৰামা মৃদুঃ ক্ৰধি ।

অনুবাদ — মুক্তা নায়িকা নৱ যৌৱনৱতী, কামিনী, ৰতিক্ৰিয়াৰ প্ৰতি পৰাঙ্মুখিনী আৰু কম ক্ৰোধপৰায়ণা হয় ।

[মুক্তা নায়িকাই নতুনকৈ যৌৱনত প্ৰৱেশ কৰে । নতুনকৈ কামকলাৰ জ্ঞান লাভ কৰে । ৰতিক্ৰিয়াৰ প্ৰতি ইচ্ছা জাগিলেও স্বাভাৱিক লজ্জাবশতঃ সংকোচবোধ কৰে আৰু খং উঠিলেও সোনকালে খঙৰ উপশম ঘটায় । বয়োমুক্তাৰ উদাহৰণ ‘সুভাষিতবত্ৰভাণ্ডাগাৰ’ৰ (৬২৩৪) আৰু ‘উচ্ছ্বসন্’ আদি ধনিকৰ নিজৰ বচনাৰ পৰা, কামমুক্তাৰ উদাহৰণ ‘দৃষ্টিঃ সালসতাং’ আদি অজ্ঞাত কৰিৰ বচনাৰ পৰা, ৰতি ক্ৰিয়াৰ প্ৰতি পৰাঙ্মুখীৰ উদাহৰণ ‘কুমাৰসম্ভাৰ’ৰ (৮।২) পৰা আৰু কম ক্ৰোধপৰায়ণাৰ উদাহৰণ ‘সুভাষিতাৱলী’ৰ (২০৬০) পৰা দাঙি ধৰা হৈছে ।]

মূল — মধ্যোদ্যৎযৌৱনানঙ্গা মোহান্তসুৰতক্ষমা ॥ ১৬ ॥

অনুবাদ — মধ্যা হ’ল উদ্দাম (পূৰ্ণ) যৌৱনসম্পন্না, কামভাৱযুক্তা আৰু মূৰ্ছা (অৱস্থা) পৰ্যন্ত ৰতি ক্ৰিয়াত সমৰ্থা ।

[পূৰ্ণ যৌৱনা, কামভাৱসম্পন্না তথা মূৰ্ছিত হৈ যোৱা পৰ্যন্ত ৰতি ক্ৰিয়াত সমৰ্থা নায়িকা হ’ল মধ্যানায়িকা । অৱলোকত ‘আলাপান্’ ইত্যাদি কোনো অজ্ঞাত

কবির পৰা যৌৱনৱতী, 'অমৰ্শতক'ৰ (১০৪) পৰা কামৱতী আৰু 'গাথাসপ্তশতী'ৰ (৫) পৰা সংভোগসক্ষমা নায়িকাৰ উদাহৰণ দিছে ।]

মূল — ধীৰা সোৎপ্ৰাসৱক্ৰোন্ত্যা মধ্যা সাশ্ৰু কৃতাগসম্ ।
খেদয়েৎ দয়িতং কোপাদধীৰা পুৰুষাক্ষৰম্ ॥ ১৭ ॥

অনুবাদ — ধীৰামধ্যাই (নায়িকাই) অপৰাধী প্ৰিয়জনক (নায়কক) পৰিহাসযুক্ত বক্ৰোক্তিবৈ, মধ্যা অৰ্থাৎ ধীৰাধীৰাই কান্দি-কাটি আৰু অধীৰাই (মধ্যাই) কটু বচনেৰে তিবন্ধাৰ কৰে ।

[মধ্যানায়িকা তিনি ভাগত ভগাইছে — ধীৰামধ্যা, ধীৰাধীৰামধ্যা আৰু অধীৰামধ্যা । ধীৰামধ্যাৰ উদাহৰণ 'শিশুপালবধ'ৰ (৬।১৯) পৰা, ধীৰাধীৰামধ্যাৰ 'অমৰ্শতক'ৰ (৫৭) পৰা আৰু অধীৰামধ্যাৰ উদাহৰণ 'সাবঙ্গধৰপদ্ধতি'ৰ (৫৪৪৭) পৰা দিয়া হৈছে ।]

মূল — যৌৱনাক্ষা স্মৰোত্তা প্ৰগল্ভা দয়িতাসকৈ ।
বিলীয়মানেরানন্দাদ্ বতাবন্তেহপ্যচেতনা ॥ ১৮ ॥

অনুবাদ — যৌৱনত অন্ধ, মদনোত্তা, কামভাৱত আনন্দিত হৈ প্ৰিয়জনৰ অঙ্গত বিলীন হৈ যোৱা, বতিক্ৰিয়াৰ আৰম্ভণিৰে পৰা (আনন্দতে) অচেতন হৈ যোৱা (নায়িকাই) প্ৰগল্ভা ।

[যৌৱনত অন্ধনায়িকাৰ উদাহৰণ 'অভ্যুন্নত' আদি ধনিকৰ নিজৰ ৰচনাৰ পৰা, মদনোত্তাৰ উদাহৰণ 'অমৰ্শতক'ৰ (৫৩) আৰু বতিক্ৰিয়াত আনন্দত বিলীন হৈ অচেতন হোৱা নায়িকাৰ উদাহৰণ 'অমৰ্শতক'ৰ (১০১) পৰা দিছে । মুক্খনায়িকাৰ দৰে প্ৰগল্ভা নায়িকাৰো ধীৰা, ধীৰাধীৰা আৰু অধীৰা — এই তিনি ভাগত বিভক্ত ।]

মূল — সাৱহিখাদবোদাস্তে বতৌ ধীৰেতবা ক্ৰুধা ।
সংতৰ্জৎ তাড়য়েৎ মধ্যা মধ্যাধীৰেৰ তং ৱদেৎ ॥ ১৯ ॥

অনুবাদ — ধীৰাই (ধীৰাপ্ৰগল্ভাই) অন্তৰত কপট ৰাখি (নায়কক) আদৰ দেখুৱায়, কিন্তু বতি ক্ৰিয়াৰ প্ৰতি উদাসীন হয় । অধীৰাই (অধীৰাপ্ৰগল্ভাই) খঙেৰে তৰ্জন-গৰ্জন কৰে আৰু আঘাত (শাৰীৰিকভাৱে) কৰে । মধ্যাই (মধ্যাপ্ৰগল্ভাই অৰ্থাৎ ধীৰাধীৰা প্ৰগল্ভাই) মধ্যা নায়িকাৰ দৰে কয় (অৰ্থাৎ ক্ৰোধযুক্ত বক্ৰোক্তিবৈ কয়) ।

[অৱলোকিত অন্তৰত কপট ৰখা নায়িকা, বতিক্ৰিয়াৰ প্ৰতি উদাসীন নায়িকা,

অধীৰপ্ৰগল্ভা আৰু ধীৰাধীৰাপ্ৰগল্ভাৰ উদাহৰণ 'অমৰ্শতক'ৰ (শ্লোক সংখ্যা ক্ৰমে ১৮, ১০৬, ৯৩, আৰু ৩৮) পৰা দিছে ।]

মূল — দুধা জ্যেষ্ঠা কনিষ্ঠা চেত্ৰমুখ্ণা দ্বাদশোদিতাঃ ।

অনুবাদ — মুক্খনায়িকা ভিন্ন অৰ্থাৎ মধ্যা আৰু প্ৰগল্ভা নায়িকা দুবিধ — জ্যেষ্ঠা কনিষ্ঠা আৰু এনেকৈ বাৰ প্ৰকাৰৰ ।

[মুখ্ণাৰ বাহিৰে মধ্যা আৰু প্ৰগল্ভা নায়িকাৰ প্ৰত্যেকৰে পুনৰ জ্যেষ্ঠা আৰু কনিষ্ঠা ভেদে দুই প্ৰকাৰৰ । ফলত ছয় প্ৰকাৰ মধ্যা আৰু ছয় প্ৰকাৰ প্ৰগল্ভা দুয়ো মিলি বাৰ প্ৰকাৰৰ হ'ল । এক প্ৰকাৰ মুখ্ণাবে সৈতে তেৰ প্ৰকাৰৰ স্বীয়া নায়িকা । জ্যেষ্ঠা আৰু কনিষ্ঠাৰ উদাহৰণ 'বত্ৰাৱলী' নাটিকাৰ বসন্তসেনা আৰু বত্ৰাৱলী ।]

মূল — অন্যস্ত্ৰী কন্যাকোটা চ নান্যোঢ়াহস্তিৰসে কুচিৎ ॥ ২০ ॥
কন্যানুৰাগমিচ্ছাতঃ কুৰ্যাদঙ্গাসিসংশ্ৰয়ম্ ।

অনুবাদ — অন্যস্ত্ৰী (পৰকীয়া নায়িকা) দুবিধ — কন্যা (অবিবাহিতা) আৰু বিবাহিতা (পৰ পক্ষৰ লগত) । বিবাহিতা নায়িকাক (কাৰ্য্যৰ) মূল ৰসৰ অঙ্গীভূত কৰিব নালাগে । কন্যাৰ প্ৰেম (কবিৰ) ইচ্ছাবশতঃ প্ৰধান ৰস বা গৌণৰসৰ অঙ্গীভূত কৰিব পাৰে ।

[পৰ পক্ষৰ লগত বিবাহিতা নায়িকা কাব্যৰ মূল ৰসৰ অঙ্গী কৰিব নালাগে অৰ্থাৎ তেওঁ প্ৰধান নায়িকা হ'ব নোৱাৰে । পিতা-মাতা বা অভিভাৱকৰ তত্ত্বাৱধানত থাকে বাবে কন্যাক অন্যস্ত্ৰী বা পৰকীয়া বুলি কোৱা হয় । প্ৰেমৰ ক্ষেত্ৰত তেওঁলোক গোপনে গোপনেহে আগবাঢ়ে । পিতা-মাতা বা অভিভাৱকৰ পৰা এনে প্ৰেমৰ ক্ষেত্ৰত অনুমতি পালেও অন্য কোনো বিপদ যেনে ৰজাৰ হস্তক্ষেপ অথবা নায়কৰ জ্যেষ্ঠ পত্নীৰ পৰা ভয় বিদ্যমান । কন্যাৰ উদাহৰণ 'মালতীমাধৱ'ৰ মালতী আৰু 'বত্ৰাৱলী'ৰ বত্ৰাৱলী (সাগৰিকা) । কবিয়ে ইচ্ছানুসাৰে এই প্ৰেম প্ৰধান বা অপ্ৰধান বিচাপে দেখুৱাব পাৰে । 'বত্ৰাৱলী'ত ইয়াক প্ৰধানৰূপে আৰু 'নাগানন্দ'ত মলয়ৱতী আৰু জীমূতৱাহনৰ প্ৰেম গৌণৰূপত দেখা পোৱা যায় ।]

মূল — সাধাৰণস্ত্ৰী গণিকা কলাপ্ৰাগল্ভ্যধৌৰ্ত্যযুক ॥ ২১ ॥

অনুবাদ — কলাপাৰঙ্গতা, প্ৰগল্ভা (লজ্জাবিহীনা) আৰু ধূৰ্তা গণিকাকে সাধাৰণস্ত্ৰী বোলা হয় ।

[স্বীয়া নায়িকা নিজৰ পতিৰ অনুৰক্তা, পৰকীয়া স্বামী অতিৰিক্ত কোনো পুৰুষ আৰু কন্যা নিজ প্ৰেমিকৰ প্ৰতি অনুৰক্তা আৰু সাধাৰণস্বামী সামান্য অৰ্থাৎ সকলোৰে প্ৰতি অনুৰক্তা হয়। এনেদৰে স্বীয়া নায়িকা ১৩ প্ৰকাৰৰ, পৰকীয়া নায়িকা ২ প্ৰকাৰৰ আৰু সাধাৰণ নায়িকা ১ প্ৰকাৰ ভেদে নায়িকা সাধাৰণতে ১৬ প্ৰকাৰৰ।]

মূল — ছন্নকামসুখার্থজ্ঞস্বতস্ত্ৰাহংযুপগকান্ ।
বক্তেৰ বঞ্জয়েদাঢ্যান্নিঃস্বান্মাত্ৰা বিৰাসয়েৎ ॥ ২২ ॥

অনুবাদ — প্ৰচ্ছন্নকামী, সুখার্থী, অজ্ঞ, স্বাধীন, অহংকাৰী আৰু নপুংসক আদি আচ্যৰন্তলোকক (প্ৰকৃত) অনুৰক্তাৰ দৰে (এইবিধ নায়িকাই) অনুৰঞ্জিত কৰে। নিঃস্বজনক মাকৰ হতুৱাই খেদাই পঠায়।

[ধনিকে শ্ৰোত্ৰিয় (বেদপাঠী), বেপাৰী, তপস্বী আৰু ব্ৰহ্মচাৰী আদিক প্ৰচ্ছন্নকামী অৰ্থাৎ গোপন প্ৰেমিক বুলি উল্লেখ কৰিছে। সুখার্থী শব্দই ধনৰ প্ৰয়োজন সুখৰ বাবে বুলি ভবা লোক বা সহজতে ধন লাভ কৰা লোকক বুজায় বুলি তেওঁ কৈছে।]

মূল — বক্তেৰ ত্বপ্ৰহসনে নৈষা দিৰ্য্যনুপাশ্ৰয়ে ।

অনুবাদ — প্ৰহসনভিন্ন অন্যত (ৰূপকত) এনে সামান্য নায়িকা অনুৰক্তা ৰূপত দেখুৱাব লাগে। দেৱতা বা ৰজাক (নায়ক হিচাপে) আশ্ৰয় কৰা (ৰূপকত) এনে নায়িকা হোৱা অনুচিত।

[হাস্যবসাপ্ৰিত প্ৰহসনৰ নায়িকা এনে ধৰণৰ সামান্য অনুৰক্তা হ'ব নোৱাৰে। 'মৃচ্ছকটিক' প্ৰহসনৰ নায়িকা বসন্তসেনা সামান্যস্বামী। আনহাতে দেৱতা বা ৰজা যদি কোনো ৰূপকৰ নায়ক হয়, তেনে ৰূপকতো সাধাৰণস্বামী নায়িকা হ'ব নোৱাৰে।]

মূল — আসামষ্টাৱস্থাঃ স্যুঃ স্বাধীনপতিকাদিকাঃ ॥ ২৩ ॥

অনুবাদ — এইবিলাকৰ (সকলো বিধ নায়িকাৰ) স্বাধীনপতিকা আদি আঠোটা অৱস্থা আছে।

মূল — আসন্নায়ত্তবমণা হৃষ্টা স্বাধীনভৰ্তৃকা ।

অনুবাদ — (যাব) পতি (নায়ক) ওচৰত অথবা অধীন, আৰু (সেইবাবে সদায়) আনন্দিতা, তাকে স্বাধীনভৰ্তৃকা নায়িকা বোলে।

[স্বাধীনভৰ্তৃকাৰ উদাহৰণ 'অমৰ্শতক'ৰ (৫৫)।]

মূল — মুদা ৰাসকসজ্জা স্বং মণ্ডয়তোষ্যতি প্ৰিয়ে ॥ ২৪ ॥

অনুবাদ — প্ৰিয়তমৰ আগমন জানি প্ৰসন্নমনেৰে নিজকে সজাই পৰাই তোলা নায়িকাই হ'ল ৰাসকসজ্জা।

[উদাহৰণ মাঘৰ 'শিশুপাল বধ'ৰ (৯-৫২)।]

মূল — চিৰয়ত্যাৱলীকে তু বিবহোৎকণ্ঠিতোন্মনাঃ ।

অনুবাদ — অনপৰাধী (প্ৰিয়তম) যথা সময়তকৈ দেৰি কৰাত প্ৰিয় মিলনৰ বাবে আতুৰা নায়িকাই বিবহোৎকণ্ঠিতা।

[উদাহৰণ 'সখি ম বিজিতো' আদি কোনো অজ্ঞাত কবিৰ ৰচনা।]

মূল — জ্ঞাতেহন্যাসঙ্গৱিকৃতে খণ্ডিতৈৰ্যাক্ষায়িতা ॥ ২৫ ॥

অনুবাদ — অন্য স্ত্ৰীৰ সঙ্গত (সহবাসত) বিকৃত হোৱা (চিহ্নিত হোৱা) নায়কক দেখি দ্ৰৱ্যত মন কলুষিত হোৱা নায়িকাক খণ্ডিতা নায়িকা বোলে।

[যথা 'শিশুপালবধ'ৰ (১১-৩৪)।]

মূল — কলহান্তৰিতামৰ্ষাদ্ বিধূতেহনুশয়াৰ্তিযুক্ত ।

অনুবাদ — খণ্ডেৰে (নায়কক) তিবন্ধাৰ কৰি (খেদি পঠাই) পাছত অনুতাপত ভোগা নায়িকাকে কলহান্তৰিতা নায়িকা বোলে।

[যথা 'অমৰ্শতক'ৰ (৯২)।]

মূল — বিপ্লৱক্লান্তসময়মপ্ৰাপ্তেহতিৰিমানিতা ॥ ২৬ ॥

অনুবাদ — (প্ৰিয়তমৰ মিলনৰ বাবে) নিৰ্দিষ্ট সময়ত (আৰু স্থানত) উপস্থিত নোহোৱাত অত্যন্ত অপমানিত অনুভৱ কৰা নায়িকাই বিপ্লৱক্লান্তা।

[যথা 'সুভাষিতাৱলী'ৰ (নং ১৯৪০)।]

মূল — দূৰদেশান্তৰস্থে তু কাৰ্যতঃ প্ৰোষিতপ্ৰিয়া ।

অনুবাদ — (যি নায়িকাৰ প্ৰিয়জন) কাৰ্যবশতঃ দূৰ দেশত থাকে, তাকে প্ৰোষিতপ্ৰিয়া নায়িকা বোলে।

[উদাহৰণ — 'অমৰ্শতক'ৰ (৭৬)।]

মূল — কামার্তাহভিসবেং কান্তং সাৰয়েদাহভিসাৰিকা ॥ ২৭ ॥

অনুবাদ — কামার্তা হৈ প্ৰিয়তমৰ ওচৰলৈ নিজে যোৱা বা প্ৰিয়তমক মাতি পঠোৱা নায়িকা অভিসাৰিকা ।

[‘অমকশতক’ৰ (৩১) ।]

মূল — চিন্তানিঃ শ্বাসখেদাশ্ৰুৰৈৰণ্যগ্নান্যভূষণৈঃ ।

যুক্তাঃ ষড়ন্ত্যা দু চাদ্যে ক্ৰীড়োজ্জ্বল্যপ্ৰহৰ্ষিতৈঃ ॥ ২৮ ॥

অনুবাদ — এওঁলোকৰ পিছৰ ছয় প্ৰকাৰৰ নায়িকা চিন্তা, নিঃশ্বাস, খেদ, অশ্ৰু, বৰ্ণহীনতা (মুখৰ কান্তিহীনতা) গ্নানি, অলঙ্কাৰবিহীনতাৰ লগত সংযুক্ত । প্ৰথম দুই প্ৰকাৰ বিলাস, উজ্জ্বলতা, আহ্লাদৰ লগত যুক্ত ।

[পৰকীয়া নায়িকাৰ কন্যাই হওক বিবাহিতাই হওক তিনি প্ৰকাৰৰ অৱস্থাহে আছে । সংকেত স্থললৈ যোৱাৰ আগতে বিবহোংকণ্ঠিতা, তাৰ পাছত নিজে নিজে, বিদূষক বা দূতীৰ সহায়ত নায়কক অভিসৰণ কৰিলে অভিসাৰিকা আৰু সংকেত স্থলত প্ৰিয়তম নাহিলে বিপ্লৱ হয় । প্ৰিয়তমজন এই দুগৰাকী নায়িকাৰ অধীন নহয় বাবে এওঁলোকৰ স্বাধীনপতিকা, বাসকসজ্জা, প্ৰাণিতপতিকা, কলহান্তৰিতা, খণ্ডিতা আদি অৱস্থা নাই ।

এই আঠোটা অৱস্থা প্ৰত্যেকৰে প্ৰকৃতি সুকীয়া বাবে পৰস্পৰ মিল নাইকিয়া ॥]

মূল — দুত্যা দাসী সখী কাৰ্ধাত্ৰেয়ী প্ৰতিৰেশিকা ।

লিঙ্গিনী শিল্পিনী স্বং চ নেতৃমিত্ৰগুণান্বিতা : ॥ ২৯ ॥

অনুবাদ — দাসী, সখী, ধুবুনী (নাপিতনী আদি), ধাত্ৰীৰ জীয়ৰী, প্ৰতিবেশিনী, সন্যাসিনী (তাপসী), শিল্পিনী (চিত্ৰকৰৰ স্ত্ৰী আদি) আৰু স্বয়ং নায়িকা নিজে দূতী হয় । (এই দূতী) নায়কৰ মিত্ৰৰ (পীঠমৰ্দ, বিদূষক আদিৰ) গুণেৰে বিভূষিতা ।

[ধনিকে ‘মালতীমাধৱ’ৰ (৩-১১) পৰা তাপসী দূতী, ‘মৃগশিশু’ আদি অজ্ঞাত কবিৰ আৰু ‘গাথাসপ্তশতী’ৰ (১৩) পৰা সখী দূতী আৰু স্বয়ং দূতীৰ উদাহৰণো ‘গাথাসপ্তশতী’ৰ (৮৭১) পৰাই আনিছে ॥]

মূল — যৌৱনে সত্ত্বজাঃ স্ত্ৰীণামলঙ্কাবাস্তু ব্ৰিংশতিঃ ।

অনুবাদ — নাৰীৰ যৌৱনৱস্থাত সত্ত্বগুণৰ পৰা ২০ প্ৰকাৰৰ অলঙ্কাৰৰ (শোভাকাৰী ধৰ্ম) উৎপত্তি হয় ।

মূল — ভাৱো হাৱশ্চ হেলা চ ত্ৰয়হস্তত্ৰ শৰীৰজাঃ ॥ ৩০ ॥

শোভা কান্তিচ দীপ্তিচ মাধুৰ্যং চ প্ৰগল্ভতা ।

ঔদাৰ্যং ধৈৰ্যমিত্যেতে সপ্ত ভাৱা অয়ত্নজাঃ ॥ ৩১ ॥

অনুবাদ — ভাৱ, হাৱ আৰু হেলা— এই তিনিবিধ শৰীৰজ (শৰীৰত উৎপন্ন হোৱা) অলঙ্কাৰ । শোভা, কান্তি, দীপ্তি, মাধুৰ্য, প্ৰগল্ভতা, ঔদাৰ্য (উদাৰতা) আৰু ধৈৰ্য— এই সাতবিধ অয়ত্নজ (বিনা প্ৰয়াসত নিজে নিজে হয়) ।

মূল — লীলা ৰিলাসো ৰিচ্ছিত্তিৰ্ৰিভ্ৰমঃ কিলকিঞ্চিতম্ ।

মোটায়িতং কুটমিতং বিক্লোকো ললিতং তথা ॥ ৩২ ॥

বিস্ততং চেতি ৰিঞ্জিয়া দশ ভাৱাঃ স্বভাৱজাঃ ।

অনুবাদ — লীলা, বিলাস, বিচ্ছিত্তি, বিভ্ৰম, কিলকিঞ্চিত, মোটায়িত, কুটমিত, বিক্লোক, ললিত আৰু বিস্তত — এই দহ প্ৰকাৰ স্বভাৱজ অৰ্থাৎ স্বাভাৱিকতে বিদ্যমান (অলঙ্কাৰ) ।

মূল — নিৰ্বিকাৰত্বকাং সত্ত্বাং ভাৱন্তত্ৰাদ্যৱিক্ৰিয়া ॥ ৩৩ ॥

অনুবাদ — নিৰ্বিকাৰ সত্ত্বত (চিত্ৰত) প্ৰথম বিকাৰেই (বিকাৰৰ আবিৰ্ভাৱেই) ভাৱ । [চিত্ৰত কোনো ধৰণৰ বিকাৰ (মানসিক বিক্ৰিয়া) নোহোৱা অৱস্থাটো হ’ল সত্ত্ব । কোনো কাৰণৰ দ্বাৰা প্ৰথম পৰ্যায়ত উৎপন্ন হোৱা বিকাৰেই হ’ল ভাৱ নাম এই শৰীৰজ অলঙ্কাৰ । যথা ‘দৃষ্টিঃ সালসতাং’ আদি অজ্ঞাত কবিৰ ৰচনা, ‘কুমাৰসম্ভৱ’ৰ (৩/৬৭) আৰু ‘তদেৱ ৰচনংতে’ আদি ধনিকৰ নিজৰ ৰচনা ॥]

মূল — অল্লাপঃ সশৃঙ্গাৰো হাৱোহক্ষিদ্ভাৱিকাৰকৃৎ ।

অনুবাদ — শৃঙ্গাৰযুক্ত অলপীয়া কথা আৰু চকু তথা ক্ৰম বিকাৰ হোৱাকে হাৱ বোলা হয় ।

[ভাৱ হ’ল প্ৰথমে উৎপন্ন মানসিক বিকাৰ । সিয়েই চকু তথা ক্ৰম দ্বাৰা প্ৰকাশ্যমান হ’লে হাৱ নামক অলঙ্কাৰ হয় । উদাহৰণ ‘যংকিমপি’ আদি ধনিকৰ নিজৰ ৰচনা ॥]

মূল — স এৱ হেলা সূৰ্য্যজ্ঞাশঙ্গাৰসসূচিকা ॥ ৩৪ ॥

অনুবাদ — সিয়েই (ভাৱেই) হেলা য’ত শৃঙ্গাৰস স্পষ্ট ৰূপত সূচিত হয় ।

[ৰতিভাৱ প্ৰকট হোৱাকে হেলা বোলা হয় । ‘তথা ঋটিতস্যঃ’ আদি উদাহৰণ ধনিকৰ নিজৰ ।]

মূল — ৰূপোপভোগতাকণ্যৈঃ শোভাসনাং বিভূষণম্ ।

অনুবাদ — ৰূপ, উপভোগ (বিলাস বা বিভ্ৰম) আৰু তাকণ্যৰ বাবে অঙ্গৰ বিভূষণেই (সৌন্দৰ্যবৃদ্ধি) শোভা ।

[যথা — ‘কুমাৰসন্তৰ’ৰ (৭।১৩) আৰু ‘অভিজ্ঞানশকুন্তল’ৰ (২।১০)]

মূল — মন্থথামাপিতচ্ছায়া সৈৱ কান্তিৰিতি স্মৃতা ॥ ৩৫ ॥

অনুবাদ — কামদেৱতাৰ দ্বাৰা ঘনীভূত হোৱা শৰীৰৰ (কামভাৱৰ দ্বাৰা বৃদ্ধি হোৱা) শোভাকে কান্তি বোলা হয় ।

[যথা — ‘উন্নীলদ’ আদি অজ্ঞাত কবিৰ ৰচনা ।]

মূল — অনুৰ্দ্ধনত্বং মাধুৰ্যম্ —

অনুবাদ — (সকলো অৱস্থাতে পৰিমিত) ৰমণীয়তাই মাধুৰ্য ।

[যথা — ‘অভিজ্ঞানশকুন্তল’ৰ (১।১৭) ।]

মূল — ——— দীপ্তিঃ কান্তেন্ত্ৰ ব্ৰিস্তৰঃ ।

অনুবাদ — কান্তিৰ বৃদ্ধিয়েই (বিস্তাৰেই) দীপ্তি ।

[যথা — ‘গাথাসপ্তশতী’ৰ (৯৬২) ।]

মূল — নিঃসাধবসত্বং প্ৰাগল্ভ্যম্ —

অনুবাদ — সাধবসৰ (মনৰ ক্ষোভ তথা তজ্জনিত শৰীৰৰ অৱসাদ) অভাৱকে প্ৰাগল্ভ্য বোলা হয় ।

[যথা — তথা ব্ৰীড়া’ আদি ধনিকৰ নিজৰ ৰচনা ।]

মূল — ——— ঔদাৰ্যং প্ৰশ্ৰয়ঃ সদা ॥ ৩৬ ॥

অনুবাদ — সৰ্বদা (বিনয়পূৰ্বক) অনুকূল প্ৰেমেই ঔদাৰ্য বা উদাৰতা ।

[সকলো অৱস্থাতে সৰ্বনয় প্ৰেমাকুলতা প্ৰশ্ৰয় । উদাহৰণ যথা — ‘গাথাসপ্তশতী’ৰ

(২২৬) আৰু ‘বত্ৰাৱলী’ৰ (২।১৯) ।]

মূল — চাপলাৱিহতা ধৈৰ্যং চিৎকৃত্তিৰব্ৰিকথনা ।

উনুবাদ — চঞ্চলতা আৰু আত্মপ্ৰশংসা ৰহিত মনোবৃত্তিকে ধৈৰ্য বোলা হয় ।

[উদাহৰণ যথা — ‘মালতীমাধৱ’ৰ (২।২) ।]

মূল — প্ৰিয়ানুকৰণং লীলা মধুৰাঙ্গৱিচেষ্টিতৈঃ ॥ ৩৭ ॥

অনুবাদ — প্ৰিয়তমক মধুৰভাৱে নায়িকাই অনুকৰণ কৰাকে লীলা বোলে ।

[এই অনুকৰণ শৃঙ্গাৰাদি কাৰ্য, বেষণভূষা তথা কথাবাৰ্তা হ’ব পাৰে । উদাহৰণ যথা — ‘তথা দৃষ্টিং’ আদি ধনিকৰ নিজৰ ৰচনা ।]

মূল — তাৎকলিকো ৱিশেষস্ত ৱিলাসোহঙ্গক্ৰিয়াদিশু ।

অনুবাদ — (নায়িকাৰ) অঙ্গ-প্ৰত্যঙ্গ আৰু ক্ৰিয়া আদিৰ তাৎক্ষণিক বিশেষতাই (বিশেষ পৰিবৰ্তনেই) বিলাস ।

[বিলাস হ’ল প্ৰিয়তমৰ দৰ্শনত ওপজা নায়িকাৰ আঙ্গিক, কাৰ্য তথা কথা-বতৰাত হোৱা বিশেষ পৰিবৰ্তন । উদাহৰণ যথা — ‘মালতীমাধৱ’ৰ (১।২৯) ।]

মূল — আকল্পৰচনাহল্লাপি ৱিচ্ছিত্তিঃ কান্তিপোষকৃৎ ॥ ৩৮ ॥

অনুবাদ — অলপীয়া বেষণভূষাই (অলঙ্কাৰেই) অত্যাধিক শোভা বৃদ্ধি কৰিলে বিচ্ছিত্তি হয় ।

[যথা — ‘কুমাৰসন্তৰ’ৰ (৭।১৭) ।]

মূল — ৱিভ্ৰমস্তবয়া কালে ভূষাংস্থানৱিপৰ্যয়ঃ ।

অনুবাদ — (প্ৰিয়তমৰ আগমন) বেলাত খৰধৰ হেতু অলঙ্কাৰ পিন্ধাৰ স্থানৰ বিপৰ্যয় (সলনা-সলনি) হোৱাকে ৱিভ্ৰম বোলা হয় ।

[উদাহৰণ যথা — ‘অভ্যুদগ্ধতে’ আদি অজ্ঞাত কবিৰ আৰু ‘শ্ৰুত্ৱায়তং’ আদি ধনিকৰ নিজৰ ৰচনা ।]

মূল — ক্ৰোধাশ্ৰুহৰ্ষভীত্যাদেঃ সঙ্কৰঃ কিলকিঞ্চিতম্ ॥ ৩৯ ॥

অনুবাদ — (নায়িকাৰ গাত) খং, অশ্রু, আনন্দ আৰু ভয় আদি একেলগে দেখা দিয়াকে কিলকিঞ্চিত বোলে।

[যথা — ‘বতীকীড়াযুতে’ আদি ধনিকৰ নিজৰ বচনা।]

মূল — মোটায়িতং তু তন্ত্ৰাভাৱনেষ্টকথাধিষু।

অনুবাদ — (প্ৰিয়তমৰ) ইষ্ট কথাধি শ্ৰৱণত তেওঁৰ প্ৰতি ভাৱনাত তন্ময় হোৱাকে মোটায়িত বোলে।

[প্ৰিয়তমৰ কথা চৰ্চা বা শ্ৰৱণ মননৰ সময়ত তেওঁৰ প্ৰতি ভাৱনাত তন্ময় হোৱা নায়িকাৰ এই বিধ অলঙ্কাৰৰ নাম মোটায়িত। যথা-পদ্মশূণ্ডৰ ‘নৱসাহসান্ধচৰিত’ৰ (৬।৪২), ‘মাতঃ কং’ আদি অজ্ঞাত কবিৰ আৰু ‘স্বৰদৱথু’ আদি ধনিকৰ বচনা।]

মূল — সানন্দাতঃ কুটামিতং কুপ্যেৎ কেশাধৰগ্ৰহে ॥ ৪০ ॥

অনুবাদ — কেশ আৰু অধৰত (নায়কৰ) স্পৰ্শত আনন্দিত হ’লেও (নায়িকাৰ) খং প্ৰদৰ্শনক কুটামিত বোলে।

[যথা — ‘নান্দীপদানি’ আদি অজ্ঞাত কবিৰ বচনা।]

মূল — গৰ্ভাভিমানাদিষ্টেহপি বিষ্ণোকোহনাদবক্ৰিয়া,

অনুবাদ — গৰ্ব আৰু অভিমানৰ দ্বাৰা ইষ্ট বস্তুক (অভিলষিত) কৰা অনাদৰক বিষ্ণোক বোলে।

[যথা — ‘সৰ্ব্যাজং’ আদি ধনিকৰ নিজৰ বচনা।]

মূল — সুকুমাৰাঙ্গৰিন্যাসো মসৃণো ললিতং ভৱেৎ ॥ ৪১ ॥

অনুবাদ — সুকোমল অঙ্গ মসৃণ (বসযুক্ত) বিন্যাসেই ললিত।

[বিনা প্ৰয়োজনত সুকোমল অঙ্গ-প্ৰত্যঙ্গৰ বসাত্মক সঞ্চালনক ললিত বোলা হয়। প্ৰয়োজন সাপেক্ষে হ’লে তাৰ নাম বিলাস হ’ব। যথা — ‘সজ্জভঙ্গ’ আদি ধনিকৰ বচনা।]

মূল — প্ৰাপ্তকালং ন যদ্ ক্ৰয়াদ্ ব্ৰীড়ায়া বিহতং হি তৎ।

অনুবাদ — উচিত অৱসৰ (সময়) পালেও লাজৰ বাবে (নায়িকাই) কথা নোকোৱাকে বিহত বোলে।

[যথা — ‘অমৰশতক’ৰ (১৩৬)।]

মূল — মন্ত্ৰী স্বং ৰোভয়ং ৰাপি সখা তস্যার্থচিন্তনে ॥ ৪২ ॥

অনুবাদ — সেই ব্যক্তিৰ (নায়কৰ) অৰ্থৰ (নিজৰ কাৰ্যসিদ্ধি অথবা ৰাজনীতি) চিন্তাত মন্ত্ৰী, স্বয়ং (নায়ক নিজে) বা দুয়ো সহায়ক হয়।

[অৰ্থ শব্দই নিদৰ স্বার্থসিদ্ধিৰ উপৰত তন্ত্ৰ অৰ্থাৎ স্বৰাষ্ট্ৰৰক্ষণ আৰু আৱাপ পৰৰাষ্ট্ৰ আক্ৰমণ — এই দুয়োটাকে বুজাইছে। এই কাম কেতিয়াবা নায়কৰ মন্ত্ৰীয়ে, কেতিয়াবা নিজে আৰু কেতিয়াবা দুয়ো মিলি সমাধা কৰে।]

মূল — মন্ত্ৰিণা ললিতঃ শেযা মন্ত্ৰিস্বায়ত্তসিদ্ধয়ঃ।

অনুবাদ — ললিত নায়কৰ কাৰ্য সিদ্ধি মন্ত্ৰীৰ দ্বাৰা হয়। অন্যবিলাকৰ মন্ত্ৰীয়ে, নিজে অথবা দুয়ো সম্পাদন কৰে।

[ধীৰললিতনায়কৰ সিদ্ধি মন্ত্ৰীৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। বাকী ধীৰোদাত্ত, ধীৰপ্ৰশান্ত আৰু ধীৰোদ্ধত নায়কৰ কাৰ্যসিদ্ধি মন্ত্ৰী, নিজা অথবা দুয়োজনৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। সাধাৰণতে ধীৰোদাত্ত আৰু ধীৰপ্ৰশান্তৰ সিদ্ধি উভয়ভিত্তিক আৰু ধীৰোদ্ধত নায়কে নিজে সিদ্ধি লাভ কৰে।]

মূল — ঋত্বিক্পুৰোহিতৌ ধৰ্মে তপস্বিব্ৰহ্মবাদিনঃ ॥ ৪৩ ॥

অনুবাদ — (নায়কৰ) ধৰ্মকাৰ্যত ঋত্বিক, পুৰোহিত, তপস্বী আৰু ব্ৰহ্মবাদী (তত্ত্বজ্ঞ) সহায়ক হয়।

[ঋত্বিক হ’ল যজ্ঞ সম্পাদন কৰোঁতা। দশৰথৰ পুত্ৰেষ্টি যজ্ঞৰ ঋত্বিক হ’ল ঋষ্যশৃঙ্গ। পুৰোহিতে কুলগুৰুক বুজায়। বশিষ্ঠ দশৰথৰ পুৰোহিত। তপস্বী হ’ল তপস্যাদি কৰ্মত নিৰত ঋষি। বিশ্বামিত্ৰ দশৰথৰ বাবে তপস্বী। ব্ৰহ্মবাদীয়ে ব্ৰহ্ম অৰ্থাৎ বেদাদি শাস্ত্ৰত পাৰ্গত আত্মজ্ঞানী লোকক বুজায়। পৰীক্ষিতৰ ক্ষেত্ৰত শুকমুনি ব্ৰহ্মবাদী।]

মূল — সুহৃৎ কুমাৰাটৱিকা দণ্ডে সামন্তসৈনিকাঃ।

অনুবাদ — দণ্ডপ্ৰয়োগৰ ক্ষেত্ৰত (দুষ্ট দমনত) সুহৃৎ, ৰাজকুমাৰ, বনসীমাৰক্ষক, সামন্ত আৰু সেনা তথা সেনাধিকাৰীসকল সহায়ক হয়।

[সুহৃদৰ উদাহৰণ হৈছে হনুমান (ৰামচন্দ্ৰৰ ক্ষেত্ৰত)। ৰাজকুমাৰৰ সহায় যেনে

যুধিষ্ঠিৰৰ বাবে অভিমন্যুৰ সহায় । বনদুৰ্গাধিকাৰী হৈছে ‘মুদ্ৰাৰাক্ষস’ নাটকৰ কৌলুতসকল, সামন্ত হৈছে সেই নাটকৰে মলয়কেতু আৰু সৈনিক তথা সেনাপতিসকল ।]

মূল — অন্তঃপুৰে বৰ্ষৰবাঃ কিৰাতা মুকৰামনাঃ ॥ ৪৪ ॥
ম্লেচ্ছাভীৰশকাবাদ্যাঃ স্বস্বকাৰ্যোপযোগিনঃ ।

অনুবাদ — অন্তঃপুৰত নপুংসক, কিৰাত, বোৰা, বামন, ম্লেচ্ছ, গোৱাল আৰু শকাবাদি নিজ নিজ কাৰ্য্যৰে নায়কৰ সহায়ক হয় ।

[সীমাৰ সিপাৰে অথবা সীমা-মুৰিয়লিত বাস কৰা জনজাতি লোক হ’ল কিৰাত । শকাৰ হ’ল নীচ জাতিত জন্ম, ৰজাৰ অবিবাহিতা পত্নীৰ ভায়েক । ম্লেচ্ছ হ’ল শবৰ, পুলিন্দ আদি জাতিৰ লোক ।]

মূল — জ্যেষ্ঠমধ্যাধমত্বেন সৰ্বেষাং চ ত্ৰিকপতা ॥ ৪৫ ॥
তাৰতম্যাদয়থোক্তানাং গুণানাং চোত্তমাদিতা ।

অনুবাদ — এই সকলোবিলাকক (নায়কাদিক) জ্যেষ্ঠ, মধ্যম আৰু অধম — এই ভেদে তিনি প্ৰকাৰৰ । উত্তমাদিৰ বিভাজন পূৰ্ববৰ্ণিত গুণবিলাকৰ তাৰতম্যৰ আধাৰত কৰা হৈছে ।

[নায়ক-নায়িকা, দূত-দূতী তথা মন্ত্ৰী-পুৰোহিত আদি চৰিত্ৰবিলাক গুণৰ তাৰতম্যৰ ভিত্তিত উত্তম, মধ্যম আৰু অধম — এই তিনি ভাগত ভগোৱা হৈছে, গুণৰ সংখ্যাৰ ভিত্তিত নহয় ।]

মূল — এৱং নাট্যে ত্ৰিধাতৰ্য্যো নায়কঃ সপৰিচ্ছদঃ ॥ ৪৬ ॥

অনুবাদ — এনে ধৰণে নাটকত (ৰূপকত) নায়কক পৰিজন সহ (অন্য চৰিত্ৰ সহ) উল্লেখ (অঙ্কন) কৰা উচিত ।

মূল — তং ব্যাপাৰাত্মিকা বৃত্তিঃ চতুৰ্ধা —

অনুবাদ — তেওঁৰ (নায়কৰ) ব্যাপাৰ বিশেষকে (চেষ্টা বিশেষ) বৃত্তি বোলা হয় । ই চাৰিবিধ ।

[নায়কৰ স্বভাৱৰ অনুৰূপ চেষ্টাই হ’ল বৃত্তি । নায়কৰ নিজ নিজ স্বভাৱৰ দ্বাৰা প্ৰেৰিত কাম বা চেষ্টাত প্ৰবৃত্ত হোৱাটোৱেই বৃত্তি । কৈশিকী, সাত্ৰতী, আৰভতী

আৰু ভাৰতী ভেদে ই চাৰিবিধ ।]

মূল — ——— তত্র কৈশিকী ।

গীত নৃত্যবিলাসাদ্যৈৰ্মৃদুঃ শৃঙ্গাৰচেষ্টিতৈঃ ॥ ৪৭ ॥

অনুবাদ — তাৰ ভিতৰত গীত, নৃত্য, বিলাসাদি শৃঙ্গাৰ চেষ্টাৰ দ্বাৰা প্ৰকাশিত সুকুমাৰ বৃত্তিক কৈশিকী বোলা হয় ।

মূল — নৰ্মতৎক্ষিঞ্জতৎ স্ফোটতৎ গৰ্ভৈশ্চতুৰঙ্গিকা ।

অনুবাদ — নৰ্ম, নৰ্মক্ষিঞ্জ (নৰ্মক্ষুৰ্জ), নৰ্মস্ফোট আৰু নৰ্মগৰ্ভ — এই ভেদে ইয়াৰ (কৈশিকী বৃত্তিৰ) চাৰি অঙ্গ অৰ্থাৎ বিভাগ ।

মূল — ৰৈদক্ষ্যক্ৰীড়িতং নৰ্ম প্ৰিয়োপচ্ছন্দনাত্মকম্ ॥ ৪৮ ॥

হাস্যোনেৰ সশৃঙ্গাৰভয়েন বিহিতং ত্ৰিধা ।

আত্মোপক্ষেপসংভোগমানেঃ শৃঙ্গাৰ্যপি ত্ৰিধা ॥ ৪৯ ॥

শুদ্ধমঙ্গং ভয়ং দ্বেধা ত্ৰেধা ৰাগ্বেষচেষ্টিতৈঃ ।

সৰ্বং সহাস্যমিত্যেৱং নৰ্মাষ্টাদশধোদিতম্ ॥ ৫০ ॥

অনুবাদ — প্ৰিয়জনক প্ৰসন্ন কৰা চতুৰ ক্ৰীড়াকে (চেষ্টা বা পৰিহাস) নৰ্ম বোলা হয় । ই তিনি বিধ — হাস্যনৰ্ম (শুদ্ধ হাস্যযুক্ত নৰ্ম), শৃঙ্গাৰনৰ্ম (শৃঙ্গাৰযুক্তহাস্যনৰ্ম) আৰু ভয়নৰ্ম (ভয় মিশ্ৰিত হাস্যনৰ্ম) । ইয়াৰে শৃঙ্গাৰনৰ্ম আত্মোপক্ষেপ (য’ত নায়ক তথা নায়িকাই প্ৰেমক প্ৰকট কৰি দেখুৱায়), সংভোগ (য’ত সংভোগৰ ইচ্ছা দেখুওৱা হয়) আৰু মান (য’ত অপৰাধী নায়কৰ ওপৰত নায়িকাই অভিমান কৰে) — এই ভেদে তিনি বিধ । শুদ্ধ আৰু অঙ্গভূত বা ৰসাত্তৰ (অৰ্থাৎ কোনো ৰসৰ অঙ্গ হিচাপে দেখুৱালে) — এই ভেদে দুবিধ । বচন, বেষভূষা আৰু চেষ্টাৰ (অঙ্গসঞ্চালনাদিকৰ্ম) দ্বাৰা হাস্যসমন্বিতে সকলো প্ৰকাৰৰ নৰ্মৰে প্ৰত্যেকৰে তিনিভাগ । এনেদৰে নৰ্ম ওঠৰ প্ৰকাৰৰ বুলি কোৱা হয় ।

[শুদ্ধহাস্যনৰ্মৰ তিনিভাগ — ১। বচনশুদ্ধহাস্যনৰ্ম (কুমাৰসম্ভৱৰ ৭।১৯), ২। বেষভূষাশুদ্ধহাস্যনৰ্ম (‘নাগানন্দ’ৰ বিদূষক আৰু শেষৰবাৰ ঘটনা) আৰু ৩। চেষ্টাশুদ্ধহাস্যনৰ্ম (‘মালিকাগ্নিমিত্ৰ’ত বিদূষকৰ গাত নিপুৰ্ণিকাৰ দণ্ডকাঠ স্থাপন) । শৃঙ্গাৰনৰ্মৰ আত্মোপক্ষেপ, সংভোগ আৰু মানৰ প্ৰত্যেকৰে বচন, বেষভূষা আৰু চেষ্টাৰ বিভাগেৰে মুঠ নবিধ । যেনে — ১। বচনআত্মোপক্ষেপশৃঙ্গাৰ — হাস্যনৰ্ম

(‘মধ্যাহ্ন’ আদি অজ্ঞাত কবিৰ বচনা), ২। বেষভূষা— আত্মোপক্ষেপশৃঙ্গাৰহাস্যনৰ্ম, ৩। চেষ্টাআত্মোপক্ষেপশৃঙ্গাৰ হাস্যনৰ্ম, ৪। বচনসন্তোগশৃঙ্গাৰহাস্যনৰ্ম (‘গাথাসপ্তশতী’ৰ ১৩০) ৫। বেষভূষাসন্তোগশৃঙ্গাৰহাস্যনৰ্ম, ৬। চেষ্টাসন্তোগশৃঙ্গাৰহাস্যনৰ্ম, ৭। বচনমানশৃঙ্গাৰহাস্যনৰ্ম, ৮। বেষভূষামানশৃঙ্গা হাস্যনৰ্ম আৰু ৯। চেষ্টামানশৃঙ্গাৰহাস্যনৰ্ম। শুদ্ধ আৰু বসান্তৰ ভয় নৰ্মৰো বচন, বেষভূষা আৰু চেষ্টা অনুসাৰে হয় প্ৰকাৰৰ। যেনে — ১। বচনশুদ্ধভয়হাস্যনৰ্ম, ২। বেষভূষাশুদ্ধভয়হাস্যনৰ্ম, ৩। চেষ্টাশুদ্ধভয়হাস্যনৰ্ম, ৪। বচনবসান্তৰভয়হাস্যনৰ্ম, ৫। বেষভূষাবসান্তৰভয়হাস্যনৰ্ম আৰু ৬। চেষ্টাবসান্তৰভয়হাস্যনৰ্ম। এনেদৰে (৩+৯+৬) নৰ্ম ওঠৰ প্ৰকাৰৰ।]

মূল — নৰ্মক্ষিঞ্জঃ (স্পৃজঃ) সুখাৰন্তো ভয়ান্তো নরসঙ্গমে।

অনুবাদ — (নায়ক-নায়িকাৰ) প্ৰথম সমাগমৰ আৰম্ভণিতে সুখ আৰু অন্তত ভয় (কোনোবাই দেখা পোৱাৰ ভয়) হয় তাকে নৰ্মক্ষিঞ্জ বোলে।

[যথা — ‘মালৱিকাগ্নিমিত্ৰ’ৰ (৪।১৩)।]

মূল — নৰ্মক্ষেটিষ্ঠ ভাৱানাং সূচিতোহল্পবসো লৈৰেঃ ॥ ৫১ ॥

অনুবাদ — (সাত্ত্বিক আদি) ভাৱৰ লেশমাত্ৰৰ দ্বাৰা কিঞ্চিৎ পৰিমাণৰ বসৰ (শৃঙ্গাৰৰ) সূচনা কৰাকে নৰ্মক্ষেটি বোলে।

[উদাহৰণ যথা — ‘মালতীমাধৱ’ৰ (১।২০)।]

মূল — ছন্ননেত্ৰপ্ৰতীচাৰো নৰ্মগৰ্ভোহৰ্থহেতৱে।

অনুবাদ — প্ৰয়োজন সিদ্ধিৰ অৰ্থে নায়কৰ গুপ্ত ব্যৱহাৰক (কৰ্মক) নৰ্মগৰ্ভ বোলে।

[যথা ‘অমৰেশতক’ৰ (১৯) আৰু শ্ৰীহৰ্ষৰ ‘প্ৰিয়দৰ্শিকা’ নাটকাত বৎসৰাজে নিজেই নিজৰ ভূমিকাত মনোৰমাৰ সলনি অভিনয় কৰিছিল।]

মূল — অঙ্গৈঃ সহাস্যানিৰ্হাস্যেৰেভিৰেবাহত্ৰ কৈশিকী ॥ ৫২ ॥

অনুবাদ — এনেদৰে অঙ্গসহিত হাস্যযুক্ত আৰু হাস্যবহিত কৈশিকীবৃত্তিৰ নিকপণ কৰা হ’ল।

[হাস্যযুক্ত ১৮ বিধ আৰু হাস্যবহিত ৩ বিধ — মুঠতে কৈশিকীবৃত্তি ২১ বিধ।]

মূল — ৱিশোকা সাত্ত্বতী সত্ত্বাশৌৰ্যত্যাগদয়াজৰৈঃ।

সংলাপোথাপকাৱস্যাং সাজ্জাত্যঃ পৰিবৰ্তকঃ ॥ ৫৩ ॥

অনুবাদ — সত্ত্ব (অধ্যৱসায়), শৌৰ্য, ত্যাগ, দয়া আৰু সবলতায়ুক্ত নায়কৰ শোকবহিত ব্যাপাৰেই সাত্ত্বতীবৃত্তি। ইয়াৰ সংলাপ (সংলাপক), উত্থাপক, সাজ্জাত্য আৰু পৰিবৰ্তক — এই চাৰি বিভাগ।

মূল — সংলাপকো গভীৰোত্তিনিনাভাৱবসা মিথঃ।

অনুবাদ — নানা প্ৰকাৰৰ ভাব আৰু বসযুক্ত পৰস্পৰ সাৰগৰ্ভ উক্তি প্ৰত্যুত্তিকে সংলাপক বোলা হয়।

[‘মহাবীৰচৰিত’ৰ (২।৩৪) পৰশুৰাম আৰু ৰামৰ গভীৰ কথোপকথন।]

মূল — উত্থাপকস্ত যত্ৰাদৌ যুদ্ধায়োত্থাপয়েৎ পৰম্ ॥ ৫৪ ॥

অনুবাদ — য’ত প্ৰথমে এজন পাত্ৰই আনজনক যুদ্ধৰ বাবে উৎসাহিত কৰে, তাকে উত্থাপক বোলে।

[যথা ‘মহাবীৰচৰিত’ৰ (৫।৪৯)।]

মূল — মন্ত্ৰাৰ্থদৈৱশক্ত্যাদেঃ সাজ্জাত্যঃ সজ্জভেদনম্।

অনুবাদ — মন্ত্ৰ (কূটবুদ্ধি), অৰ্থ আৰু দৈৱাদি শক্তিৰ দ্বাৰা কোনো সংঘ বা সৈন্যদলক ভেদ (বিচ্ছেদ) কৰণেই সাজ্জাত্য।

[‘মুদ্ৰাৰাক্ষস’ নাটকত মন্ত্ৰৰ দ্বাৰা চাণক্যই মন্ত্ৰী ৰাক্ষস আৰু মিত্ৰগণৰ মাজত বিভেদ আনিছে। উক্ত নাটকতে অৰ্থশক্তিৰ দ্বাৰা পৰ্বতকৰ (এটা চৰিত্ৰ) আভূষণ ৰাক্ষসৰ হাতলৈ অনাই দি মলয়কেতু আৰু সহযোগীসকলৰ মাজত বিভাজন আনিছে। দৈৱশক্তিৰ উদাহৰণ হৈছে — ৰামায়ণত ৰামৰ দৈৱশক্তিৰ দ্বাৰা বিভীষণ আৰু ৰাৱণৰ মাজত বিভেদ আনিছে।]

মূল — পাৰক্ৰোথানকাৰ্য্যান্যকৰণাং পৰিবৰ্তকঃ ॥ ৫৫ ॥

অনুবাদ — আৰম্ভ কৰা কাৰ্য (প্ৰচলিত উদ্যোগ) এৰি অন্য কাৰ্য কৰাকে পৰিবৰ্তক বোলে।

[যথা ‘মহাবীৰচৰিত’ৰ (২।৩৭) আৰু ইয়াৰ পিছৰ ৰামৰ সংলাপ।]

মূল — এভিৰঙ্গৈশ্চতুৰ্ধেয়ং সাত্ত্বতী —

অনুবাদ — এই কেইটা অঙ্গেরে সৈতে শাস্ত্রতীবৃতি চাৰিপ্রকাৰৰ।

মূল — ————— আৰভটী পুনঃ।

মায়েন্দ্ৰজালসংগ্রামক্ৰোধোদ্ভাস্তাদিচেষ্টিতৈঃ ॥

অনুবাদ — আনহাতে আৰভটীবৃতি মায়া, ইন্দ্ৰজাল, সংগ্রাম, ক্ৰোধ, উদ্ভাস্ত আদি চেষ্টাৰ লগত সংযুক্ত।

মূল — সংক্ষিপ্তিকা স্যাৎ সংঘোটৌ বস্তুখানারপাতনে।

অনুবাদ — (আৰভটীৰ চাৰি ভাগ) সংক্ষিপ্তিকা (সংক্ষিপ্তি), সংঘোট, বস্তুখান (বস্তুথাপন) আৰু অৰপাতন (অৰপাত)।

মূল — সংক্ষিপ্তবস্তুরচনা সংক্ষিপ্তিঃ শিল্পযোগতঃ ॥ ৫৭ ॥
পূৰ্ণেনেতুনিবৃত্ত্যাহন্যে নেতন্তবপৰিগ্রহঃ।

অনুবাদ — শিল্পকলাৰ প্ৰয়োগৰ বাবে দ্ৰব্যৰ দ্বাৰা সংক্ষিপ্ত বস্তু নিৰ্মাণেই সংক্ষিপ্তি বা সংক্ষিপ্তিকা। অন্য কিছুমানে (আলঙ্কাৰিকে) পূৰ্ব নায়কৰ পিছত নতুন নায়কৰ আগমনক সংক্ষিপ্তি বুলি কয়।

[মাটি, বাঁহ, পাত বা চামৰা আদিৰ সাহায্যত বস্তু নিৰ্মাণেই সংক্ষিপ্তি। 'উদয়নচৰিত'ত কাঠৰ হাতী নিৰ্মাণেই ইয়াৰ উদাহৰণ। অন্য কিছু আলঙ্কাৰিকে কয় যে এজন নায়কৰ প্ৰস্থানৰ পাছত নতুন এজন নায়কৰ আগমানেই সংক্ষিপ্তি। যেনে 'ৰামায়ণ'ত বালিৰ পতনৰ পাছত সুগ্ৰীৱৰ ৰাজ্য লাভ। কিছুমানে একেজন নায়কৰে অৱস্থাৰ পৰিবৰ্তন হোৱাকো সংক্ষিপ্তি বুলি ক'ব খোজে। ৰামে পৰশুৰামৰ উদ্ধত্য নাশ কৰাৰ পাছত পৰশুৰামৰ স্বাভাৱিক আৰু শান্ত অৱস্থা পোৱাটোৱে হ'ল ইয়াৰ উদাহৰণ ॥]

মূল — সংঘোটন্তু সমাঘাতঃ ক্ৰুদ্ধসংবন্ধয়োৰ্কয়োঃ ॥ ৫৮ ॥

অনুবাদ — ক্ৰুদ্ধ আৰু উত্তেজিত দুজনৰ (দুটা চৰিত্ৰৰ) পৰস্পৰ প্ৰহাৰক সংঘোট বোলা হয়।

[ভৰভূতিৰ 'মালতীমাধৱ' নাটকৰ মাধৱ আৰু অঘোৰঘণ্টৰ পৰস্পৰ সংঘাত তথা ৰামায়ণৰ কথা বস্তুর আধাৰত ৰচিত নাটকৰ লক্ষণ আৰু ইন্দ্ৰজিতৰ মাজত সংঘাতেই হৈছে সংঘোট ॥]

মূল — মায়াদ্যুত্থাপিতং বস্তু বস্তুথাপনমিষ্যতে।

অনুবাদ — মায়া আদিৰ দ্বাৰা কিবা বস্তুৰ উত্থাপন কৰাকে বস্তুথাপন বোলা হয়। [যথা 'জীয়ন্তে জয়িনোহপি' আদি মায়াৰাজৰ 'উদাত্তৰাঘৱ' নামৰ নাটকৰ এই শ্লোকটো। সম্প্ৰতি নাটকখন দুৰ্লভ ॥]

মূল — অৰপাতন্তু নিষ্কামপ্ৰৱেশত্ৰাসবিদ্ৰৱৈঃ ॥ ৫৯ ॥

অনুবাদ — অৰপাত হ'ল প্ৰস্থান, প্ৰৱেশ, ত্ৰাস আৰু ভয়ভীত পলায়ন। [যথা — 'বত্ৰাৱলী'ৰ (২।২) আৰু ২।৩) ॥]

মূল — এতিৰগৈশ্চতুৰ্ধেয়ম্ ———

অনুবাদ — এই কেইটা অঙ্গেরে ইয়াৰ (আৰভটীবৃতিৰ) চাৰি প্ৰকাৰৰ।

মূল — ————— নাৰ্ত্তবৃত্তিৰতঃ পৰা।

অনুবাদ — ইয়াৰ পাছত (কৈশিকী, শাস্ত্ৰতী আৰু আৰভটী বৃত্তিৰ পাছত) অন্য কোনো অৰ্থবৃত্তি নাই।

মূল — চতুৰ্থী ভাৰতী সাপি ৰাচ্যা নাটকলক্ষণে ॥ ৬০ ॥

অনুবাদ — চতুৰ্থ প্ৰকাৰৰ বৃত্তি হ'ল ভাৰতী। (ইয়াক) নাটকৰ লক্ষণ প্ৰসঙ্গত কোৱা হ'ব।

[ভাৰতীবৃত্তি শব্দবৃত্তি হোৱা বাবে ইয়াৰ আলোচনা 'তৃতীয় প্ৰকাশ'ত কৰিছে ॥]

মূল — কৈশিকীং শাস্ত্ৰতীং চাৰ্থবৃত্তিমাৰভটীমিতি ॥

পঠন্তঃ পঞ্চমীং বৃত্তিমৌদ্ভটঃ প্ৰতিজানতে ॥ ৬১ ॥

অনুবাদ — কৈশিকী, শাস্ত্ৰতী আৰু আৰভটী হ'ল অৰ্থবৃত্তি। উদ্ভটৰ মতানুযায়ীসকলে (এইবিলাকৰ উপৰিও) পঞ্চম প্ৰকাৰৰ অন্য এবিধ বৃত্তি মানি লয়।

[উদ্ভট (খৃঃ ৮০০) হ'ল 'অলঙ্কাৰসংগ্ৰহ'ৰ প্ৰণেতা। তেওঁৰ অনুগামীসকলে 'অৰ্থবৃত্তি' নামৰ পঞ্চম বৃত্তিৰ কথা স্বীকাৰ কৰে, কিন্তু ধনঞ্জয়ে তাক মানি ল'ব নোখোজে ॥]

মূল — শৃঙ্গাবে কৈশিকী বীৰে সাত্ত্বত্যাৰভটী পুনঃ ।
বসে বৌদ্ৰে চ বীভৎসে বৃত্তিঃ সৰ্বত্র ভাবতী ॥ ৬২ ॥

অনুবাদ — শৃঙ্গাবসত কৈশিকী, বীৰবসত সাত্ত্বতী, বৌদ্ৰ আৰু বীভৎসবসত
আৰভটী আৰু সকলো বসতে ভাবতী বৃত্তিৰ প্ৰয়োগ হয় ।

মূল — দেশভাষাক্ৰিয়াৰেখলক্ষণাঃ স্যুঃ প্ৰবৃত্তয়ঃ ।
লোকাদেৱাৱৰ্গম্যোতা যথোচিত্যং প্ৰয়োজয়েৎ ॥ ৬৩ ॥

অনুবাদ — দেশৰ (তথা কালৰ) অনুকূলে ভাষা, ক্ৰিয়া (চেষ্টা) আৰু সাজ-পোছাকৰ
বিশেষ বিশেষ লক্ষণেই প্ৰবৃত্তি (নাট্য প্ৰবৃত্তি) । লোক ব্যৱহাৰৰ পৰা জানিলৈ
যথোচিতভাৱে প্ৰয়োগ কৰা উচিত ।

মূল — পাঠ্যং তু সংস্কৃতং নৃপমনীচানাং কৃতাত্মনাম্ ।
লিঙ্গিনীনাং মহাদেৱ্যা মন্ত্ৰিজ্ঞাৱেশ্যয়োঃ কুচিং ॥ ৬৪ ॥

অনুবাদ — (নাটকত) উচ্চ (কুলীন) আৰু কৃতাত্মা (শ্ৰেষ্ঠ, মহাত্মা আদি) লোকে
সংস্কৃত ভাষা কোৱা উচিত । কেতিয়াবা কেতিয়াবা তপস্বিনী, মহাবাগী, মন্ত্ৰীৰ
জীয়েক আৰু বেশ্যায়েও সংস্কৃত ভাষা কয় ।

মূল — স্ত্ৰীণাং তু প্ৰাকৃতং প্ৰায়ঃ শৌৰসেন্যধমেযু চ ।
পিশাচাত্যন্তনীচাদৌ পৈশাচং মাগধং তথা ॥ ৬৫ ॥
যদ্দেশং নীচপাত্ৰং যন্তদ্দেশং তস্য ভাষিতম্ ।
কাৰ্যতশ্চেতমাদীনাং কাৰ্যো ভাষাত্যতিক্ৰমঃ ॥ ৬৬ ॥

অনুবাদ — স্ত্ৰীলোকৰ (স্ত্ৰী চৰিত্ৰৰ) ভাষা প্ৰায়ে প্ৰাকৃত হয় আৰু অধম চৰিত্ৰৰ
ভাষা শৌৰসেনী হয় । তেনেকৈ পিশাচ আৰু অত্যন্ত নীচপাত্ৰ আদিয়ে পৈশাচ
আৰু মাগধী প্ৰাকৃত কয় । অধমপাত্ৰ যি দেশৰ হয়, তেওঁৰ ভাষা সেই দেশৰে
হয় । কাৰ্যবশতঃ উত্তমাদি (উত্তম, মধ্যম) চৰিত্ৰৰ ভাষা ব্যতিক্ৰম হ'ব পাৰে
(অৰ্থাৎ প্ৰাকৃত ভাষাও ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰে) ।

মূল — ভগৱন্তো বৈৰৱীচ্যা বিদুদ্দেৱৰ্ষিলিঙ্গিনঃ ।
বিপ্ৰামাত্যাগ্ৰজাশ্চাহৰ্ষ্যা নটীসূত্ৰভূতৌ মিথঃ ॥ ৬৭ ॥

অনুবাদ — উচ্চপাত্ৰই বিদ্বান, দেৱ, ঋষি আৰু তাপস্বীক 'ভগৱান' বুলি আৰু

ব্ৰাহ্মণ, অমাত্য আৰু অগ্ৰজ ভাতৃক 'আৰ্য' বুলি সম্বোধন কৰা উচিত । নটী আৰু
সূত্ৰধাৰে পৰম্পৰে পৰম্পৰক 'আৰ্য' আৰু 'আৰ্য্য' বুলি মাতিব লাগে ।

মূল — বথী সূতেন চাযুগ্মান্ পূজ্যোঃ শিষ্যাত্মজানুজাঃ ।
বৎসেতি তাতঃ পূজ্যোহপি সুগৃহীতাভিধন্ত তৈঃ ॥ ৬৮ ॥

অনুবাদ — সূতই (বথৰ সাৰথি) বথীক (বথাবোহী বীৰক) 'আযুগ্মান' বুলি,
পূজনীয়জনে শিষ্য, নিজৰ সন্তান আৰু ভায়েকক 'বৎস' বুলি, পূজ্যব্যক্তিক শিষ্য
আদিয়ে 'তাত' (পিতা) অথবা 'সুগৃহীত-নামধাৰী' (পৱিত্ৰ নামধাৰী) বুলি সম্বোধন
কৰিব লাগে ।

মূল — ভাৱোহনুগেন সূত্ৰী চ মাৰ্ষতোতেন সোহপি চ ।

অনুবাদ — অনুচৰে (পৰিপাশ্চিক) সূত্ৰধাৰক 'ভাৱ' বুলি আৰু সূত্ৰধাৰে অনুচৰক
'মাৰ্ষ' (মাৰিষ-মিত্ৰ) বুলি ক'ব লাগে ।

মূল — দেৱঃ স্বামীতি নৃপতিৰ্ভূত্যোৰ্ভট্টেতি চাধমৈঃ ॥ ৬৯ ॥

অনুবাদ — ৰজাক ভূতাই 'দেৱ' অথবা 'স্বামী' বুলি আৰু অধমজনে 'ভট্টা'
(গৰাকী) বুলি ক'ব লাগে ।

মূল — আমন্ত্ৰণীয়াঃ পতিৰজ্জ্যেষ্ঠমধ্যাধমৈঃ ত্ৰিযঃ ।

অনুবাদ — উত্তম, মধ্যম আৰু অধমলোকে স্ত্ৰীপাত্ৰক পতিৰ দৰে (তেওঁলোকৰ
পতিৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰয়োগ কৰা, কেৱল স্ত্ৰীবাচক শব্দেৰে মাতিব লাগে) ।

মূল — সমা হলেতি প্ৰেয্যা চ হজে ৰেশ্যাহজ্জুকা তথা ॥ ৭০ ॥

কুটিন্যন্তানুগতৈঃ পূজ্যাস্থা জবতী জনৈঃ ।

বিদূষকেণ ভৱতী ৰাজ্ঞী চেতীতি শব্দাতে ॥ ৭১ ॥

অনুবাদ — সমনীয়া নাৰীক 'হলা' (সখী), সেৱিকাক 'হজে' (দাসী), বেশ্যাক
'অজ্জুকা' (গৰাকিনী) বুলি মাতিব লাগে । অনুগতসকলে কুটিনীক (গোপন প্ৰেমৰ
সহায় কৰোঁতা বয়সস্থা নাৰী) 'অভা' (মাতৃ) আৰু পূজনীয়া বৃদ্ধা নাৰীক 'অম্মা'
(মাতৃ) বুলি ক'ব লাগে । বিদূষকে মহাবাগী আৰু চেটীক (দাসী) 'ভৱতি' (দেৱী)
বুলি সম্বোধন কৰা উচিত ।

ক্ষেত্রে সূত্রধাৰে কেতিয়াবা অকলশৰে, কেতিয়াবা নটী বা পাৰিপাৰ্শ্বিকৰ সহায়ত নাট্যবস্তু উপস্থাপন কৰে ।]

মূল — দিব্যমৰ্ত্যে স তদ্রূপো মিশ্রমন্যতৰত্তয়োঃ ।
সূচয়েদন্ত বীজং বা মুখং পাত্ৰমথাপি বা ॥ ৩ ॥

অনুবাদ — তেওঁ (হোপকে) দেৱতা, ৰূপত দিব্যবস্ত্ৰৰ (দেৱতা বিষয়ৰ নাট্যবস্ত্ৰৰ), মানৱ, ৰূপত মৰ্ত্যবস্ত্ৰৰ (মানৱ সম্পৰ্কীয় নাট্যবস্ত্ৰৰ) আৰু যিকোনো একোটা ৰূপত (দেৱতা বা মানৱৰূপত) মিশ্ৰ নাট্যবস্ত্ৰৰ (দেৱতা আৰু মানৱ সম্পৰ্কীয় নাট্যবস্ত্ৰৰ) সূচনা দিব লাগে । তেওঁ (নাটকৰ) বস্তু, বীজ, মুখ বা পাত্ৰৰ যিকোনো এবিধক স্থাপন কৰিব লাগে ।
১। যেনিকে 'অৱলোক'ত 'উদাত্তবাহু'ৰ পৰা ১। কথাবস্তু, 'বত্ৰাবলী'ৰ পৰা ২। বীজ, 'ছলিতৰাম'ৰ পৰা ৩। মুখ আৰু 'অভিজ্ঞানশকুন্তল'ৰ পৰা ৪। পাত্ৰৰ উদাহৰণ দাঙি ধৰিছে ।
১। মায়ুৰাজৰ 'উদাত্তবাহু'ৰ শ্লোকটোত নাটকৰ কাহিনীভাগ আদিৰে পৰা শেষলৈকে বৰ্ণনা কৰা হৈছে । গতিকে ই কথাবস্তুৰ উদাহৰণ ।
২। 'বত্ৰাবলী' নাটকত (১৬) সাগৰৰ পৰা বত্ৰাবলীৰ উদ্ধাৰ আৰু যৌগন্ধ-বাগৰ হস্তগত হোৱা তথা তেওঁৰ প্ৰচেষ্টাৰূপী বীজৰ কথা কোৱা হৈছে ।
৩। 'ছলিতৰাম' নাটকত শৰৎকালৰ বৰ্ণনাৰ প্ৰেৰণে ৰামৰ কাৰ্যাৱলীৰ বৰ্ণনা কৰা হৈছে । প্ৰেৰণে বৰ্ণিত কথা বস্তুৰেই হ'ল মুখ ।
৪। 'অভিজ্ঞানশকুন্তল'ৰ প্ৰস্তুত শ্লোকেৰে (১৫) নায়ক দুৰ্য্যভক মুগ্ধত উপস্থাপন কৰা হৈছে । গতিকে ই হ'ল পাত্ৰৰ উদাহৰণ ।]

মূল — বসং প্রসাদ্য মধুৰে শ্লোকেঃ কাব্যার্থসূচকৈঃ ।
বস্তুং কল্পদুপাদায় ভাবতীং বৃত্তিমাশ্রয়েৎ ॥ ৪ ॥

অনুবাদ — বসন্তালত উপস্থিতসকলক (সামাজিকলোকক) কাব্যার্থসূচক মধুৰ শ্লোকৰে (কেতিয়াবা গদ্যৰেও) প্ৰসন্ন কৰি (হোপকে) কোনো বস্তুৰ বৰ্ণনাৰে ভাবতীব্ৰতীক আশ্রয় ল'ব লাগে ।
বস্তুৰ বৰ্ণনা 'বত্ৰাবলী'ৰ (১২) 'দশকপক'ত 'নান্দী'ৰ বেলেগ উল্লেখ নাইকিয়া ।

মূল — (ক) ভাবতী সংস্কৃতপ্ৰায়ো বাগ্যাপাৰো নট্যময়ঃ ।
ভাবতী ভাবতী ভাবতী ভাবতী ভাবতী ভাবতী ভাবতী ভাবতী ভাবতী ভাবতী

অনুবাদ — অভিনেতাৰ দ্বাৰা প্ৰযোজিত (সাধাৰণতে শ্ৰীপাত্ৰ বৰ্জিত) প্ৰায়ে সংস্কৃত ভাষাত (ক্ষেত্ৰবিশেষে প্ৰাকৃত ভাষাতো) কথিত বাক প্ৰধান অভিনয়েই ভাবতী ।
প্ৰবোচনা সহিত বীথী, প্ৰহসন আৰু আমুখ ভেদে ই চাৰি প্ৰকাৰৰ ।

মূল — উন্মুখীকৰণং তত্র প্রশংসাতঃ প্ৰবোচনাং

অনুবাদ — ইয়াৰ ভিতৰত প্ৰশংসাৰ দ্বাৰা (নাট্যাভিনয়ৰ প্ৰতি সামাজিকৰ মন) উন্মুখীকৰণেই হ'ল প্ৰবোচনা ॥ ।
[প্ৰস্তুত বিষয়ৰ প্ৰতি সামাজিকৰ মনোযোগ আৰু ৰুচি প্ৰকৃষ্ট ৰূপে উপস্থাপন কৰাটোৱেই প্ৰবোচনাৰ কাম । উদাহৰণ স্বৰূপে শ্ৰীহৰ্ষৰ তিনিওখন নাটকতে 'বত্ৰাবলী' (১৫), 'প্ৰিয়দৰ্শিকা' (১৩) আৰু 'নাগানন্দ'ত (১৩) প্ৰায় একে ধৰণৰ প্ৰবোচনা পোৱা যায়, য'ত সূত্ৰধাৰে কবি, বিষয়বস্তু আৰু নিজা দলৰ অভিনয় দক্ষতাৰ প্ৰশংসাৰে শ্ৰোতাৰ মনোযোগ আকৰ্ষণ কৰিছে ।]

মূল — বীথী প্ৰহসনং চাপি স্বপ্ৰসঙ্গেহভিধাস্যতে ॥ ৬ ॥
বীথ্যঙ্গন্যামুখ্যাতদুচ্যতেইত্ৰৈৰ তৎপুনঃ ।

অনুবাদ — বীথী আৰু প্ৰহসন (নিজৰ নিজৰ) প্ৰসঙ্গত নিকৰণ কৰা হ'ব । কিন্তু বীথীৰ বিভাগসমূহ আমুখৰ বিভাগবোৰৰ সৈতে একে হোৱাত ইয়াত উল্লেখ কৰা হ'ল ।
[বীথী (৩৬৮-৭০) আৰু প্ৰহসনৰ (৩৫৪-৫৬) বৰ্ণনা প্ৰিহত আছে । দশকপককাৰে যদিও এই দুবিধক ভাবতীব্ৰতীৰ অঙ্গ কৰিছে ৰাস্তাৰিকতে এই দুবিধ ৰূপকৰহে ভাগ ॥

মূল — সূত্রধাৰো নটীং ক্রতে মাৰিষং বা বিদুষকম্ ॥ ৭ ॥
স্বকাৰ্যং প্ৰস্তুতাক্ষেপি চিত্ৰোক্ত্য যত্তদামুখম্ ।
প্ৰস্তাৱনা বা —

অনুবাদ — সূত্ৰধাৰে নটী, পাৰিপাৰ্শ্বিক বা বিদুষকৰ লগত স্বকাৰ্য সাধনৰ বাবে কথা পাতে । প্ৰস্তুত কাৰ্য্যৰ সূচনা দিব পৰা বৈচিত্ৰ্যপূৰ্ণ উক্তিৰে আমুখ বা প্ৰস্তাৱনা বোলা হয় ।

মূল — তত্র স্যঃ কথোদ্যাতঃ প্ৰবৃত্তকম্ ॥ ৮ ॥
প্ৰয়োগাতিশয়চ্চাথ বীথ্যঙ্গানি ত্ৰয়োদশ ।

অনুবাদ — (আমুখৰ ভাগ) কথোদ্যাত, প্রবৃত্তক আৰু প্ৰয়োগাতিশয় আৰু বীথীৰ তেৰটা অঙ্গও ইয়াৰ অঙ্গ ।

মূল — স্বেতিবৃত্তসমং বাক্যমর্থং বা যত্র সূত্রিণঃ ॥ ৯ ॥
গৃহীতা প্ৰৱেশেণ পাত্ৰং কথোদ্যাতো দ্বিধৈৰ সঃ ।

অনুবাদ — সূত্ৰধাৰৰ বাক্য বা (সেইবাক্যৰ) অৰ্থ নিজৰ বিষয় বুলি ধৰি কোনো পাত্ৰৰ প্ৰৱেশ হোৱাকে কথোদ্যাত বোলা হয় । ই দুবিধ ।
[সূত্ৰধাৰৰ বাক্য আখৰে আখৰে গ্ৰহণ বা কেৱল অৰ্থ গ্ৰহণ — এই অনুক্ৰমে কথোদ্যাত দুবিধ । প্ৰথম বিধৰ উদাহৰণ হ'ল 'বত্ৰাৱলী'ৰ (১১৬) আৰু দ্বিতীয় বিধৰ উদাহৰণ হ'ল 'বেণীসংহাৰ'ৰ (১১৭) ॥]

মূল — কালসাম্যসমাক্ষিপ্তপ্ৰৱেশঃ স্যাৎ প্রবৃত্তকম্ ।

অনুবাদ — কালৰ (ঋতুৰ) বৰ্ণনা সমতাৰে কোনো পাত্ৰৰ প্ৰৱেশ সূচনা কৰাকে প্ৰবৃত্তক বোলে ।
[‘ছলিতৰাম’ত শৰৎ ঋতুৰ বৰ্ণনাৰে শ্ৰেয়ৰ দ্বাৰা একে গুণবিশিষ্ট ৰামৰ বৰ্ণনা কৰা হৈছে আৰু তেনেদৰে ৰামৰ প্ৰৱেশ হোৱা হেতু ইয়াৰ নাম প্ৰবৃত্তক ॥]

মূল — এয়োহয়মিত্যপক্ষেপাৎ সূত্ৰধাৰপ্ৰয়োগতঃ ।
পাত্ৰপ্ৰৱেশো য়ৈৱৈ প্ৰয়োগাতিশয়ো মতঃ ॥ ১১ ॥

অনুবাদ — সূত্ৰধাৰৰ ‘এয়া এওঁ’ বোলা কথাবে সূচিত হৈ কোনো পাত্ৰৰ প্ৰৱেশ হোৱাকে প্ৰয়োগাতিশয় বোলে ।
[‘অভিজ্ঞানশকুন্তল’ত (১১৫) দুৰ্য্যস্তৰ প্ৰৱেশ এই পদ্ধতিৰে হৈছে ॥]

মূল — উদ্যাত্যাকৰলগিতে প্ৰপঞ্চত্ৰিগতে ছলম্ ।
বাক্কেল্যাধিবলে গণ্ডমৰস্যন্দিত নালিকে ॥ ১২ ॥
অসংপ্ৰলাপব্যাহাৰমুদৱানি ত্ৰয়োদশ ।

অনুবাদ — (বীথীৰ) তেৰটা অঙ্গ — উদ্যাত্যক, অৱলগিত, প্ৰপঞ্চ, ত্ৰিগত, ছল, বাক্কেলি, অধিবল, গণ্ড, অৱস্যন্দিত, নালিকা, অসংপ্ৰলাপ, ব্যাহাৰ আৰু মুদৱ ।

মূল — গুঢ়ার্থপদপৰ্যায়মালা প্ৰশ্নোত্তৰস্য বা ॥ ১৩ ॥
য়ত্ৰান্যোন্যং সমালোপো দুধোদ্যাত্যং তদুচ্যতে ।

অনুবাদ — য'ত দুজন পাত্ৰৰ পৰস্পৰ কথোপকথনত গুঢ়াৰ্থ শব্দৰ পৰ্যায়ৰূপত (ইটোৰ পিছত সিটো) বা প্ৰশ্নোত্তৰ মালাৰূপত পোৱা যায় সিয়েই দুভাগত বিভক্ত উদ্যাত্যক ।

[‘অৱলোক’ত গুঢ়াৰ্থ পৰ্যায়ৰূপৰ উদাহৰণ ‘বিক্ৰমোৱশীষ’ নাটকৰ পৰা বুলি উল্লেখ কৰিছে । কিন্তু ৰজা আৰু বিদুষকৰ এই সংলাপখিনি বৰ্তমান প্ৰকাশিত কোনো নাটকতে নাই । প্ৰশ্নোত্তৰমালাৰ উদাহৰণো আধুনালুপ্ত ‘পাণ্ডৱানন্দ’ নামৰ নাটকৰ পৰা দিয়া হৈছে ॥]

মূল — য়ৈৱৈৱৈ সমাৱেশাৎ কাৰ্য্যম্ভাৱং প্ৰসাধ্যতে ॥ ১৪ ॥
প্ৰস্তুতেহন্যত্ৰ ৰাহন্যস্যাত্তচ্চাৰলগিতং দ্বিধা ।

অনুবাদ — য'ত এটা কাৰ্য্যৰ দ্বাৰা অন্য কাৰ্য্যৰ সিদ্ধি হয় অথবা এটা (প্ৰস্তুত) বিষয়ৰ দ্বাৰা অন্য এটাৰ উপস্থাপনা কৰা হয়, সিয়েই অৱলগিত আৰু ই দুবিধ ।
[প্ৰথমটোৰ উদাহৰণ ‘উত্তৰামচৰিত’ৰ য'ত সীতাৰ অৰণ্য দৰ্শনৰ দোহদ কামনাৰ ছলেৰে অপবাদৰ ভয়ত ৰামৰ দ্বাৰা বিসৰ্জন । দ্বিতীয়টোৰ উদাহৰণ ‘ছলিতৰাম’ৰ পৰা । ইয়াত খোজ কঢ়ি সিংহাসনলৈ যাওঁতে ৰামৰ ভৱতৰ্ণনৰূপ অন্য কাৰ্য্য সিদ্ধি দেখুৱা হৈছে ॥]

মূল — অসংভূতং মিথঃ স্তোত্ৰং প্ৰপঞ্চো হাস্যকৃতঃ ॥ ১৫ ॥

অনুবাদ — পৰস্পৰৰ প্ৰতি হাস্যজনক মিথ্যা স্তুতিক প্ৰপঞ্চ বোলা হয় ।
[যথা — ‘কৰ্ণবমঞ্জৰী’ৰ ভৈৰৱানন্দৰ উক্তি (৮২৩) ॥]

মূল — ॥ শ্ৰুতিসাম্যাদনেকাৰ্থয়োজনং ত্ৰিগতং ত্ৰিধা ॥
নটাদিত্ৰিতয়ালাপঃ পূৰ্ব্বৰূপে তদ্ব্যভ্যন্তরে ॥ ১৬ ॥

অনুবাদ — (শব্দৰ) শ্ৰুতি সাম্যৰ বাবে (বক্তাৰ ইচ্ছাৰ বাবে নহয়) নানা বিধৰ অৰ্থ কল্পনা কৰাকে ত্ৰিগত বোলা হয় । তিনিজনক অভিনেতাৰ (সূত্ৰধাৰ, নটী আৰু পাৰিপাৰ্শ্বিক) আলাপকো ত্ৰিগত বোলে । ই (কিন্তু) পূৰ্ব্বৰূপতহে প্ৰযোজ্য ।
[যথা — ‘বিক্ৰমোৱশীষ’ত (১১৩) বিক্ৰমৰ উক্তি ॥]

মূল — প্রিয়াভৈৰপ্ৰিয়েৰীকোৰিলোভ্য ছলনাচ্ছলম্ ।

অনুবাদ — প্রিয়তুলা (বাস্তবিকতে) অপ্ৰিয় বাক্যেৰে লোভ দেখুৱাই ছলনা কৰাই ছল ।

[যথা — 'বেণীসংহাৰ'ৰ (৫।২৬) ।]

মূল — বিনিবৃত্ত্যাস্য বাক্কেলী দ্বিষ্টিঃ প্রত্যুক্তিতোহপি বা ॥ ১৭ ॥

অনুবাদ — (সাক্ষাৎ কাব্য) কৈ থাকোঁতে বৈ যোৱা (বা সলনি কৰা) বা দুই বা তিনি ব্যক্তিৰ (চৰিত্ৰ) উক্তি-প্রত্যুক্তিকে বাক্কেলী বোলা হয় ।

[প্রথম বিধৰ উদাহৰণ হ'ল 'উত্তৰবামচৰিত'ৰ (৩।২৬) আৰু দ্বিতীয় বিধৰ হ'ল 'বত্ৰাৱলী'ৰ (প্রথম অঙ্ক) বিদূষক আৰু মদনিকাৰ কথোপকথন ।]

মূল — অন্যান্যবাক্যাধিক্যোক্তিঃ স্পৰ্ধয়াহধিবলং ভৱেৎ ।

অনুবাদ — দুজন ব্যক্তি পৰস্পৰৰ গৰ্বযুক্ত আধিক্য প্রকাশক উক্তিযেই অধিবল ।

[যথা — 'বেণীসংহাৰ'ৰ (৫।২৭)ৰ পৰা ভীম আৰু দুৰ্যোধনৰ গৰ্বোদ্ধত সংলাপলৈকে ।]

মূল — গণ্ডঃ প্রস্তুতসংৰক্তিভিন্নার্থং সহসোদিতম্ ॥ ১৮ ॥

অনুবাদ — প্রস্তুত (প্রকৃত) বিষয়ৰ লগত সম্বন্ধ কিন্তু ভিন্ন অর্থ সূচনা কৰা অকস্মাতে কোৱা উক্তিকে গণ্ড বোলা হয় ।

[যথা — 'উত্তৰবামচৰিত'ৰ (১।৩৮) ।]

মূল — বসোক্তস্যান্যথা ব্যাখ্যা যত্রাস্যান্দিতং হি তৎ ।

অনুবাদ — সাভাৱিক উক্তিক অন্য প্রকাৰৰ ব্যাখ্যা (অর্থপ্রদান) কৰাকে 'অৱস্যান্দিত' বোলা হয় ।

[যথা — 'ছলিতবাম'ত বামৰ সম্পৰ্কে সীতা আৰু লৱৰ কথোপকথন ।]

মূল — সোপহাসা নিগূঢ়ার্থা নালিকেৰ প্রহেলিকা ॥ ১৯ ॥

অনুবাদ — পৰিহাসপূৰ্ণ গূঢ়ার্থযুক্ত প্রহেলিকাই নালিকা ।

[যথা — 'মুদ্ৰাৰাক্ষস'ত (প্রথম অঙ্ক) চৰ, শিষ্য আৰু চাণক্যৰ উক্তি ।]

মূল — অসম্বন্ধ কথা প্রায়োহসংপ্রলাপো যথোক্তঃ ।

অনুবাদ — সম্বন্ধবহিত উক্তিৰ বাহ্য আৰু তেনেধৰণৰ (উক্তিৰ) উত্তৰাদি কথাকে অসংপ্রলাপ বোলে ।

[অসম্বন্ধ কথাই অসংগতি নামক বাক্যদোষক বুজায় । কিন্তু ইয়াত সেইটো হোৱাৰ সম্ভাৱনা নাই । কিয়নো ইয়াৰ প্রলাপ সাধাৰণতে স্বপ্নদৃষ্টা, মদোন্মত্ত বা বালকেহে কৰে । বালকৰ উক্তিৰ উদাহৰণ 'সাৰঙ্গধৰপদ্ধতি'ৰ (১০৫) আৰু মদোন্মত্তৰ উদাহৰণ 'বিক্ৰমোৰ্বশীৰ'ৰ (৪।৩৩)।]

মূল — অন্যার্থমেৱ ব্যাহাৰো হাস্যলোভবাৰং ব্ৰহ্ম ॥ ২০ ॥

অনুবাদ — অন্য প্রয়োজনৰ উদ্দেশ্যে হাস্যপূৰ্ণ তথা লোভজনক (আশা বৃদ্ধি কাৰক) বচনেই ব্যাহাৰ ।

['মালৱিকাগ্নিমিত্ৰ'ত নৰ্ত্তকী মালৱিকা'ক বিদূষক আৰু গণদাসৰ বচনেৰে আৰু কিছু সময় বজাৰ সম্মুখত থিয় কৰি বখাটোৱেই ব্যাহাৰ ।]

মূল — দোষ গুণা গুণা দোষ যত্র সূৰ্যদৰং হি তৎ ।

অনুবাদ — য'ত দোষক গুণ আৰু গুণক দোষ বুলি বৰ্ণনা কৰা হয় সিয়েই সূৰ্যদৰ ।

[যথা — 'অভিজ্ঞানশকুন্তল'ৰ (২।৫) ।]

মূল — এষামন্যাতমেনাৰ্থং পাত্ৰং চাক্ষিপ্য সূত্ৰভূৎ ॥ ২১ ॥
প্রস্তাৱনাশ্চে নিৰ্গচ্ছেৎ ততো বস্ত্ৰ প্রপঞ্চয়েৎ ।

অনুবাদ — এইবিলাকৰ যিকোনো এটাৰ সহায়ত অর্থ অৰ্থাৎ কথাবস্তু আৰু পাত্ৰ অৰ্থাৎ চৰিত্ৰৰ সূচনা দি প্রস্তাৱনাৰ শেষত সূত্ৰধাৰে প্রস্থান কৰিব লাগে । তাৰ পাছত মূল কথাবস্তু আৰম্ভ কৰিব লাগে ।

মূল — অভিজগম্যগুণৈৰ্যুজো ধীৰোদাত্তঃ প্রতাপৱান্ ॥ ২২ ॥
কীৰ্তিকামো মহোৎসাহস্ত্রয়াজ্ঞাতা মহীপতিঃ ।
প্রখ্যাতবংশো বজৰ্ষিৰিৰ্যো বং যত্র নায়কঃ ॥ ২৩ ॥
তৎপ্রখ্যাতং বিধাতব্যং বৃত্তমত্ৰাধিকাৰিকম্ ।

অনুবাদ — য'ত উৎকৃষ্ট (সেবনীয়, গুণযুক্ত, ধীবোদাত্ত, প্রতাপী, কীর্তি প্রয়াসী, মহা উৎসাহী, তিনিবেদৰ বক্ষাকাৰী, পৃথিৱীৰ পালক, প্রখ্যাতবংশত জন্মধাৰী, বাজাৰি বা দেৱতা নায়ক হয়, তেনে প্ৰসিদ্ধ কথাবস্তু ইয়াত (নাটকত) আধিকাৰিক ৰূপত (মুখ্যৰূপত) বিধান কৰিব লাগে।

মূল — যৎ তদানুচিতং কিঞ্চিন্নাযকস্য বসস্য বা ॥ ২৪ ॥
বিকল্পং তৎপৰিত্যাজ্যমনাথা বা প্রকল্পয়েৎ ।

অনুবাদ — ইয়াত (কথাবস্তুত) যিটো কিঞ্চিং পৰিমাণৰ বাবে হ'লেও নায়কৰ বাবে অনুচিত অথবা বসৰ পৰিপন্থী হয়, তাক পৰিত্যাগ কৰিব লাগে নতুবা অন্য ৰূপত দেখুৱাব লাগে।

[ধনিকে 'অৱলোক'ত উদাহৰণ দিছে 'উদান্তৰাঘৱ' আৰু 'মহাবীৰচৰিত'ৰ দুটা কথা। প্ৰথমখন নাটকত ৰামৰ গাত বালি বধৰ চেকা নাইকিয়া কৰিবলৈ সেই ঘটনাটোকে উত্থাপন কৰা নাই। দ্বিতীয়খন নাটকত বালিক ৰাৱণৰ মিত্ৰ আৰু ৰামক বধ কৰিবলৈ বালিক প্ৰেৰণ কৰা দেখুৱাইছে।]

মূল — আদ্যন্তমেৱং নিশ্চিত্য পঞ্চধা তদ্বিভজ্য চ ॥ ২৫ ॥
খণ্ডশঃ সন্ধিসংজ্ঞাস্তান্ বিভাগানপি যথয়েৎ ।
চতুঃষষ্টিস্ত তানি সূৰঙ্গানীতি —

অনুবাদ — এনেদৰে (নাটক ৰচনাৰ সময়ত) আদি আৰু অন্ত নিশ্চয় কৰি (আধিকাৰিক) কথাৰ পাঁচ ভাগত ভাগ কৰি সন্ধি বোলা এই বিভাগবিলাকক পুনৰ ভাগ কৰিব লাগে। (তেনেকৈ) কথাবস্তুৰ চৌষষ্টিটা অঙ্গ।

[নায়কৰ অনৌচিত্য আৰু বসৰ বিৰুদ্ধতা পৰিহাৰ কৰি পৰিশুদ্ধ নাটকীয় কথাবস্তুক পাঁচটা অৰ্থপ্ৰকৃতি (দশকপকৰ ১।১৮) পাঁচোটা কাৰ্য্যৱস্থাৰ (১।১৯) লগত সঙ্গতি ৰাখি পাঁচ বিধ সন্ধি (১।২২-২৪) তথা চৌষষ্টি বিধ (১।২৪-৫৪) অঙ্গ সন্ধিৰ প্ৰয়োজনা কৰিব লাগে।]

মূল — ——— অপৰং তথা ॥ ২৬ ॥
পতাকাবৃত্তমপুং নমেকাদৈবনুসন্ধিভিঃ ।
অঙ্গান্যত্র যথালভমসন্ধিং প্রকৰীং ন্যসেৎ ॥ ২৭ ॥

অনুবাদ — আনহাতে পতাকাবৃত্তত (আধিকাৰিক বৃত্ততকৈ) এক বা একাধিক

পৰিমাণৰ কম অনুসন্ধি যোজনা কৰিব লাগে। এই অনুসন্ধ্যঙ্গবিলাক যথালভ (আধিকাৰিক অতিবৃত্তৰ সৈতে বিৰোধ নথকাকৈ) ব্যৱহাৰ কৰিব লাগে। (কিন্তু) প্ৰকৰী সন্ধি নোহোৱাকৈ ৰাখিব লাগে।

মূল — আদৌ বিকল্পকং কুৰ্যাদকং বা কাৰ্য্যযুক্তিতঃ ।

অনুবাদ — কাৰ্য্য প্ৰয়োজনমতে (নাটকৰ আদিত) বিকল্পক অথবা অঙ্গৰ প্ৰয়োজনা কৰিব লাগে।

মূল — অপেক্ষিতং পৰিত্যজ্য নীৰসং বস্তুবিস্তৰম্ ॥ ২৮ ॥
যদা সন্দৰ্শয়েচ্ছেষং কুৰ্য্যাৎ বিকল্পকং তদা ।
যদা তু সবসং বস্তু মূলদেৰ প্ৰৱৰ্ততে ॥ ২৯ ॥
আদাৰেৰ তদাক্ষঃ স্যাদামুখাক্ষেপসংশয়ঃ ।

অনুবাদ — যেতিয়া কোনো নীৰস বস্তু বিশেষ (অথবা মঞ্চত নিষিদ্ধ অংশ বিশেষ), প্ৰয়োজনীয় কথাবস্তুৰ বিস্তৃতি এৰি শেষভাগ (মঞ্চত) দেখুৱাব লাগে, তেতিয়া (সেই নীৰস অথচ নাটকীয় গতি প্ৰদান কৰা অংশৰ সূচনা দিবলৈ) বিকল্পকৰ ব্যৱহাৰ কৰিব লাগে। যদি আৰম্ভণিৰে পৰা কথাবস্তু বসযুক্ত হয় তেতিয়া প্ৰস্তাৱনাৰ দ্বাৰা সূচিত পাত্ৰ প্ৰৱেশেৰে অঙ্গ আৰম্ভ কৰিব লাগে।

মূল — প্রত্যক্ষনেতৃচৰিতো বিন্দুৰূপাপ্তিবৃদ্ধতঃ ॥ ৩০ ॥
অক্কো নানাপ্ৰকাৰার্থসংবিধানবসাস্ত্রয়ঃ ।

অনুবাদ — য'ত নায়কৰ (নাটকীয় পাত্ৰৰ) কাৰ্য্যৱলী প্ৰত্যক্ষ ৰূপত দেখুওৱা হয়, য'ত বিন্দু পৰিমিত ব্যাপকতা আছে, য'ত নানা প্ৰকাৰৰ প্ৰয়োজন (অৰ্থ) সম্পাদন কৰা হয় আৰু যি বসৰ আশ্ৰয় বা আধাৰ স্বৰূপ হয়, তাকেই অক্ক বোলা হয়।

মূল — অনুভাৱবিভাৱাভ্যাং স্থায়িনা ব্যভিচাৰিভিঃ ॥ ৩১ ॥
গৃহীতমুক্তৈঃ কৰ্ত্তব্যমঙ্গিনঃ পৰিপোষণম্ ।

অনুবাদ — অনুভাৱ, বিভাৱ, বসৰ স্থায়ীভাৱ তথা ব্যভিচাৰী ভাৱৰ দ্বাৰা অঙ্গী (মুখ্য) বসৰ পৰিপোষণ (পৰিপুষ্টি) কৰা উচিত। কিন্তু এই পৰিপুষ্টি কেতিয়াবা ব্যভিচাৰীভাৱবোৰ গ্ৰহণ কৰি আৰু কেতিয়াবা এৰি দি কৰিব লাগে।

[অনুভাৱ, বিভাৱ, স্থায়ীভাৱ আৰু ব্যভিচাৰীভাৱ অদিৰ সূত্ৰ এই গ্ৰন্থৰ চতুৰ্থ

প্রকাশত (১৭), ৩৪ আৰু ৪৬-৪৭) দিয়া হৈছে ।]

মূল — ন চাতিবসতো বস্তু দ্বং বিচ্ছিন্নতাং নয়েৎ ॥ ৩২ ॥
বসং বা ন তিবোদধ্যাদ্ বস্তুলংকাৰলক্ষণৈঃ ।

অনুবাদ — (নাটকত) বসৰ মাত্ৰাধিক্যই কথাবস্তু বেছিকৈ বিচ্ছিন্ন কৰি পেলাব নালাগে । (আৰু তেনেকৈ) কথাবস্তু, অলংকাৰ আৰু নাট্যলক্ষণৰ অধিক্যৰ দ্বাৰা বসক তিবোহিত (লুকুৱাই পেলোৱা) কৰিব নালাগে ।

মূল — একো বসোহসী কৰ্তব্যো বীৰঃ শৃঙ্গাৰ এৱ বা ॥ ৩৩ ॥
অঙ্গমন্যো বসাঃ সৰ্ৱে কুৰ্য্যন্নিৰ্ৱহণেহদ্ভুতম্ ।

অনুবাদ — (নাটকত) বীৰ বা শৃঙ্গাৰ বসৰ যি কোনো এটা মূল বস (আঙ্গীৰস)হ'ব লাগে আৰু অন্যবিলাক বস ইয়াৰ অঙ্গ (অপ্রধান) । নিৰ্ৱহণসন্ধিত অদ্ভুতবস প্ৰয়োগ কৰিব লাগে ।

মূল — দূৰাধ্যানং বধং যুদ্ধং ৰাজ্যদেশাদিৰিপ্পৱম্ ॥ ৩৪ ॥
সংবোধং ভোজনং স্নানং সুবতং চানুলেপনম্ ।
অস্ত্ৰবগ্নহণাদীনি প্ৰত্যক্ষাণি ন নিৰ্দেশেৎ ॥ ৩৫ ॥

অনুবাদ — দূৰ দেশলৈ যাত্ৰা (পাঠান্তৰত দুৰাধ্যানং দূৰৰ পৰা মতা), হত্যা, যুদ্ধ, ৰাজ্য তথা দেশৰ বিপ্লৱ, অৱবোধ, ভোজন, স্নান, ৰতি সন্তোগ, অনুলেপন, বস্ত্ৰ পৰিধান আদি প্ৰত্যক্ষভাৱে প্ৰদৰ্শন কৰিব নালাগে ।
[বিষ্ণুস্তক, প্ৰৱেশক আদিৰ দ্বাৰা এইবিলাকৰ সূচনা দিব লাগে ।]

মূল — নাধিকাৰিবধ ক্ৰাপি ত্যাজ্যমাৱশ্যকং ন চ ।

অনুবাদ — অধিকাৰীৰ (নায়কৰ) বধ কেতিয়াও দেখুৱাব নালাগে । আৱশ্যকীয় অংশ কেতিয়াও এৰিব নালাগে ।

[নায়কৰ বধ কেৱল মূল অঙ্কতে নহয়, বিষ্ণুস্তক আদিতো সূচনা কৰিব নালাগে । কেৱল নায়কৰ ক্ষেত্ৰতহে এই কথা প্ৰযোজ্য । সেয়েহে ভাসৰ 'প্ৰতিমানটক'ত দশৰথৰ মৃত্যু আৰু 'উৰুভঙ্গ'ত দুৰ্যোধনৰ মৃত্যু দৃশ্য দেখুওৱা হৈছে । এই নিয়মবোৰ ব্যতিক্ৰম আছে । পুনৰ্জীৱিত হোৱা পূৰ্বা সন্তানৰ থাকিলে নায়কৰ মৃত্যু দশা মঞ্চত দেখুৱাব পাৰি । 'নাগানন্দ'ৰ নায়ক জীমূতবাহনৰ মৃত্যু আৰু পুনৰ্জীৱন

তেনে এক উদাহৰণ । মঞ্চৰ অৱশ্যে দৰ্শনীয় বস্তুবোৰ পৰিহাৰ কৰা উচিত নহয় ।]

মূল — একাহাচৰিতৈকাৰ্থমিথ্যাসন্ন নায়কম্ ॥ ৩৬ ॥
পাত্ৰৈচ্ছিত্তুৰৈবৰঙ্কং তেষামন্তেহস্য নিৰ্গমঃ ।

অনুবাদ — এনে প্ৰকাৰে অঙ্কত এটা মাথোন প্ৰয়োজন সাপেক্ষ (একাৰ্থ) এদিনৰ কাৰ্য্যৱলী বৰ্ণিত হ'ব লাগে । ইয়াত নায়কৰ উপস্থিতি আৱশ্যক আৰু তিনি বা চাৰি যি অন্য পাত্ৰ থাকে অঙ্কৰ শেষত সকলো ওলাই যাব লাগে ।

মূল — পতাকাহানকানাথ বিন্দুৰন্তে চ বীজৱৎ ॥ ৩৭ ॥
এৱমঙ্কাঃ প্ৰকৰ্তব্যঃ প্ৰৱেশাদিপুৰস্কৃতাঃ ।

অনুবাদ — ইয়াত (অঙ্কত) যথোচিত পতাকাহানক তথা বীজৰ দৰে অস্ত পৰ্যন্ত (অঙ্কৰ অস্ত) বিন্দুক ৰাখিব লাগে । এনেকৈ সমুচিত প্ৰৱেশাদিৰ (পাত্ৰৰ প্ৰৱেশ তথা প্ৰস্থান) দ্বাৰা অঙ্কৰ বিধান কৰিব লাগে (অথবা প্ৰৱেশক, বিষ্ণুস্তক আদিৰে অঙ্ক আৰম্ভ কৰিব লাগে ।) ।

মূল — পঞ্চাঙ্কমেতদবৰং দশাঙ্কং নাটকং পৰম্ ॥ ৩৮ ॥

অনুবাদ — এই নাটক পাঁচ অঙ্কৰ হ'লে সৰু (অৱৰ, নিম্নস্তৰ) আৰু দহ অঙ্ক হ'লে ডাঙৰ পৰম, উত্তম) হয় ।

[সাধাৰণ নাটক পাঁচ অঙ্কযুক্ত হয় । ৰাজশেখৰৰ 'বালৰামায়ণ' দহ অঙ্কীয়া যাক মহানাটক বোলা হয় ।]

মূল — অথ প্ৰকৰণে বৃত্তমুৎপাদ্যং লোকসংশ্ৰয়ম্ ।
অমাত্যৰিপ্ৰণিজামেকং কুৰ্মাচ্ছ নায়কম্ ॥ ৩৯ ॥
দ্বীৰপ্ৰশান্তং সাপায়ং ধৰ্মকামাৰ্থতৎপৰম্ ।
শেষং নাটকৱৎসন্ধি প্ৰৱেশকবসাদিকম্ ॥ ৪০ ॥

অনুবাদ — প্ৰকৰণৰ কাহিনী ভাগ উৎপাদ্য অৰ্থাৎ কৱিকল্পিত তথা লোক আশ্ৰিত (লৌকিক) । অমাত্য, বিপ্ৰ বা বণিকৰ মাজৰ এজন নায়ক হয় । তেওঁ দ্বীৰপ্ৰশান্ত, (কাৰ্য্যসিদ্ধিত) বাধা পালেও ধৰ্ম, অৰ্থ আৰু কামৰ সাধনাত তৎপৰ । সন্ধি, প্ৰৱেশক, বস আদি অন্যবিলাক নাটকৰ দৰে ।

মূল — নায়িকা তু দ্বিধা নেতুঃ কুলঙ্গী গণিকা তথা ।
কুচিদৈকৈৰ কুলজা ব্ৰেশ্যা ক্ৰাপি দ্বয়ং কুচিং ॥ ৪১ ॥
কুলজাভ্যন্তৰা বাহ্যা ব্ৰেশ্যা নাতিক্রমোহনয়ঃ ।
আভিঃ প্রকৰণং ব্ৰেধা সঙ্কীৰ্ণং ধূর্তসঙ্কুলম্ ॥ ৪২ ॥

অনুবাদ — (প্রকৰণৰ) নায়িকা দুবিধ — (এবিধ) নায়কৰ কুলপত্নী (বিবাহিতা স্ত্রী) আৰু (অনবিধ) গণিকা । কেতিয়াবা কুলপত্নী নায়িকা হয়, কেতিয়াবা গণিকা হয় বা কেতিয়াবা দুয়ো নায়িকা হয় । কুলপত্নী অভ্যন্তৰবাসিনী (ঘৰৰ ভিতৰৰ) আৰু ব্ৰেশ্যা বাহিৰৰ (অৰ্থাৎ বাহিৰৰ প্ৰেমিকা) আৰু দুয়োৰে নিয়মৰ অতিক্রম হ'ব নালাগে (পৰস্পৰৰ স্বধৰ্মৰ অতিক্রম কৰিব নালাগে ।) । সেইবাবে (এই তিনিবিধ নায়িকাৰ বাবে) প্রকৰণ তিনিবিধ । (তাৰ ভিতৰত) সঙ্কীৰ্ণ বিধি ধূর্ত আদিৰে ভৰপূৰ ।

[কুলঙ্গী গৃহপত্নী বাবে অভ্যন্তৰবাসিনী, গণিকাক ঘৰৰ বাহিৰৰ প্ৰেমিকা ৰূপত অঙ্কিত কৰা হয় । তেওঁলোকৰ স্বকীয় ধৰ্মৰ পৰিৱৰ্তন হ'ব নালাগে অৰ্থাৎ কুলঙ্গীক ব্ৰেশ্যা ৰূপত আৰু ব্ৰেশ্যাক কুলঙ্গী ৰূপত দেখুৱাব নালাগে । এই তিনি প্ৰকাৰৰ নায়িকা অনুসৰি প্রকৰণক তিনিভাগত ভগোৱা হৈছে । নায়িকা যদি কুলপত্নী হয় তেন্তে প্রকৰণ শুদ্ধ, গণিকা হ'লে বিকৃত আৰু দুয়ো যদি নায়িকা হয় তেতিয়া সঙ্কীৰ্ণ প্রকৰণ হ'ব । সংকীৰ্ণ প্রকৰণ কিতৰ, জুৱাৰী, ধূর্ত, বিট, চেট আদিৰে ভৰপূৰ । 'অৱলোক'ৰ মতে 'তৰঙ্গদত্ত' প্রকৰণৰ নায়িকা গণিকা, 'পুষ্পদূষিতক'ৰ (দুয়োখনে বৰ্তমান দুঃপ্ৰাপ্য) নায়িকা কুলজা আৰু 'মৃচ্ছাকটিক'ৰ নায়িকা কুলজা আৰু গণিকা অৰ্থাৎ দুয়োবিধেই বিদ্যমান ।]

মূল — লক্ষ্যতে নাটিকাধ্যত্ৰ সঙ্কীৰ্ণান্যনিবৃত্তয়ে ।

অনুবাদ — অন্যান্য সঙ্কীৰ্ণ উপকপকৰ নিবাৰণার্থে নাটিকাৰ (এবিধ উপকপকৰ) স্বৰূপ এতিয়া বৰ্ণনা কৰা হৈছে ।

ওঠৰ বিধ উপকপকৰ ভিতৰত নাটিকা প্ৰধান । ইয়াৰ আলমতে প্রকৰণৰ পৰা প্রকৰণিকা নামৰ এবিধ উপকপকৰ ধাৰণা কিছুলোকে কৰিলেও বাস্তৱিকতে ই এবিধ পূৰ্ণাঙ্গ প্রকৰণহে । তেনে সঙ্কীৰ্ণ উপকপকৰ বৰ্ণনা নকৰি কেৱল প্ৰধান উপকপক নাটিকাৰ স্বৰূপহে ইয়াত উল্লেখ কৰিছে ।

যদিও 'দশকপক'ৰ নামানুসাৰে কেৱলমাত্ৰ দহোটা কপকৰহে বিশ্লেষণ কৰাৰ কথা, নাটিকা সৰ্বত্ৰ উল্লেখ থকা কাৰণে আৰু ই নাটক আৰু প্রকৰণৰ সংমিশ্ৰিত কপ হোৱা বাবে ধনঞ্জয়ে প্রকৰণৰ পিছতে ইয়াৰ স্বৰূপ বৰ্ণনা কৰিছে । লগতে

ইয়াৰ দ্বাৰা অন্যান্য সঙ্কীৰ্ণ উপকপকৰ বৰ্ণনা বাদ দিয়া হৈছে ।]

মূল — তত্র বস্তুপ্রকৰণান্নাটিকান্নায়কো নৃপঃ ॥ ৪৩ ॥
প্রখ্যাতো ধীৰললিতঃ শৃঙ্গাৰোহসী সলক্ষণঃ ।

অনুবাদ — ইয়াৰ (নাটিকাৰ) কথাবস্তু প্রকৰণৰ পৰা ল'ব লাগে । নাটকৰ পৰা প্রখ্যাত ধীৰললিত ৰজা নায়কক ল'ব লাগে । সকলোবোৰ লক্ষণসহ শৃঙ্গাৰেই ইয়াৰ অঙ্গীৰস ।

[নাটিকাৰ কথাবস্তু প্রকৰণৰ দৰে কবিকল্পিত আৰু ইয়াৰ নায়ক নাটকৰ নায়কৰ দৰে ধীৰললিত প্রখ্যাতবংশৰ ৰজা হোৱা উচিত । সকলো অঙ্গসহ শৃঙ্গাৰসেই ইয়াৰ প্ৰধান বস ।]

মূল — স্ত্রীপ্রায়চতুৰঙ্কাদিভেদকং যদি চেয্যতে ॥ ৪৪ ॥
একদ্বিত্ৰ্য্যকপাত্ৰাদিভেদেনানন্তকপতা ।

অনুবাদ — স্ত্রী পাত্ৰৰ প্ৰধানতা আৰু চাৰি অঙ্ক হোৱাটোৱেই ইয়াৰ (নাটিকা আৰু প্রকৰণিকাৰ) পাৰ্থক্য মানি লোৱা হয়, তেন্তে এক, দুই, তিনি অঙ্কযুক্ত অথবা পাত্ৰৰ সংখ্যাদি ভেদেৰে (কপকৰ) বিভাজন সীমাহীন হ'ব ।

[এনেকৈ নাটক, প্রকৰণ আৰু নাটিকা এই তিনি বিধৰ পৰা বস্তু আদিৰ দ্বাৰা প্রকৰণিকাৰ কোনো ভেদ দেখুওৱা হোৱা নাই আৰু অঙ্ক তথা পাত্ৰৰ সংখ্যাৰ আধাৰত নাটিকা তথা প্রকৰণিকাৰ মাজত ভেদ মানি লোৱা হয় । তেতিয়া হ'লে কপক আৰু উপকপকৰ অনেক ভেদ স্বীকাৰ কৰিব লাগিব, যিটো কষ্টসাধ্য হ'ব ।

নাটিকা স্ত্রীলিঙ্গবাচী সংজ্ঞা হোৱা কাৰণে স্ত্রীপাত্ৰৰ প্ৰাধান্যতা উচিত হৈছে । কৈশিকী বৃত্তি নাটিকাৰ আশ্ৰয় হোৱা হেতু তথা এই বৃত্তিৰ চাৰি অঙ্গ আৰু লগতে নাটিকাৰ অৱমৰ্শসক্তি অতি অলপীয়া হোৱা কাৰণে নাটিকাৰ চাৰি অঙ্ক হোৱাটো উচিত হৈছে ।]

মূল — দেৱী তত্র ভৱেজ্যেষ্ঠা প্রগল্ভা নৃপবংশজা ॥ ৪৫ ॥
গম্ভীৰা মানিনী কৃচ্ছাতদুশান্নেতৃসংগমঃ ।

অনুবাদ — ৰাজকুলত জন্মা, প্রগল্ভা, গম্ভীৰা আৰু অভিমানিনী মহাৰাণীয়েই (নাটিকাৰ) জ্যেষ্ঠা নায়িকা । তেওঁৰ অধীনত নায়ক-নায়িকাৰ মিলন অতি কষ্টেৰেহে হ'ব পাৰে ।

মূল — নায়িকা তাদৃশী মুখা দিৱ্যা চাতিমনোহৰা ॥ ৪৬ ॥

অনুবাদ — নায়িকা তেনেকুৰা (জেষ্ঠা নায়িকাৰ দৰে) গুণসম্পন্ন, মুগ্ধা (সহজ সৰল স্বভাৱৰ), দিৱ্য লক্ষণযুক্তা আৰু মনোহৰ ৰূপসম্পন্ন হয় ।

মূল — অন্তঃপুৰাদিসম্বন্ধাদাসন্য শ্ৰুতিদৰ্শনৈঃ ।

অনুবাগো নৱাৱস্থো নেতুস্তস্যাং যথোত্তৰম্ ॥ ৪৭ ॥

নেতা তত্র প্রবর্তেত দেৱীত্ৰাসেন শক্তিঃ ।

অনুবাদ — ৰাজঅন্তেষপুৰ আদিৰ লগত সম্বন্ধ হোৱা বাবে নায়িকা (নায়কৰ) ওচৰ চাপে । (নায়কৰ ৰূপগুণৰ) দৰ্শন আৰু শ্ৰৱণেৰে নায়িকাৰ (নায়কৰ প্ৰতি) অনুবাগ ক্ৰমে নতুন নতুন অৱস্থা পায় । এই ক্ষেত্ৰত (কিন্তু) নায়ক জেষ্ঠা মহিষীৰ ভয়ত শক্তিত হৈ থাকে ।

[অন্তঃপুৰত থকা নায়িকাৰ লগত নৃত্য-গীত, উৎসৱ আদিৰ জৰিয়তে নায়ক-নায়িকাৰ পৰস্পৰ দৰ্শন লাভ হয় । প্ৰথম দৰ্শনত ওপজা অনুবাগ দিনে দিনে বৃদ্ধি পায় । আনহাতে কিন্তু স্বাতন্ত্ৰ্যৰ অভাৱৰ বাবে ৰজা নায়ক প্ৰধানা মহিষীৰ ভয়ত প্ৰায় ভীত সম্ভ্ৰান্ত হৈ থকা দেখা যায় ।]

মূল — কৈশিক্যৈশ্চতুৰ্ভিষ্চ যুক্তাক্ষেৰিৰ নাটিকা ॥ ৪৮ ॥

অনুবাদ — নাটিকাৰ কৈশিকীৰ চাৰি অঙ্গৰ লগত নাটিকাৰ চাৰি অঙ্গ যেন যুক্ত হৈ আছে ।

মূল — ভানন্তু ধূতচৰিতং স্বানুভূতং পৰেণ বা ।

য়ত্ৰোপৰ্ণয়েদেকো নিপুণঃ পণ্ডিতো ৱিটঃ ॥ ৪৯ ॥

সম্বোধনোক্তিপ্ৰত্যুত্তী কুৰ্যাদাকাশভাষিতৈঃ ।

সূচয়েদ্বীৰশৃঙ্গাৰৌ শৌৰ্যসৌভাগ্যসংস্কৰৈঃ ॥ ৫০ ॥

ভূয়সা ভাৰতী বৃত্তিৰেকাক্ষে ৱন্ত কল্পিতম্ ।

মুখনিৰ্ৱহণে সাদ্ৰে লাস্যঙ্গানি দশাপি চ ॥ ৫১ ॥

অনুবাদ — য'ত এজন নিপুণ বিদ্বান ৱিটে স্বকৃত (নিজৰ) অথবা আনৰ দ্বাৰা অনুভূত (আনৰ দ্বাৰা বৰ্ণিত) কোনো ধূতলোকৰ বৰ্ণনা কৰে, সিয়েই ভাণ । আকাশভাষিতৰ দ্বাৰা সম্বোধন আৰু কথোপকথনাদি কৰিব লাগে । শৌৰ্য আৰু সৌভাগ্যৰ প্ৰশংসাবে বীৰ আৰু শৃঙ্গাৰবসৰ সূচনা কৰিব লাগে । বৃত্তি মুখ্যতঃ ভাৰতী । ই এক অক্ষীয়া আৰু কথাবস্ত কল্পিত । (ইয়াত) অঙ্গসহিত মুখ আৰু

নিৰ্ৱহণসন্ধি আৰু দহবিধ লাস্যঙ্গ থাকে ।

[ধূত শব্দই চোৰ, জুৱাৰী আদিক বুজায় । ৱিট হ'ল বেশভূষাত কুশল, মধুৰভাষী, উদাৰ, বিদ্বান, বাগ্মী, চতুৰ কিন্তু পৰান্নভোজী লোক । এনে ৱিটে স্বকৃত বা পৰকৃত কাহিনী কোনো চৰিত্ৰৰ সহায় নোলোৱাকৈ বৰ্ণনা কৰা ৰূপককে ভাণ বুলি কোৱা হয় । ভণতি ইতি ভাণঃ । কেৱল বক্তব্যৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়া বাবে ভাৰতী বৃত্তিয়েই ইয়াৰ প্ৰধান বৃত্তি । কোনো বসেই পূৰ্ণাঙ্গ ৰূপত দেখুওৱা নহয় । কেৱল সূচনাৰ দ্বাৰা বীৰ বা শৃঙ্গাৰবসৰ উল্লেখ কৰিব লাগে । ভাণ এক অক্ষীয়া । ফলত অঙ্গসহ মুখ আৰু নিৰ্ৱহণসন্ধিহে ইয়াত পোৱা যায় আৰু দহবিধ লাস্যঙ্গ থাকিব লাগে ।]

মূল — গেয়ং পদং স্থিতং পাঠ্যমাসীনং পুষ্পগণ্ডিকা ।

প্ৰচ্ছেদকত্ৰিগুটং চ সৈন্ধৱাখ্যাং দ্বিগুটকম্ ॥ ৫২ ॥

উত্তমোত্তমকং চান্যদুত্তপ্ৰত্যুত্তমৈৰ চ ।

লাস্যে দশবিধং হ্যেতদঙ্গনিৰ্দেশকল্পনম্ ॥ ৫৩ ॥

অনুবাদ — গেয়পদ, স্থিতপাঠ্য, আসীন, পুষ্পগণ্ডিকা, প্ৰচ্ছেদক, ত্ৰিগুট (ত্ৰিগুটক), সৈন্ধৱ, দ্বিগুটক, উত্তমোত্তম আৰু উত্তপ্ৰত্যুত্তম — এই দহ প্ৰকাৰৰ লাস্যঙ্গৰ নিৰ্দেশ কৰা হ'ল ।

[ধনঞ্জয়ে পূৰ্বসুৰী ভৰতৰ মতকে মানি লৈ নিজৰ ফালৰ পৰা কোনো সূত্ৰ আগ বঢ়োৱা নাই । এইবিলাকৰ সাধাৰণ পৰিচয় এনেধৰণৰ — ১। গেয়পদ — বীণা আদিৰ সহযোগত আসনত বহি গোৱা শুদ্ধ গীত । ২। স্থিতপাঠ্য — কামাৰ্ত্তা স্ত্ৰীয়ে বহি গোৱা প্ৰাকৃত গান । ৩। আসীন — শোক আৰু চিন্তাক্ৰিষ্ট প্ৰসাধনবহিত নাৰীৰ জ্ঞা, চকু, পাদ আদিৰ বিলাসযুক্ত অভিনয় সহ বহি গোৱা গীত । ৪। পুষ্পগণ্ডিকা — পুৰুষে নাৰীৰ আৰু নাৰীয়ে পুৰুষৰ অভিনয় কৰি গোৱা বাদ্যযন্ত্ৰসহ বিবিধ তাল, লয় আৰু ছন্দযুক্ত গান । ৫। প্ৰচ্ছেদক — প্ৰিয়জনক অন্যাসক্ত দেখি প্ৰেমবিচ্ছেদত অনুতপ্ত নায়িকাৰ বীণাসহ গীত । ৬। ত্ৰিগুট — স্ত্ৰীবেশধাৰী পুৰুষৰ লাস্য অভিনয় । ৭। সৈন্ধৱ — মিলন সংকেত নষ্ট হোৱাত বীণা আদিৰ সহায়ত গোৱা প্ৰাকৃত গীত । ৮। দ্বিগুটক — সুন্দৰ পদ, বস আৰু ভাব গুণসম্পন্ন গীতেই দ্বিগুটক । ৯। উত্তমোত্তম — খং আৰু প্ৰসন্নতাৰ পৰা উৎপত্তি বস, হাৰ আৰু হেলাযুক্ত বিচিত্ৰ পদৰ মনোহৰ গীত আৰু ১০। উত্তপ্ৰত্যুত্তম — উক্তি-প্ৰত্যুক্তিযুক্ত ঠাট্টামঞ্চৰা সহিত বিলাসপূৰ্ণ অৰ্থসম্পন্ন গান ।]

মূল — তাদ্বং প্ৰহসনং ত্ৰেধা শুদ্ধকৈৱকৃতসঙ্কৰৈঃ ।

অনুবাদ — প্রহসন তাৰ (ভাণৰ) দৰে ; ই তিনি প্ৰকাৰৰ — শুদ্ধ, বৈকৃত আৰু সঙ্কৰ ।
[প্ৰহসনৰ কথাবস্তু, সন্ধি, সন্ধিৰ অঙ্গ, লাস্যঙ্গ আদি ভাণৰ দৰে ।]

মূল — পাখণ্ডিৰিপ্র প্রভৃতি চেষ্টে চোটি ঝিটাকুলম্ ॥ ৫৪ ॥
চেষ্টিতং ব্ৰেশভাষাভিঃ শুদ্ধং হাস্যরচোন্মিতম্ ।

অনুবাদ — সেয়াই শুদ্ধ প্ৰকৰণ য'ত পাখণ্ডী, বিপ্ৰ প্ৰভৃতি তথা চেষ্টে চোটি (দাস-দাসী) আৰু ঝিট আদিৰে পৰিপূৰ্ণ । ব্ৰেশভূষা আৰু ভাষা এইবিলাকৰ চৰিত্ৰৰ অনুক্ৰম হয় আৰু হাস্যকৰ বচনেৰে ই পৰিব্যাপ্ত ।

[পাখণ্ডী শব্দই বেদাদি ধৰ্মগ্ৰন্থৰ প্ৰামাণ্যতা স্বীকাৰ নকৰা আৰু এইবিলাক গ্ৰন্থ নমনা বৌদ্ধ তথা জৈন সন্যাসীক বুজাইছিল । পাছলৈ শব্দটো যিকোনো ধৰ্ম নমনা লোকক বুজোৱা হ'ল । বিপ্ৰই অত্যন্ত সহজ-সৰল ব্ৰাহ্মণ অথবা একমাত্ৰ জাতিৰ নামতে জীৱিকা-নিৰ্বাহ কৰা ব্ৰাহ্মণক বুজায় । এনেকুৱা পাখণ্ডী অথবা বিপ্ৰৰ যথোচিত ব্যৱহাৰ উপনিবদ্ধ হোৱা হাস্য বসাত্মক প্ৰহসনেই শুদ্ধ প্ৰহসন ।]

মূল — কামুকাদিরচোরেষেঃ বণ্টকঞ্চুকিতাপসৈঃ ॥ ৫৫ ॥
বিকৃতং ————— ।

অনুবাদ — য'ত কামুকাদিৰ বচন তথা ব্ৰেশভূষা ধাৰণ কৰা নপুংসক, কঞ্চুকী তথা তপস্বী আছে সিয়েই বিকৃত প্ৰহসন ।

[কামী, লম্পট, যোদ্ধা আদিয়েই কামুকাদি । 'বিকৃত' নামৰ কাৰণ হ'ল ইয়াত বিভাৱাদিয়ে নিজৰ ৰূপ এৰি বিকৃত ৰূপ লয় অৰ্থাৎ অভিনেতাই নপুংসক আদি ৰূপত আহিব কিন্তু কামুকাদিৰ কাম কৰিব ।]

মূল — ————— সঙ্কবাদীখ্যা সঙ্কীৰ্ণং ধূর্তসঙ্কুলম্ ।

অনুবাদ — বীথীৰ লগত সংমিশ্ৰিত আৰু ধূৰ্ত চৰিত্ৰৰ সমাবেশ হ'লে সঙ্কীৰ্ণ হয় ।
[বীথীৰ অঙ্গৰ লগত মিশ্ৰিত হোৱা প্ৰহসনেই সঙ্কীৰ্ণ প্ৰহসন ।]

মূল — বসন্ত ভূয়সা কাৰ্য? বড়রিধো হাস্য এর তু ॥ ৫৬ ॥

অনুবাদ — (এই তিনিওবিধ প্ৰকৰণত) ছবিধ হাস্যবস প্ৰচুৰভাৱে নিবন্ধন কৰিব লাগে ।
[ছবিধ হাস্যবস হ'ল — ১। স্মিত, ২। হাসিত, ৩। বিহাসিত, ৪। উপহাসিত, ৫। অপহাসিত আৰু ৬। অতিহাসিত (দশকপক ৪।৭৬-৭৭) ।]

মূল — ড়িমে বস্ত্ৰ প্ৰসিদ্ধং স্যাৎ বৃত্তয়ং কৈশিকীং বিনা ।
নেতাৰো দেৱগন্ধৰ্বয়ক্ষবক্ষোমহোৰগাঃ ॥ ৫৭ ॥
ভূতপ্ৰেতপিশাচাদ্যাঃ ষোড়শাত্যন্তমুদ্ধতাঃ ।
বসৈবহাস্যশৃঙ্গাবেঃ বড়্ভিৰ্দ্দীপ্তৈঃ সমন্ৱিতঃ ॥ ৫৮ ॥
মায়েন্দ্ৰজালসংগ্ৰামক্ৰোধোদ্ভাভাদিচেষ্টিতৈঃ ।
চন্দ্ৰসূৰ্যোপবাগৈশ্চ ন্যায়ে বৌদ্ধবসেহঙ্গিনি ॥ ৫৯ ॥
চতুৰক্ষঃ চতুৰ্ভক্তিৰ্নিৰ্মিমশো ড়িমঃ স্মৃতঃ ।

অনুবাদ — ডিমৰ কথাবস্তু বিখ্যাত আৰু কৈশিকীৰ বাহিৰে (বাকীকেইটা) বৃত্তি প্ৰয়োগ কৰিব লাগে । দেৱতা, গন্ধৰ্ব, যক্ষ, বাক্ষস, মহোৰগ (মহাসৰ্প), ভূত, প্ৰেত, পিশাচ আদি ষোল্ল প্ৰকাৰৰ অত্যন্ত উদ্ধত নায়ক ইয়াৰ নায়ক । হাস্য আৰু শৃঙ্গাবৰ বাদে অন্য ছয় প্ৰকাৰৰ উজ্জ্বল বস ইয়াত বিদ্যমান । ন্যায়ত : (মুখ্যত) বৌদ্ধবস ইয়াৰ অঙ্গীৰস য'ত মায়া, ইন্দ্ৰজাল, সংগ্ৰাম, ক্ৰোধ, উদ্ভাভ আদি চেষ্টা (কাৰ্য) তথা চন্দ্ৰগ্ৰহণ, সূৰ্যগ্ৰহণ আদিৰে (এইবিলাকৰ দৃশ্যেৰে) সমাকীৰ্ণ । ডিমৰ অঙ্ক চাৰিটা আৰু বিমৰ্শ-সন্ধি বিহীন চাৰিটা সন্ধি বিদ্যমান । [ডিমৰ অৰ্থ হ'ল সংঘাত । য'ত নায়ক সংঘাত, যুদ্ধ, বিগ্ৰহ আদিত লিপ্ত হৈ থাকিব লাগে সিয়েই ডিম । ওপৰত উল্লেখ কৰা লক্ষণখিনিৰ বাদে বাকীলক্ষণ নাটকৰ দৰে । ভৰতমুনিয়ে 'ত্ৰিপুৰদাহ' নামৰ এখন ডিমৰ কথা উল্লেখ কৰিছে (নাট্যশাস্ত্ৰ, ৪।১০) ।]

মূল — খ্যাতেতিবৃত্তো ব্যাযোগঃ খ্যাতোদ্ধত নবাশ্রয় ॥ ৬০ ॥
হীনো গৰ্ভৰিমৰ্শাভ্যাং দীপ্তাঃ স্যুৰ্দ্ধিমবদ্রসাঃ ।
অস্ত্ৰীনিমিত্তসংগ্ৰামো জামদগ্ন্যজয়ে যথা ॥ ৬১ ॥
একাহাচৰিতৈকাক্ষো ব্যাপাৰো বহুনিৰ্ভৰৈঃ ॥

অনুবাদ — ব্যাযোগৰ ইতিবৃত্ত প্ৰখ্যাত । বিখ্যাত আৰু উদ্ধত (বীৰোদ্ধত) মানুহেই ইয়াৰ মূল আশ্ৰয় (প্ৰধান নায়ক) । গৰ্ভ আৰু বিমৰ্শবিহীন ইয়াৰ (তিনি) সন্ধি । ইয়াৰ দীপ্ত বস ডিমৰ নিচিনা । 'জামদগ্ন্যজয়'ৰ (এখন ব্যাযোগ) দৰে ইয়াৰ সংগ্ৰাম কোনো নাৰীৰ বাবে নহয় । এদিনৰ ঘটনাৱলী বৰ্ণিত আৰু এক অক্ষযুক্তঃ ব্যাযোগত পুৰুষ পাত্ৰৰ বহুলতা দেখা পোৱা যায় । [বহুত পুৰুষ চৰিত্ৰ বিশেষভাৱে সমাবেশ ঘটে বাবেই ইয়াক ব্যাযোগ নাম দিয়া হৈছে । ইয়াত ডিমৰ দৰে ছবিধ দীপ্তবস থাকে । ব্যাযোগৰ যুদ্ধৰ কাৰণ নাৰীক কেন্দ্ৰ কৰি নহয় । উদাহৰণ স্বৰূপে 'জামদগ্ন্যজয়'ৰ কথা কোৱা হৈছে । ইয়াত

জামদগ্নিয়ে পিতৃবধৰ পোতক তুলিবলৈ কাৰ্তবীৰ্য্যাজুৰ সতে হোৱা সংগ্ৰামৰ কথা বৰ্ণনা কৰিছে । ব্যায়োগৰ গৰ্ভ আৰু বিমৰ্শসন্ধি নাথাকে ।]

মূল — কাৰ্যং সমৰকাৰেহপি আমুখং নাটকাদিৱং ॥ ৬২ ॥
 খ্যাতং দেৱাসুৰং বন্ত নিৰ্মিমৰ্শাস্ত সন্ধয়ঃ ।
 বৃত্তয়ো মন্দকৈশিক্যো নেতাবো দেৱদানৱাঃ ॥ ৬৩ ॥
 দ্বাদশোদাত্তিখ্যাতাঃ ফলং তেবাং পৃথক্ পৃথক্ ।
 বহুবীৰবসাঃ সৰ্ৱে যদুদন্তোধিমথনে ॥ ৬৪ ॥
 ঐক্কেস্তিভিত্তিকপটস্তিশৃঙ্গাবস্তিৱিদৱঃ ।
 দ্বিসন্ধিবন্ধঃ প্ৰথমঃ কাৰ্যো দ্বাদশনাড়িকঃ ॥ ৬৫ ॥
 চতুৰ্দ্দিনাড়িকাৱন্তো নাড়িকা ষটিকাৱয়ম্ ।
 বন্তস্বভাৱদৈৱাৰিকৃতাঃ সূ্যঃ কপটাস্তয়ঃ ॥ ৬৬ ॥
 নগৰোপবোধযুদ্ধে ৰাতাগ্ন্যাদিকৱিদৱাঃ ।
 ধৰ্মাৰ্থকাটমঃ শৃঙ্গাবো নাট্ৰ বিন্দুপ্ৰৱেশকৌ ॥ ৬৭ ॥
 বীথ্যঙ্গানি যথালভং কুৰ্যাং প্ৰহসনে যথা ।

অনুবাদ — নাটকাদিৰ দৰে সমৰকাৰতো আমুখৰ প্ৰয়োগ কৰিব লাগে । প্ৰখ্যাত দেৱতা আৰু অসুৰৰ (সম্পৰ্কিত) কাহিনী ইয়াৰ কথাবস্ত আৰু বিমৰ্শবিহীন ইয়াৰ (চাৰি) সন্ধি । গোটেই কেউটা বৃত্তি থাকে যদিও কৈশিকীবৃত্তি কম পৰিমাণৰ হয় । ধীৰোদাত্ত আৰু প্ৰখ্যাত বাৰ প্ৰকাৰৰ দেৱতা আৰু দানৱ ইয়াৰ নায়ক আৰু তেওঁলোকৰ ফলপ্ৰাপ্তিও বেলেগ বেলেগ । ই বহু বসযুক্ত কিন্তু বীৰবসৰ প্ৰাধান্য পোৱা যায় — যেনে, ‘সমুদ্ৰমহন’ নামৰ সমৰকাৰত । ইয়াৰ তিনি অঙ্ক, তিনি প্ৰকাৰৰ কপট, তিনি প্ৰকাৰৰ শৃঙ্গাব আৰু তিনি বিধ উপদ্ৰৱ থাকে । প্ৰথম অঙ্কত দুটা সন্ধি আৰু ইয়াৰ কাৰ্যকাল বাৰ নাড়িকাৰ । শেষৰ দুটা অঙ্কৰ কাৰ্যকাল ক্ৰমে চাৰি আৰু দুই নাড়িকাৰ । এক নাড়িকা মানে দুই ষটিকা (ঘণ্টা) । বন্তস্বভাৱ, দৈৱ আৰু শত্ৰুৰ দ্বাৰা কৃত তিনিবিধ ইয়াৰ কপট । নগৰ অৱবোধ যুদ্ধ আৰু বায়ু তথা অগ্নি আদিৰ দ্বাৰা হোৱা তিনিবিধ ইয়াৰ উপদ্ৰৱ । ধৰ্ম, অৰ্থ আৰু কামৰ পৰা হোৱা তিনিবিধ শৃঙ্গাব । ইয়াৰ বিন্দু আৰু প্ৰৱেশক নাই । প্ৰহসনৰ দৰে বীথীৰ অঙ্গবোৰ যথা আৱশ্যক প্ৰয়োগ কৰিব লাগে ।

[বহু ঘটনাই আকীৰ্ণ বাবেই ইয়াক সমৰকাৰ নাম দিয়া হৈছে । ইয়াৰ নায়ক প্ৰখ্যাত দেৱতা বা অসুৰ । প্ৰত্যেকজন নায়কৰে ফলপ্ৰাপ্তি বেলেগ বেলেগ ; যেনে — ‘সমুদ্ৰমহন’ নামৰ সমৰকাৰত দেৱতাৰিলাক অমৃত, বিষ্ণুৱে লক্ষ্মী আৰু

অসুৰবিলাকে বিষ লাভ কৰিছে । বীৰবস ইয়াৰ অঙ্গী, বাকীবিলাক অঙ্গবস । তিনি অঙ্কযুক্ত সমৰকাৰ প্ৰথম অঙ্কত ১২ নাড়িকা বা নালিকা অৰ্থাৎ ২৪ ঘণ্টা ব্যাপ্ত কাৰ্যৰ বৰ্ণনা থাকে । বাকী দুটা অঙ্কত ক্ৰমে ৪ (৮ ঘণ্টা) আৰু ২ (৪ ঘণ্টা) নাড়িকাৰ বিবৰণ থাকিব লাগে । প্ৰত্যেক অঙ্কতে তিনি প্ৰকাৰৰ কপট, যেনে — স্বাভাৱিক, দৈৱিক আৰু কৃত্ৰিম (শত্ৰুকৃত) দেখুৱাব লাগে । নগৰৰ অৱবোধ যুদ্ধ আৰু বায়ু বা অগ্নি আদিৰ পৰা হোৱা তিনিবিধ উপদ্ৰৱৰ এবিধ একোটা একোটা অঙ্কত প্ৰয়োগ কৰিব লাগে । তিনি প্ৰকাৰৰ শৃঙ্গাবৰ অৰ্থাৎ ধৰ্মশৃঙ্গাব (ধৰ্মপত্নীৰ সৈতে কৰা শৃঙ্গাব), অৰ্থশৃঙ্গাব (লাভৰ আশাত কৰা শৃঙ্গাব) আৰু কামশৃঙ্গাব (পৰকীয়া নায়িকাৰ সৈতে কৰা শৃঙ্গাব) যিকোনো এবিধ একোটা একোটা অঙ্কত দেখুৱাব লাগে ।]

মূল — বীথী তু কৈশিকীৰ্বৃত্তৌ সন্ধ্যঙ্গকৈস্ত ভাণৱং ॥ ৬৮ ॥
 বসঃ সূচ্যন্ত শৃঙ্গাবঃ স্পৃশেদাপি বসান্তবম্ ।
 যুক্তা প্ৰস্তাৱনাখ্যাতৈৰ্বসৈ কংঘাত্যকাদিভি ॥ ৬৯ ॥
 এবং বীথী ৰিধাতৱ্যা দ্যোকপাত্ৰপ্ৰয়োজিতা ।

অনুবাদ — বীথীৰ বৃত্তি কৈশিকী । ইয়াৰ সন্ধি আৰু সন্ধ্যঙ্গ ভাণৰ নিচিনা । প্ৰধান বস শৃঙ্গাবৰ সূচনা আৰু অন্যবিলাক বসৰ স্পৰ্শ মাত্ৰ কৰিব লাগে । ই প্ৰস্তাৱনাত বৰ্ণিত উৎঘাত্যক আদি অঙ্গেৰে সৈতে যুক্ত । এনেকুৱাই এটা বা দুটা চৰিত্ৰযুক্ত বীথীৰ প্ৰয়োজনা কৰিব লাগে ।
 [বীথীৰ অৰ্থ পথ, উপপথ বা বিভাগ । বীথীৰ যোজনা ভাণৰ দৰে । কেৱল বসৰ ক্ষেত্ৰত ই ভাণৰ পৰা পৃথক । ভাণত শৃঙ্গাব বসে পূৰ্ণতা পায় । বীথীত কেৱল তাৰ সূচনাহে কৰিব লাগে ।]

মূল — উৎসৃষ্টিকাল্কে প্ৰখ্যাতং বৃত্তং বুদ্ধ্যা প্ৰপঞ্চয়েৎ ॥ ৭০ ॥
 বসন্ত কৰ্ণঃ স্থায়ী নেতাৰঃ প্ৰাকৃতা নবাঃ ।
 ভাণৱং সন্ধিবৃত্তকৈৰ্যুক্তঃ স্ত্ৰীপৰিদেৱিতৈঃ ॥ ৭১ ॥
 ৰাচা যুদ্ধং ৰিধাতৱ্যাং তথা জয় পৰাজয়ৌ ।

অনুবাদ — উৎসৃষ্টিকালৰ কাহিনী প্ৰখ্যাত । (কবিয়ে) স্ববুদ্ধিৰে বিস্তাৰ কৰিব পাৰে । কাৰ্ণ বসেই স্থায়ীবস । সাধাৰণ মানুহ ইয়াৰ নায়ক । ইয়াৰ সন্ধি, বৃত্ত আৰু অঙ্ক ভাণৰ নিচিনা । ই স্ত্ৰীৰ বিলাপ-বেদনাৰে পূৰ্ণ । (কেৱল) বচনৰ দ্বাৰা যুদ্ধ তথা জয় পৰাজয়ৰ বৰ্ণনা কৰিব লাগে ।

[নাটকৰ অঙ্কৰ পৰা পৃথক কৰিবৰ বাবে উৎসৃষ্টিকাল ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে ।]

মূল — মিশ্রমিহামৃগে বৃত্তং চতুৰ্ভুজং ত্ৰিসন্ধিমং ॥ ৭২ ॥
 নব দিৱ্যাবনয়মান্নায়কপ্ৰতিনায়কৌ ।
 খ্যাতৌ ধীৰোদ্ধতাত্মস্ত্যো ৰিপৰ্যাসাদযুক্তকৃৎ ॥ ৭৩ ॥
 দিৱ্যপ্ৰিয়মনিচ্ছন্তীম পহাবাদিনেচ্ছতঃ ।
 শৃঙ্গাবভাসমপ্যস্য কিঞ্চিৎকিঞ্চিৎপ্ৰদৰ্শয়েৎ ॥ ৭৪ ॥
 সংবৃত্তং পৰমানীয় যুদ্ধং ৰাজান্নিৰাবয়েৎ ।
 বধপ্ৰাপ্তস্য কুৰীত বধং নৈৱ মহাত্মনঃ ॥ ৭৫ ॥

অনুবাদ — ঈহামৃগৰ কথাবস্তু মিশ্ৰ (খ্যাত আৰু কবিকল্পিত) । ইয়াৰ চাৰিটা অঙ্ক আৰু তিনিটা সন্ধি থাকে । মানুহ অথবা দেৱতা অনিয়মিতৰূপে ইয়াৰ নায়ক বা প্ৰতিনায়ক হ'ব পাৰে । দুয়ো (নায়ক আৰু প্ৰতিনায়ক) প্ৰখ্যাত আৰু ধীৰোদ্ধত হয় । ইয়াৰে শেষবৰ্জনে (প্ৰতিনায়ক) মূঢ়তাবশতঃ অনুচিত কৰ্ম কৰে । অনিচ্ছুক দিৱ্যপ্ৰিয়াক অপহৰণ আদিৰে পাবলৈ ইচ্ছা কৰা প্ৰতিনায়কক লৈ শৃঙ্গাবভাসৰ কিছু কিছু অংশ দেখুৱাব লাগে । দুয়োৰে (নায়ক-প্ৰতিনায়কৰ) সংঘাত শীৰ্ষ বিন্দুলৈ নি কিবা ছলেৰে যুদ্ধ নিৰাৱণ কৰিব লাগে । বাধ্য হ'লেও (কাহিনীৰ প্ৰয়োজনত) মহাপুৰুষৰ বধৰ কথা (মঞ্চত) অৱতীৰ্ণ কৰিব নালাগে ।
 [মৃগৰ দৰে দুৰ্লভ নায়িকাক নায়কে বিচাৰে (ঈহতে) বাবেই এইবিধ ৰূপকৰ নাম ঈহামৃগ । নিৰ্দিষ্ট কোনো নিয়ম নমনাকৈ মানুহ আৰু দেৱতা প্ৰতিনায়ক আৰু কেতিয়াবা দেৱতা নায়ক বা প্ৰতিনায়ক হ'ব পাৰে । কেতিয়াবা মানুহ নায়ক আৰু দেৱতা প্ৰতিনায়ক আৰু মানুহ প্ৰতিনায়ক হ'ব পাৰে । এই ক্ষেত্ৰত ধৰাবন্ধা নিয়ম নাই । নায়িকা অনিচ্ছাকৃত হোৱা বাবে শৃঙ্গাবৰ বসাবাসহে পোৱা যায়, শৃঙ্গাবৰস পোৱা নাযায় । প্ৰয়োজনত কোনো মহাপুৰুষৰ হত্যাকাণ্ড প্ৰদৰ্শন কৰিব লগীয়া হ'লেও তাক প্ৰদৰ্শন কৰিব নালাগে ॥

মূল — ইথং ৱিচিন্ত্য দশকপকলক্ষ্যমার্গ—
 মালোকা ৱস্তু পৰিভাৱ্য কৰিপ্রৱন্ধান্ ।
 কুৰ্যাদয়ত্ৰদলংকৃতিভিঃ প্ৰবন্ধং
 ৱাক্যৈকদাৰমধুৰৈঃ স্ফুটমন্দৰুভৈঃ ॥ ৭৬ ॥

অনুবাদ — এনেদৰে দশকপকৰ (সকলো) লক্ষণ নিৰীক্ষণ কৰি, কথাবস্তুৰ (আদ্যোপান্ত) বিবেচনা কৰি, কবিসকলৰ (পূৰ্বকৰি) প্ৰবন্ধ (গ্ৰন্থ, ৰচনা) সম্যকৰূপে অনুধাৱন কৰি অকৃত্ৰিম অলংকাৰেৰে, স্পষ্ট আৰু সবল ছন্দেৰে, উদাৰ আৰু মধুৰ বাক্যেৰে (কোনো) প্ৰবন্ধ ৰচনা কৰা উচিত ।

ধনঞ্জয়কৃত দশকপকৰ তৃতীয় প্ৰকাশ সমাপ্ত ।

চতুৰ্থ প্ৰকাশ

মূল — বিভাৱৈবনুভাৱৈশ্চ সাত্ত্বিকৈৰ্য্যভিচাৰিভিঃ ।
 আনীয়মানঃ স্বাদ্যত্বং স্থায়ীভাৱো বসঃ স্মৃতঃ ॥ ১ ॥

অনুবাদ — বিভাৱ, অনুভাৱ, সাত্ত্বিক আৰু ব্যভিচাৰীভাৱৰ দ্বাৰা আশ্বাদন যোগ্য (পৰিপুষ্ট হোৱা) স্থায়ীভাৱেই বস ।

[বিভাৱ, অনুভাৱ, ব্যভিচাৰীভাৱ আৰু সাত্ত্বিকভাৱৰ দ্বাৰা কাৰ্য্যপাঠ বা অভিনয় দেখাৰ সময়ত পাঠকৰ বা দৰ্শকৰ হৃদয়ত বিস্মৃতিত হোৱা ৰতি আদি স্থায়ীভাৱ স্বাদ যোগ্য অৰ্থাৎ পৰিপুষ্টতা লাভ কৰাকে বস বোলা হয় । এই পৰম আনন্দময় অনুভূতি সামাজিকজনৰ (পাঠক বা দৰ্শক) হৃদয়ত (মনত) হয় বাবে তেওঁ ৰসিক আৰু কাৰ্য্যই এই ধৰণৰ আনন্দানুভূতি উদ্বোধন কৰে বাবে কাৰ্য্য হ'ল 'বসৱং' অৰ্থাৎ বসযুক্ত বা সবস । যদিও 'বসৱংকাৰ্য্য' বোলা হৈছে বাস্তৱিকতে কাৰ্য্য বসযুক্ত হ'ব নোৱাৰে, সামাজিকজনহে বসযুক্ত হয় । যেনেকৈ ঘৃত (ঘিঁউ) আয়ুস বৃদ্ধিৰ কাৰণ হোৱা বাবে 'আয়ুৰ্ঘৃতম্' অৰ্থাৎ 'ঘৃতই আয়ুস' বোলা হয়, তেনেকৈ 'বসৱং কাৰ্য্য' কথাষাৰ ব্যৱহাৰ কৰা হয় ॥

মূল — জ্ঞায়মানতয়া তত্র ৱিভাৱো ভাৱপোষকৃৎ ।
 আলম্বনোদ্দীপনত্বপ্ৰভেদেন স চ দ্বিধা ॥ ২ ॥

অনুবাদ — এইবিলাকৰ ভিতৰত বিভাৱ ইয়েই যি জ্ঞায়মান (নিজে নিজে জ্ঞাত বা প্ৰকটমান) হৈ স্থায়ীভাৱৰ পৰিপুষ্টি সাধন কৰে । আলম্বন আৰু উদ্দীপন ভেদে ই দুবিধ ।

[যাৰ অৰ্থ জনা গ'ল সিয়েই বিভাৱ । ভৰতে (নাট্যশাস্ত্ৰ, ৭।৩-৪) বিভাৱৰ অৰ্থ বিজ্ঞান বুলি কৈছে । ই কাৰণ, নিমিত্ত, হেতু আদি শব্দৰ পৰ্যায়বাচক কিয়নো বিভাৱৰ উপস্থিতিয়ে সত্ত্বস্থিত স্থায়ীভাৱক নিৰ্বিকাৰৰ পৰা সৱিকাৰ, নিশ্চলতাৰ পৰা চঞ্চলতালৈ আনে । এই বিভাৱ পৰম্পৰৰ (নায়ক-নায়িকাৰ) আশ্ৰয় বা অৱলম্বনৰ হেতু হ'লে আলম্বনবিভাৱ হয় । বাহ্যজগতৰ উদ্দীপক বস্তু বা পদাৰ্থক উদ্দীপনবিভাৱ বোলা হয় ॥

মূল — অনুভৱো ৱিকাৰস্ত ভাৱসংসূচনাত্মকঃ ।

অনুবাদ — স্থায়ীভাৱৰ সূচনা কৰা বিকাৰেই (শাৰীৰিক পাবিৰ্তনেই) অনুভৱ ।
[সামাজিকৰ ৰত্যাৰ্থে স্থায়ীভাৱ অনুভৱ কৰিব পৰা তথা বসৰ পৰিপুষ্টি সাধন
কৰা ক্ৰবিক্ষেপ, কটাক্ষ আদি শাৰীৰিক পাবিৰ্তনেই অনুভৱ । স্থায়ীভাৱৰ পিছত
(অনু) হয় বাবে ইয়াৰ নাম অনুভৱ ।]

মূল — হেতুকাৰ্য্যাত্মনো সিদ্ধিস্তয়োঃ সংব্যৱহাৰতঃ ॥ ৩ ॥

অনুবাদ — এই দুবিধ (বিভাৱ আৰু অনুভৱ) বসৰ (লৌকিক বসৰ) কাৰণ আৰু
কাৰ্য্য হয় । ইয়াৰ সাফল্য (সিদ্ধি) লোক ব্যৱহাৰৰ দ্বাৰা জানিব পাৰি ।
[এই বিভাৱ আৰু অনুভৱক লৌকিক বসতো কাৰণ আৰু কাৰ্য্য ৰূপত পোৱা
যায় । লোক ব্যৱহাৰৰ দ্বাৰা ই বোধগম্য । গতিকে বেলেগে ইহঁতৰ লক্ষণ দিয়া
হোৱা নাই ।]

মূল — সুখদুঃখাদিকৈৰ্ভাৱৈৰ্ভাৱন্ত্ৰাভাৱকম্ ।

অনুবাদ — সুখ দুখ আদি ভাৱৰ দ্বাৰা সেই সেই ভাৱত ভাৱিত হোৱাকে (তন্ময়
হোৱাকে) ভাৱ বোলে ।
[ৰূপকত ৰামাদিক আশ্ৰয় কৰি থকা সুখ দুখ আদি ভাৱৰ দ্বাৰা বসিকজন সেই
সেই ভাৱত তন্ময় হোৱাটোৱেই হৈছে ভাৱ । সীতাৰ বিবহত দুঃখিত ৰামক দেখি
সামাজিকজন তেওঁৰ দুখত দুখী হোৱাটোৱেই ভাৱ ।]

মূল — পৃথগভাৱা ভৱন্ত্যন্যেহনুভাৱ ত্বেহপি সাত্ত্বিকাঃ ॥ ৪ ॥
সত্ত্বাদেৱ সমুৎপত্তেস্তচ্ছ তত্ত্ৱাভাৱনম্ ।

অনুবাদ — অনুভৱৰ দৰে হ'লেও সত্ত্বৰ (মনোবিকাৰৰ) পৰা ওপজা বাবে সাত্ত্বিকভাৱ
বেলেগ । (সত্ত্ব হ'ল) সেই ভাৱত (ভাৱকৰ) চিত্ত ভাৱিত কৰা অৰ্থাৎ তন্ময় কৰা ।
[আনৰ সুখ-দুখত অন্তঃকৰণ লীন হৈ তন্ময় হৈ যোৱাকে সত্ত্বা বোলা হয়
আৰু সত্ত্বাৰ পৰা হোৱা বাবে ই হ'ল সাত্ত্বিক । সত্ত্ব সমাহিত (একাগ্ৰ) মনৰ পৰা
উৎপত্তি । এনে অৱস্থাত বসিকজনৰ কাৰোবাৰ দুখত অশ্রু অথবা সুখত শৰীৰত
ৰোমাঞ্চ আদি নিজে নিজে আহে । এনেদৰে সত্ত্বৰ পৰা আহে বাবে অশ্রু আদিক
সাত্ত্বিক ভাৱ বোলে । কেতিয়াবা আকৌ অশ্রু আদি ভাৱৰ সূচনাত্মক বিকাৰ হোৱা
বাবে ইহঁতক (অশ্রু আদিক) অনুভৱো বোলা হয় । এনেদৰে অশ্রু আদিৰ দুটা ৰূপ
পোৱা যায় ।]

মূল — স্তম্ভ প্রলয়বোমাঞ্চাঃ শ্বেদো বৈৰ্ণ্যৰেপথু ॥ ৫ ॥
অশ্রু বৈৰ্ণ্যমিত্যন্তৌ স্তম্ভোহস্মিন্মিত্যন্তৌ ।
প্রলয়ো নষ্টসংজ্ঞাত্বং শেবাঃ সূৰ্য্যজলক্ষণাঃ ॥ ৬ ॥

অনুবাদ — স্তম্ভ, প্রলয়, বোমাঞ্চ, শ্বেদ, বৈৰ্ণ্য (বিবৰ্ণতা), বেপথু, অশ্রু আৰু
বৈৰ্ণ্য (স্বভঙ্গ) — এই আঠ প্ৰকাৰ (সাত্ত্বিক ভাৱ) । ইয়াৰ ভিতৰত স্তম্ভ হ'ল
অঙ্গৰ নিষ্ক্ৰিয়তা ; সংজ্ঞাহীনতা (মূৰ্ছা, জড়তা) হ'ল প্রলয় । বাকীবিলাকৰ লক্ষণ
সুস্পষ্ট ।

[বোমাঞ্চ মানে শৰীৰৰ নোম ডাল ডাল হোৱা, শ্বেদ মানে ঘাম ওলোৱা, বৈৰ্ণ্য
মানে শৰীৰৰ বৰণ সলনি হোৱা, বেপথু মানে গাৰ কঁপনি, অশ্রু মানে চকুলো
ওলোৱা (কন্দা), বৈৰ্ণ্য মানে কণ্ঠস্বৰ বদলি হোৱা ।]

মূল — বিশেষাদাভিমুখ্যেন চৰন্তো ব্যভিচাৰিণঃ ।
স্থায়িন্যুন্নয়ননিৰ্ম্মলাঃ কল্লোলা ইৱ ৰাৰিধৌ ॥ ৭ ॥

অনুবাদ — বিশেষভাৱে স্থায়ীভাৱৰ অভিমুখে (অনুকূলৰূপত) গতি কৰা ভাৱেই
ব্যভিচাৰীভাৱ (বা সঞ্চাৰীভাৱ) । সাগৰত ঢৌ উৎপন্ন আৰু লোপ পোৱাৰ দৰে
স্থায়ীভাৱতে এইবোৰৰ (ব্যভিচাৰীভাৱৰ) উৎপত্তি আৰু লোপ হয় ।
[বি + অভি ✓ চৰ্ + অস্তি ইতি ব্যভিচাৰিণঃ । বসৰ অভিমুখে বিশেষভাৱে
বিচৰণ কৰা বাবে ইহঁতক ব্যভিচাৰীভাৱ বোলা হৈছে । সাগৰতে ঢৌৰ উৎপত্তি
আৰু সাগৰতে মাৰ যোৱাৰ দৰে ৰতি আদি স্থায়ীভাৱতে ইহঁতৰ উৎপত্তি আৰু
বিলীন হয় ।]

মূল — নিৰ্ৱেদগ্লানিশঙ্কাশ্রমঘৃতিজড়তাহৰ্ষদৈন্যৌ গ্ৰ্যচিন্তা —
ত্ৰাসেৰ্ষ্যামৰ্ষগৰ্বাঃ স্মৃতিমৰণমদাঃ সুপ্তনিদ্ৰাৰিবোধাঃ ।
ব্ৰীড়াপশ্মাৰমোহাঃ সমতিৰলসত্ত্বাৱেগতৰ্কাৱহিতা
ব্যাদ্যুদ্যাদৌ ৰিষাদোঃসুকচপলযুতাস্ত্ৰিংশদেতে ত্ৰয়শ্চ ॥ ৮ ॥

অনুবাদ — এইবিলাক (ব্যভিচাৰীভাৱ) তেত্ৰিশ প্ৰকাৰৰ — নিৰ্ৱেদ (বৈৰাগ্য) গ্লানি
(বলহীনতা), শঙ্কা (অনিষ্ট হোৱাৰ ভয়), শ্রম (পৰিশ্রম), ঘৃতি (সন্তোষ), জড়তা
(নিষ্ঠৰতা, বাকশক্তিহীনতা), হৰ্ষ (আনন্দ), দৈন্য (শক্তিহীনতা), ঔগ্ৰ্য অৰ্থাৎ উগ্ৰতা
(নিষ্ঠুৰতা), চিন্তা (ধ্যান, উৎকণ্ঠা), ত্ৰাস (ভয়ত চমৎকৃত হোৱা), দীৰ্ঘা (হিংসা,
অসূয়া), অমৰ্ষ (ক্ৰোধ), গৰ্ব (উদ্ধতালি), স্মৃতি (স্মৰণ), মৰণ (মৃত্যু) মদ (সংমোহ),

সুপ্ত (গাঢ়নিদ্রা), নিদ্রা (টোপনি), বিবোধ (জাগৰণ), ব্রীড়া (লাজ, চিত্ত সংকোচ), অপস্মাৰ (মূৰ্চা), মোহ (মূঢ়তা), মতি বা সমতি (অর্থৰ নিশ্চয়তা), অলসতা বা আলস্য (পুৰুষাৰ্থৰ প্ৰতি অনাদৰ), বেগ (সংভ্ৰম), তৰ্ক (সন্তাৰনা), অৱহিখা (ছলনা), ব্যাধি (ৰোগ), উন্মাদ (মানসিক অস্থিৰতা), বিষাদ (মানসিক পীড়া), উৎসুকতা বা উৎসুক্য (প্ৰতীক্ষা কৰাত অক্ষমতা) আৰু চপল বা চপলতা (চিত্তৰ অস্থিৰতা) ।]

মূল — তত্ত্বজ্ঞানাপদীৰ্যাদেৰ্নিৰ্বেদঃ স্বাৰমাননম্ ।
তত্র চিন্তাশ্রুতিঃশ্বাসৈৱৈৱৰ্ণ্যোচ্ছ্বাসদীনতা ॥ ৯ ॥

অনুবাদ — তত্ত্বজ্ঞান, আপদ, ঈৰ্ষা আদিৰ ফলত হোৱা নিজৰ (আত্মাৰ) অৱমানকে নিৰ্বেদ বোলা হয় । চিন্তা, অশ্রু, নিঃশ্বাস, (মুখৰ) বিবৰ্ণতা, উচ্ছ্বাস, দীনতা আদি (অনুভৱ) ইয়াত আছে ।

[তত্ত্বজ্ঞানৰ অভিপ্ৰায় হ'ল দেহ, সংসাৰ আদিৰ অসাৰতা তথা অনিত্যতা সম্পৰ্কীয় জ্ঞান । আপদ হ'ল দুখ-দুৰ্দশা, অনিষ্টপ্ৰাপ্তি, ইষ্টনাশ আদি । ঈৰ্ষা হ'ল পৰৰ লাভত অন্তৰ্দাহ । চিন্তা, অশ্রু, উচ্ছ্বাস, নিঃশ্বাস, মুখৰ বৰণ সলনি হোৱা আদি কাৰ্যই (অনুভৱে) নিৰ্বেদভাৱ ব্যক্ত কৰে ।

‘অৱলোক’ত পাঁচ প্ৰকাৰৰ নিৰ্বেদৰ উদাহৰণ দিছে । তত্ত্বজ্ঞানৰ উদাহৰণ ‘বৈৰাগ্যশতক’ৰ (৬৭), আপদৰ উদাহৰণ ‘বাজ্জো ৱিপদ’ আদি অজ্ঞাতকবিৰ, ঈৰ্ষানিৰ্বেদৰ উদাহৰণ ‘হনুমান্‌টক’ৰ (৯।৫৫), বীৰবস আৰু শূদ্ৰাবসৰ ব্যভিচাৰীভাৱৰ নিৰ্বেদৰ উদাহৰণ ‘য়ে বাহৰো’ আদি অজ্ঞাতকবিৰ আৰু বসৰ অঙ্গ নোহোৱা স্বতন্ত্ৰ ৰূপৰ নিৰ্বেদৰ উদাহৰণ ‘সুভাষিতাৱলী’ৰ (৮২২) পৰা দেখুৱাইছে ।]

মূল — ৰত্যাধ্যায়াসতৃষ্ণুস্তিৰ্গানিৰ্নিপ্ৰাণতেহ চ ।
ৱৈৱৰ্ণ্যকম্পানুৎসাহক্ষামাঙ্গৰচনক্ৰিয়া ॥ ১০ ॥

অনুবাদ — ৰতি ক্ৰীড়া আদিৰ ফলত হোৱা শ্ৰম, পিয়াহ আৰু ভোকৰ বাবে হোৱা নিম্প্ৰাণতাই (শক্তিহীনতাই) হ'ল গ্লানি । মুখৰ বৰণ সলনি হোৱা, কঁপনি উঠা, উৎসাহহীনতা তথা শৰীৰ আৰু বচনৰ ক্ষীণতা আদিৰ দ্বাৰা ইয়াক দেখা পোৱা যায় ।

[ৰতি ক্ৰীড়া আদি জনিত ক্ষুধা, তৃষ্ণা আৰু শ্ৰমৰ ফলত হোৱা শক্তিহীনতাই হ'ল গ্লানি । ইয়াৰ অনুভৱবোৰ হ'ল — মুখৰ বৰণ সলনি হোৱা, গাত কঁপনি উঠা, কৰ্মৰ

প্ৰতি উৎসাহ নাইকিয়া হোৱা; শৰীৰ ক্ষীণতাই যোৱা আৰু কণ্ঠস্বৰ দুৰ্বল হোৱা ।
উদাহৰণ যথা — ‘শিশুপালবধ’ৰ (১১।২০) ।]

মূল — অনর্থপ্ৰতিভা শঙ্কা পৰক্ৰৌৰ্যাৎস্বদুৰ্নয়াৎ ।
কম্পশোষাভিৱীক্ষাদিৱত্ৰ ৱৰ্ণস্বৰান্যতা ॥ ১১ ॥

অনুবাদ — আনৰ ত্ৰুৰতা বা নিজৰ দোষৰ ফলত (ভৱিষ্যতে) হ'ব পৰা অনর্থৰ (বিপদ) আশঙ্কাকে ‘শঙ্কা’ বোলা হয় । ইয়াৰ কঁপনি উঠা, মুখ শুকাই যোৱা, ইফালে সিফালে চোৱা, বিবৰ্ণতা আৰু স্বৰভঙ্গ আদি হয় ।

[আনৰ নিষ্ঠুৰতাৰ বাবে আৰু নিজৰ দোষৰ বাবে হোৱা শঙ্কা — এই ভেদে শঙ্কা দুবিধ । শৰীৰৰ কঁপনি, মুখ শুকাই যোৱা, ভয়তে চাৰিওফালে চোৱা, শৰীৰৰ বৰণ সলনি হোৱা তথা কণ্ঠস্বৰ পৰিবৰ্তন হোৱা আদি অনুভৱ শঙ্কাৰ ফলত হয় ।
আনৰ নিষ্ঠুৰতাৰ উদাহৰণ ‘ৰত্নাৱলী’ৰ (৩।৪) আৰু নিজৰ দোষৰ উদাহৰণ হ'ল ‘মহাৱীৰচৰিত’ৰ (২।১) ।]

মূল — শ্ৰমঃ খেদোহৰ্ষৰত্যাদেঃ স্বেদোহস্মিন্মৰ্দনাদয়ঃ ।

অনুবাদ — পথ পৰিক্ৰমণ অথবা ৰত্যাতি ক্ৰীড়া জনিত খেদক (শৰীৰৰ বিষণ্ণতা) শ্ৰম বোলা হয় । ঘাম ওলোৱা আৰু গা মৰ্দন কৰা (মালিচ কৰা) আদি ইয়াৰ অনুভৱ ।

[পথ পৰিক্ৰমণজনিত শ্ৰমৰ উদাহৰণ ‘উত্তৰৰামচৰিত’ৰ (১।২৪) আৰু ৰতিজনিতৰ উদাহৰণ ‘শিশুপালবধ’ৰ (১০।৮০) ।]

মূল — সন্তোষো জ্ঞানশক্ত্যাদেৰ্ধৃতিৰত্যাগ্ৰভোগকৃৎ ॥ ১২ ॥

অনুবাদ — জ্ঞান অথবা শক্তি আদিৰ ফলত হোৱা সন্তোষেই ধৃতি । ব্যগ্ৰতাৰহিত উপভোগ ইয়াৰ অনুভৱ ।

[জ্ঞানে আত্মজ্ঞান বা পৰমজ্ঞানক বুজাইছে । শক্তি আত্মবল, গুৰুসেৱা অথবা তপস্যা আদিৰ ফলত ওপজে । ব্যগ্ৰতাৰহিত ভোগ হৈছে প্ৰাপ্ত বস্তুৰ কোনো মোহ নোহোৱাকৈ কৰা উপভোগ অথবা অপ্ৰাপ্ত বস্তু বা নষ্ট হোৱা বস্তুৰ প্ৰতি দুঃচিন্তা নকৰা ।

জ্ঞানধৃতিৰ উদাহৰণ ‘বৈৰাগ্যশতক’ৰ (৫৩) আৰু শক্তিধৃতিৰ উদাহৰণ ‘ৰত্নাৱলী’ৰ (১।৯) ।]

মূল — অপ্রতিপত্তির্জড়তা স্যাদিষ্টানিষ্টদর্শনশ্রুতিভিঃ ।

অনিমেষনয়ননিবীক্ষণতৃষ্ণাংভাৱাদয়ন্তত্র ॥ ১৩ ॥

অনুবাদ — ইষ্টবস্তু বা অনিষ্টবস্তুর দর্শন বা শ্রবণত বিমূঢ় (কিংকর্তব্যবিমূঢ়) হোৱাকে জড়তা বোলে । ইয়াৰ (অনুভৱ হ'ল) অনিমেৰনয়ন অথবা মৌন হোৱা আদি অৱস্থা ।

[ইষ্টবস্তুর দর্শন অথবা শ্রবণ তথা অনিষ্টবস্তুর দর্শন বা শ্রবণত কিংকর্তব্যবিমূঢ় অৱস্থা হোৱাই জড়তা বা জাড়া । চকুৰ নিমেষ নেপেলোৱাকৈ চাই থকা বা মৌন হৈ যোৱা আদি কাৰ্য হ'ল ইয়াৰ অনুভৱ ।

ইষ্টদর্শনৰ উদাহৰণ 'কুমাৰসন্তৰ'ৰ (৮।৪) আৰু অনিষ্টবস্তু দর্শনৰ উদাহৰণ 'তাৱন্তস্তে' আদি 'উদাত্তবাঘৰ'ৰ বচনা ॥

মূল — প্রসক্তিকংসৱাদিভ্যো হর্ষোহশ্রুশ্বেদগদগদাঃ ।

অনুবাদ — উৎসৱ আদিৰ পৰা হোৱা (মনৰ) প্ৰসন্নতা হ'ল হৰ্ষ । চকুলো ওলোৱা, ঘাম ওলোৱা আৰু গদগদ বচন ইয়াৰ অনুভৱ ।

[প্ৰিয়জনৰ আগমন, পুত্ৰজন্ম, প্ৰীতিবৰ্দ্ধন আদি হ'ল উৎসৱ । উদাহৰণ যথা 'সুভাষিতাৱলী'ৰ (২০৭৫) ॥

মূল — দৌৰ্গত্যাদ্যৈবনৌজস্যং দৈন্যং কাৰ্ষ্যামৃজাদিমৎ ॥ ১৪ ॥

অনুবাদ — দুৰ্গতি আদিৰ বাবে হোৱা তেজহীনতাই (শক্তিহীন) দৈন্য । ইয়াত (শৰীৰ) ক'লা পৰা, মলিনতা আদি হয় ।

[দৰিদ্ৰতা আদিৰ ফলত হোৱা শৰীৰৰ উদ্যোগহীনতাই দৈন্য । দুখত শৰীৰৰ বৰণ সলনি হোৱা, বস্ত্ৰ তথা ব্যৱহাৰ্য বস্তুবোৰ মলিন হোৱা আদি ইয়াৰ অনুভৱ । উদাহৰণ 'ভোজপ্ৰৱন্ধ'ৰ (২৫৫) ॥

মূল — দুষ্টেহপৰাধদৌৰ্মুখ্যক্ৰৌৰ্যৈশ্চণ্ডতমুগ্ৰতা ।

তত্র শ্বেদশিৰঃকম্পতৰ্জনাভাড়াদয়ঃ ॥ ১৫ ॥

অনুবাদ — অপৰাধ, দুৰ্বচন, ক্ৰূৰতা আদিৰ বাবে দুষ্টজনৰ প্ৰতি হোৱা প্ৰচণ্ড খঙেই উগ্ৰতা । ইয়াত ঘাম ওলোৱা, মূৰ সঞ্চালন কৰা, তৰ্জন কৰা, তাড়ন কৰা আদি (অনুভৱ) পোৱা যায় ।

[উদাহৰণ 'মহাবীৰচৰিত'ৰ (২।৪৭)]

মূল — ধ্যানং চিন্তেহিতানাশেঃ শূন্যতাস্থাসতাপকৃৎ ।

অনুবাদ — ইপ্সিতবস্তু নোপোৱাত তাৰ প্ৰতি (একমনে) ধ্যানকেই চিন্তা বোলা হয় । ইয়াত শূন্যতা (ইন্দ্ৰিয় বিকলতা), (ঘন ঘন) শ্বাস-প্ৰশ্বাস আৰু তাপ (মনস্তাপ) আদি (অনুভৱ) আছে ।

[অভীষ্টবস্তু পাবলৈ একমনে ধ্যান কৰি থকাই চিন্তা । উদাহৰণ 'সাৰসধৰপদ্ধতি'ৰ (৩৪১৪) আৰু 'সুভাষিতাৱলী'ৰ (১৩৮৫) ॥

মূল — গৰ্জিতাদেৰ্মনঃ ক্ষোভস্ত্রাসোহত্রোৎকম্পিতাদয়ঃ ॥ ১৬ ॥

অনুবাদ — (মেঘাদি) গৰ্জনৰ ফলত হোৱা মনৰ ব্যাকুলতাকে ত্ৰাস বোলা হয় । ইয়াত কঁপনি আদি (অনুভৱ) হয় ।

[গৰ্জন শব্দই ভূকম্পন, উল্কাপাত, বজ্ৰপাত, বাক্ষস আদি ভয়প্ৰদ ঘটনাক বুজাইছে । উদাহৰণ 'শিশুপালবধ'ৰ (৮।২৪) ॥

মূল — পৰোৎকৰ্ষাক্ষমাসূয়া গৰ্বদৌৰ্জন্যমন্যজা ।

দোষোক্ত্যৱজ্ঞে ক্ৰকুটিমন্যক্ৰোধেজিতানি চ ॥ ১৭ ॥

অনুবাদ — আনৰ উন্নতি সহ্য কৰিব নোৱাৰাকে অসূয়া বোলে । ই গৰ্ব, দুৰ্জনতা তথা খঙৰ পৰা ওপজে । পৰৰ দোষ কথন, অৱজ্ঞা কৰা, ক্ৰকুটি কৰা, খং কৰা, খঙৰ ইঙ্গিত কৰা আদি (অনুভৱ) ইয়াত আছে ।

[গৰ্ব-অসূয়াৰ উদাহৰণ 'মহাবীৰচৰিত'ৰ (২।৯), দুৰ্জনতা- অসূয়াৰ উদাহৰণ 'সুভাষিতাৱলী'ৰ (৪৫৩) আৰু খঙৰ পৰা ওপজা অসূয়াৰ উদাহৰণ হ'ল 'অমকশতক'ৰ (৫১ আৰু ৫২) ॥

মূল — অধিক্ষেপাপমানাদেবমৰ্ষোহভিনিৰিষ্টতা ।

তত্র শ্বেদশিৰঃকম্পতৰ্জনাভাড়াদয়ঃ ॥ ১৮ ॥

অনুবাদ — আনৰ তিৰস্কাৰ, অপমান আদি সহ্য নকৰা তথা প্ৰতিশোধ লোৱাৰ ইচ্ছাই হ'ল অমৰ্ষ । ইয়াত ঘাম ওলোৱা, মূৰ সঞ্চালন কৰা, তৰ্জন কৰা, তাড়ন কৰা, আদি (অনুভৱ) ঘটে ।

[উদাহৰণ 'মহাবীৰচৰিত'ৰ (৩।৮) আৰু 'বেণীসংহাৰ'ৰ (১।১২) ॥

মূল — গৰোহভিজনলাৰণ্যবলৈশ্চৰ্যাদিভিৰ্মদঃ ।

কাম্যাদ্যধৰ্ষণরজ্জা সরিলাসাদ্রীক্ষণম্ ॥১৯॥

অনুবাদ — উচ্চ বংশ, লাবণ্য (দৈহিক সৌন্দর্য), বল তথা ঐশ্চর্য আদিৰ পৰা হোৱা অহঙ্কাৰেই মদ । ইয়াৰ কাৰ্যবোৰ (অনুভৱ) হ'ল আনক ঘৃণা কৰা, অৱজ্ঞা কৰা আৰু বিলাস-পূৰ্বক নিজৰ অঙ্গ-প্রত্যঙ্গ দৰ্শন কৰা ।

[উদাহৰণ 'মহাবীৰচৰিত'ৰ (২।২৭) আৰু (২।১০) ।]

মূল — সদৃশজ্ঞানচিন্তাদ্যৈঃ সংস্কাৰাংস্মৃতিৰত চ ।

জ্ঞাতত্বেনাৰ্থভাসিন্যাং ক্সমুন্নয়নাদয়ঃ ॥ ২০ ॥

অনুবাদ — সাদৃশ্য জ্ঞান (একে বস্তুৰ জ্ঞান) বা চিন্তা আদিৰ ফলত সংস্কাৰবশতঃ (স্মৰণৰ ফলত) পূৰ্বতে জনা বস্তুৰ (বিষয়ৰ) আভাস হোৱাকে 'স্মৃতি' বোলা হয় । ইয়াত ক্স উন্নয়ন আদি (অনুভৱ) থাকে ।

[কোনো নতুন বস্তু বা বিষয় পূৰ্বতে দেখা বস্তু বা বিষয়ৰ লগত সদৃশতা থকাটোৱেই সাদৃশ্য জ্ঞান । সংস্কাৰ হ'ল অনুভূত বা জ্ঞাত বস্তুৰ জ্ঞান মনত সাঁচি ৰখা কাৰ্য । এই সংস্কাৰ (স্মৰণ শক্তি) বা চিন্তাৰ ফলত কোনো বস্তুৰ দৰ্শনত পূৰ্ব বস্তুৰ অনুভৱেই স্মৃতি । উদাহৰণ 'মহানটক'ৰ (৩।৭৯) আৰু 'মালতীমাধৱ'ৰ (৫।১০) গদ্যাংশ সহ ।]

মূল — মৰণং সুপ্রসিদ্ধত্বাদনর্থত্বাচ্চ নোচ্যতে ।

অনুবাদ — মৰণ সুপ্রসিদ্ধ আৰু অনর্থকাৰী বাবে ইয়াৰ কথা কোৱা হোৱা নাই । [উদাহৰণ 'সম্প্রাপ্তে' ইত্যাদি অজ্ঞাত কবিৰ ৰচনা আৰু 'মহাবীৰচৰিত'ৰ (১।৩৯) ।]

মূল — হৰ্ষোৎকৰ্ষো মদঃ পান্যং স্বলদঙ্গরচোগতিঃ ॥ ২১ ॥

নিদ্রা হাসোহত্র কদিতং জ্যেষ্ঠমধ্যাধমাদিষু ।

অনুবাদ — মাদক দ্ৰব্যৰ পানৰ বাবে হোৱা অত্যধিক আনন্দকে মদ বোলা হয় । ইয়াত (পান কৰোঁতাজনৰ) অঙ্গ, ৰচন আৰু গতি স্থলিত হয় । ইয়াৰ ফলত (মদ্যপানৰ ফলত) উত্তম, মধ্যম আৰু অধমৰ (নায়কৰ) ক্ৰমে টোপনি, হাঁহি আৰু কান্দোন আদি (অনুভৱ) হয় ।

[অত্যধিক মদ্যপানৰ বাবে উত্তমজন গুৰে, মধ্যমজনে হাঁহে আৰু অধমজনে কান্দে । উদাহৰণ 'শিশুপালবধ'ৰ (১০।১৩) ।]

মূল — সুপ্তং নিদ্রোদ্ভৱং তত্র স্বাসোচ্ছ্বাসক্রিয়া পৰম্ ॥ ২২ ॥

অনুবাদ — নিদ্রাৰ পৰা উদ্ভূত অৱস্থাই (সুযুপ্তি) সুপ্ত । ইয়াত মুখ্য ৰূপত স্বাস আৰু প্রশ্বাসেই (অনুভৱ) পোৱা যায় ।

[মনৰ নিষ্ক্ৰিয়তা হ'ল নিদ্রা আৰু ই সুযুপ্তিৰ পূৰ্ৱাৱস্থা । সেইবাবে নিদ্রাৰ প্ৰগাঢ় অৱস্থাই সুপ্ত । উদাহৰণ 'সুভাষিতাৱলী'ৰ (১৮৪০) ।]

মূল — মনঃসংমীলনং নিদ্রা চিন্তালস্যক্লুমাভিঃ ।

তত্র জুস্তাপভঙ্গাক্ষিমীলনোৎস্বপ্নতাদয়ঃ ॥ ২৩ ॥

অনুবাদ — চিন্তা, আলস্য আৰু পৰিশ্ৰম আদিৰ ফলত হোৱা মনৰ সংমীলনেই (নিশ্চলতা) নিদ্রা । ইয়াত হামিওৱা, অঙ্গ-প্রত্যঙ্গ মেলি দিয়া (হাত ভৰি আদি মেলি দিয়া), চকু জপোৱা আৰু উৎস্বপ্ন দেখা কাৰ্য (অনুভৱ) হয় ।

[অত্যধিক চিন্তা, এলাহ বা পৰিশ্ৰমৰ ফলত অন্য ইন্দ্ৰিয়ৰ লগত মনৰ বিচ্ছেদ হৈ মন নিশ্চল হৈ পৰে । মনৰ তেনে অৱস্থাই নিদ্রা । যথা — 'সুভাষিতাৱলী'ৰ (১২৮০) আৰু 'শিশুপালবধ'ৰ (১১।৪) ।]

মূল — বিবোধঃ পৰিণামাদেস্তুত্র জুস্তাক্ষিমৰ্দনে ।

অনুবাদ — (নিদ্রা ভঙ্গৰ) পৰিণামেই (চেতন্যলাভ) বিবোধ । হামি, চকু মোহৰা আদি (অনুভৱ) ইয়াত পোৱা যায় ।

[উদাহৰণ 'শিশুপালবধ'ৰ (১১।১৩) ।]

মূল — দুৰ্বাচাৰাদিভিব্ৰীড়া ধাষ্ট্যভাৱন্তমুন্নয়েৎ ।

সাচীকৃতান্ধাৱৰণৈৱেৰ্ণ্যাধোমুখাদিভিঃ ॥ ২৪ ॥

অনুবাদ — দুৰ্বাচাৰ (অকাৰ্য্যকৰণ) আদিৰ ফলত হোৱা ধৃষ্টতাৰ (সাহসৰ) অভাৱেই ব্ৰীড়া । শৰীৰ বেঁকা কৰা, গা ঢাকি ধৰা, ৰং সলনি হোৱা, তললৈ মুখ কৰা আদিৰ দ্বাৰা (অনুভৱৰ) ইয়াক বুজোৱা হয় ।

[অনুচিত কাৰ্য্যজনিত মনৰ সঙ্কোচেই হ'ল ব্ৰীড়া বা লজ্জা । উদাহৰণ 'অমৰুশতক'ৰ (৪১) ।]

মূল — আৱেশা গ্ৰহদুঃখাদ্যৈৰপস্মাৰো যথাভিধঃ ।

ভূপাতকম্পপ্রস্বেদলালাফোনোদগমাদয়ঃ ॥ ২৫ ॥

অনুবাদ — 'অপস্মাৰ' শব্দৰ অৰ্থৰ অনুসৰিয়েই গ্ৰহজনিত দুখ আদিৰ কাৰণ হোৱা

চিত্তবিক্ষোপক (মনোকষ্ট) অপস্মাৰ বোলা হয় । মাটিত পৰি যোৱা, কঁপা, ঘাম ওলোৱা, (মুখৰ পৰা) লালটি আৰু ফেন ওলোৱা আদি হয় ।

[অপস্মাৰ — অপ (অপগত) ✓স্মৃ (স্মৰণ কাৰ্য) অৰ্থাৎ কাৰ্যকাৰণ বিচাৰ শূন্য অৱস্থা । গ্ৰহ, দুৰ্দ্দৈৱ, বাক্ষসাদিৰ ভয়ৰ ফলত মনৰ এনে অৱস্থা হয় । উদাহৰণ ‘শিশুপালবধ’ৰ (৩।৭২) ।]

মূল — মোহো বিচিহ্নতা ভীতিদুঃখাৱেশানুচিন্তনৈঃ ।

তত্রাজ্ঞানভ্রমাদঘাতঘূৰ্ণনাদৰ্শনাদয়ঃ ॥ ২৬ ॥

অনুবাদ — ভয়, দুখ, মনোবেদনা, চিন্তা আদিৰ ফলত হোৱা চিত্তৰ বিকলতাই মোহ । ইয়াত সঠিক জ্ঞান নোহোৱা, ভ্ৰম হোৱা, আঘাত পোৱা, (মূৰ আদি) ঘূৰোৱা, দেখা নোপোৱা আদি (অনুভৱ) হয় ।

[উদাহৰণ ‘কুমাৰসম্ভৱ’ৰ (৩।৭৩) আৰু ‘উত্তৰবামচৰিত’ৰ (১।৩৫) ।]

মূল — ভ্ৰান্তিচ্ছেদোপদেশাভ্যাং শাস্ত্ৰাদেস্তত্ত্বধীৰ্মতিঃ ।

অনুবাদ — মতি হ’ল শাস্ত্ৰাদিৰ পৰা পোৱা তত্ত্বজ্ঞান (সঠিক জ্ঞান) । ভ্ৰান্তিৰ নিৰাকৰণ তথা উপদেশ প্ৰদান আদিৰে ইয়াক বুজোৱা হয় ।

[উদাহৰণ ‘কিৰাতাজ্জুনীয়’ৰ (২।৩০) আৰু ‘সাবঙ্গধৰপদ্ধতি’ৰ (৩৩৩১) ।]

মূল — আলস্যং শ্ৰমগৰ্ভাদেৰ্জৈন্ধ্ৰজ্ঞানাসিতাদিমং ॥ ২৭ ॥

অনুবাদ — পৰিশ্ৰম, গৰ্ভভাৱ আদিৰ ফলত হোৱা শক্তিহীনতাই (জড়তাই) আলস্য । ইয়াত হামিওৱা, বহি থকা আদি (অনুভৱ) আছে ।

[উদাহৰণ ‘চলতি’ ইত্যাদি ধনিকৰ বচনা ।]

মূল — আৱেগঃ সন্ত্ৰমোহস্মিন্ভিসবজনিতৈ শত্ৰুনাগাভিযোগো

ৰাতাং পাংসূপদিদ্ধত্ববিতপদগতিৰ্বৰ্যজে পিণ্ডিতাঙ্গঃ ।

উৎপাতাং সন্ততাস্বেষুহিতহিতকৃতে শোকহৰ্ষানুভাৱা

বহুৰ্ধূমাকুলাস্যঃ কৰিজমনু ভয়স্তত্ত্বকম্পাপসাৰাঃ ॥ ২৮ ॥

অনুবাদ — মনৰ সন্ত্ৰমক (ক্ষোভ) আৱেগ বোলা হৈছে । এই আবেগ ৰাজ্যবিপ্লৱজনিত হ’লে অস্ত্ৰ-শস্ত্ৰাদি আৰু হাতী আদিৰ প্ৰয়োজন হয় । বায়ুৰ দ্বাৰা হ’লে ধূলি ধূসৰিত হয় আৰু খোজ খৰগতিৰ হয় । বৰষুণ জনিত হ’লে শৰীৰৰ অঙ্গ সঙ্কুচিত

হয় । উৎপাতজনিত হ’লে অঙ্গ শিথিল হয় । অনিষ্টপ্ৰাপ্তি হ’লে শোক বা দুখ ইয়াৰ অনুভৱ হয় । ইষ্টপ্ৰাপ্তিত হৰ্ষ ওপজে । অগ্নিৰ দ্বাৰা হ’লে মুখ ধূমাকুলিত হয় । হাতীৰ দ্বাৰা হোৱা আৱেগত ভয়, চেতনাহীন, কম্পন তথা পলায়ন আদি অনুভৱ হয় ।

(আৱেগৰ উৎপত্তিৰ কাৰণ আঠ প্ৰকাৰৰ দেখুওৱা হৈছে —

১। আক্ৰমণজনিত (ৰাজ্যবিপ্লৱাদি), উদাহৰণ ‘আগচ্ছাগচ্ছ’ আদি ধনিকৰ বচনা ‘তনুগ্ৰাণং’ আদি অজ্ঞাতকৰিৰ আৰু ‘প্ৰাৰক্সাং’ আদি অজ্ঞাতকৰিৰ বচনা; ২। বায়ুজনিত, উদাহৰণ ‘ৰাতাহতং’ আদি অজ্ঞাতকৰিৰ বচনা; ৩। বৰষুণজনিত, উদাহৰণ— ‘দেৱে বৰ্যতি’ আদি অজ্ঞাতকৰিৰ বচনা; ৪। উৎপাতজনিত (দৈৱাদি দুৰ্ঘটনা), উদাহৰণ— ‘পৌলস্ত্য’ আদি অজ্ঞাতকৰিৰ বচনা; ৫। অনিষ্টপ্ৰাপ্তিজনিত, উদাহৰণ — ‘মৃগকপং’ আদি আৰু ‘বৎসস্যা’ আদি ‘উদাত্তবাঘৰ’ৰ পৰা উদ্ধৃত; ৬। ইষ্টপ্ৰাপ্তিজনিত, উদাহৰণ— ‘মহাৰীৰচৰিত’ৰ (১।৫৫); ৭। অগ্নিজনিত, উদাহৰণ — ‘অমৰ্শতক’ৰ (২) আৰু ‘বত্ৰাৱলী’ৰ (৪।১৬) আৰু ৮। হস্তীজনিত, উদাহৰণ — ‘বধুবংশ’ৰ (৫।৪৯) ।]

মূল — তৰ্কো বিচাৰঃ সন্দেহাং জ্ৰণিবোহঙ্গুলিনৰ্তকঃ ।

অনুবাদ — সন্দেহৰ পৰা ওপজা বিচাৰ হ’ল তৰ্ক । জ্ৰ, মূৰ আৰু আঙুলি ইয়াত লৰচৰ কৰা হয় ।

[উদাহৰণ — ‘কিংলোভেন’ আদি ‘উদাত্তবাঘৰ’ৰ পৰা উদ্ধৃত আৰু ‘কঃ সমুচিতা’ আদি অজ্ঞাতকৰিৰ বচনা ।]

মূল — লজ্জাদ্যৈৰিক্ৰিয়াগুণ্ণাৱহিথাসিক্ৰিয়া ।

অনুবাদ — লাজ আদিৰ দ্বাৰা (আনন্দজনিত) অঙ্গৰ বিকাৰ গোপন কৰাকে অৱহিথা বোলে । অঙ্গৰ বিকাৰেই ইয়াৰ অনুভৱ ।

[অৱহিথাত লাজ, ভয়, গৌৰৱ আদিৰে হৰ্ষ, ৰোমাঞ্চ, প্ৰফুল্লতা আদি দেহৰ বিকাৰ লুকুৱাই থোৱা হয় । বেলেগ কামত ব্যস্ত হৈ যোৱা, অন্য ফালে চোৱা আদি হ’ল ইয়াৰ অনুভৱ । ইয়াত সাধাৰণতে আনন্দক বেলেগ কামত ব্যস্ত হৈ, ভয়ক ধৃষ্টতা দেখুৱাই, স্নেহক মূৰ্চা আদি ৰূপত গোপন কৰা হয় । যথা— ‘কুমাৰসম্ভৱ’ৰ (৬।৮৪) ।]

মূল — ব্যাধয়ঃ সন্নিপাতাদ্যাস্তেষামন্যত্র বিস্তৰঃ ॥ ২৯ ॥

অনুবাদ — ব্যাধি হ'ল সন্নিপাত আদি ৰোগ । অন্যত্ৰ (বৈদ্য গ্ৰন্থত) ইয়াৰ বিস্তৰ বৰ্ণনা দিয়া আছে ।

[উদাহৰণ যথা — 'অমকশতক'ৰ (৭৮)]]

মূল — অপ্ৰেক্ষাকাৰিতোন্মাদঃ সন্নিপাতগ্ৰহাদিভিঃ ।

অস্মিন্নবস্থা কদিতগীতহাসাসিতাদয়ঃ ॥ ৩০ ॥

অনুবাদ — চিন্তা নকৰাকৈ কৰা কামেই উন্মাদ । ই সন্নিপাত (শাৰীৰিক ৰোগ) তথা গ্ৰহাদি দোষৰ ফলত হয় । ইয়াৰ কন্দা, গান গোৱা, হাঁহা আৰু (একে ঠাইতে) বহি থকা আদি (অনুভৱ) অৱস্থা আছে ।

[উদাহৰণ যথা — 'ৱিক্ৰমোৰ্শীয়'ৰ (৪১৭)]]

মূল — প্ৰাৰন্ধকাৰ্য্যাসিদ্ধ্যা দেৰিষাদঃ সত্ৰসংক্ষয়ঃ ।

নিঃশ্বাসোচ্ছ্বাসহুতাপসহায়ানুেষণাদিকৃৎ ॥ ৩১ ॥

অনুবাদ — হাতত লোৱা কামৰ সিদ্ধি লাভ নহ'লে বলহীন (ধৈৰ্যহীন) হোৱাকে বিষাদ বোলা হয় । ইয়াত (সঘন) শ্বাস-প্ৰশ্বাস, মনস্তাপ, অন্যৰ সহায় বিচৰা আদি (অনুভৱ) কাৰ্য পোৱা যায় ।

[উদাহৰণ যথা — 'মহাবীৰচৰিত'ৰ (১৪০)]]

মূল — কালক্ষমত্বমৌৎসুক্যং ৰম্যোচ্ছাৰতিসম্ভ্রমেঃ ।

তত্রোচ্ছ্বাসত্বাশ্বাসহুতাপশ্বেদবিভ্রমাঃ ॥ ৩২ ॥

অনুবাদ — প্ৰিয় বস্তুৰ প্ৰতি ইচ্ছা, প্ৰগাঢ় প্ৰেম অথবা সন্ত্ৰমৰ বাবে (অভীষ্ট প্ৰাপ্তিত) বিলম্ব সহ্য কৰিব নোৱাৰাকে ঔৎসুক্য বোলা হয় । ইয়াত খবধৰ কৰা, দীঘল দীঘল শ্বাস-প্ৰশ্বাস, মনস্তাপ, ঘাম ওলোৱা, বিভ্ৰম আদি (অনুভৱ) পোৱা যায় । [ইপ্সিতবস্তুৰ বাবে উৎকণ্ঠিত বৈ কোনো ধৰণৰ পলম সহ্য কৰিব নোৱাৰাকে ঔৎসুক্য বুলি কোৱা হৈছে । উদাহৰণ — 'কুমাৰসন্তৰ'ৰ (৭১২২ আৰু ৬১৯৫)]]

মূল — মাৎসৰ্যদেববাগাদেশ্চাপলং ত্বনৱস্থিতিঃ ,

তত্র ভৰ্ৎসনপাকস্যস্বচ্ছন্দাচৰণাদয়ঃ ॥ ৩৩ ॥

অনুবাদ — ঈৰ্ষা, দেষ, খং আদিৰ ফলত হোৱা মনৰ অস্থিৰতাক চপলতা বোলে । ভৰ্ৎসনা কৰা, কটু বচন মতা, স্বেচ্ছাই গমন কৰা আদি ইয়াৰ অনুভৱ ।

[উদাহৰণ — 'সুভাষিতাৱলী'ৰ (৭৩৫) আৰু 'ৱিনিক্ষণ' আদি অজ্ঞাত কৰিব বচনা ।

ৰতি আদি স্থায়ীভাৱতে উৎপন্ন আৰু বিলীন হোৱা ভাৱেই ব্যভিচাৰীভাৱ । এনে ধৰণৰ ব্যভিচাৰীভাৱ চিত্তবৃত্তিৰ একোটা একোটা বিশেষ অৱস্থা । এই ভাৱ যে কেৱল তেতিয়া প্ৰকাৰৰ, তেনে নহয় । তেতিয়াৰ অতিৰিক্ত ভাৱো আছে । কিন্তু তেনে ভাৱ বিভাৱ তথা অনুভৱৰ স্বৰূপৰ লগত মিলি যোৱা বাবে পৃথক ভাৱে উল্লেখ কৰিব লগীয়া নহয় বুলি বৃত্তিকাৰে কৈছে ।]

মূল — ৱিক্ৰুদ্ধৈৰৱিক্ৰুদ্ধৈৰ্ভাৱৈৰিচ্ছিত্যতে ন যঃ ।

আত্মভাৱং নয়ত্যান্যান্ স স্থায়ী লৰণাকৰঃ ॥ ৩৪ ॥

অনুবাদ — বিৰোধী বা অবিৰোধী ভাৱৰ দ্বাৰা যি ভাৱ বিচ্ছিন্ন নহয় আৰু অন্যান্য ভাৱক লুগীয়া সাগৰৰ দৰে (সাগৰে যি কোনো ধৰণৰ পানীক আত্মসাৎ কৰাৰ দৰে) আত্মসাৎ কৰি লয়, সিয়েই (চিত্তত স্থিত) স্থায়ীভাৱ ।

[লুগীয়া সাগৰে যি কোনো বসযুক্ত পানীক গ্ৰহণ কৰি লুগীয়া কৰি লোৱাৰ দৰে স্থায়ীভাৱে যি কোনো ভাৱক নিজত বিলীন কৰি নিজৰ পৰিপুষ্টি সাধন কৰে । স্থায়ীভাৱৰ অবিৰোধী (সজাতীয়) বা বিৰোধী (বিজাতীয় কোনো ভাৱে বিচ্ছিন্ন কৰিব নোৱাৰে) ।

ধনিকে সজাতীয় ভাৱৰ দ্বাৰা বিচ্ছিন্ন (তিৰস্কৃত) নোহোৱা স্থায়ীভাৱৰ উদাহৰণৰ ক্ষেত্ৰত 'বৃহৎকথা'ৰ নৰবাহনদত্তৰ মদনমঞ্জুৰাৰ প্ৰতি থকা ৰতি নামক স্থায়ীভাৱৰ কথা উল্লেখ কৰিছে, য'ত নায়ক নৰবাহনদত্তৰ অন্য অনেক নায়িকাৰ প্ৰতি অনুৰাগ দেখুৱালেও মদনমঞ্জুৰাৰ প্ৰতি থকা ৰতিভাৱ বিচ্ছিন্ন কৰিব পৰা নাই । বিজাতীয় ভাৱৰ দ্বাৰা বিচ্ছিন্ন নোহোৱাৰ উদাহৰণ 'মালতীমাধৱ'ৰ পঞ্চম অঙ্কৰ পৰা দেখুৱাইছে । তাত শ্বশানশালীৰ বীভৎসতায়ো নায়ক মাধৱৰ নায়িকা মালতীৰ প্ৰতি থকা অনুৰাগ বিচ্ছিন্ন কৰিব পৰা নাই । এইদৰে সজাতীয়ই হওক, বিজাতীয়ই হওক অন্যভাৱে স্থায়ীভাৱক বিচ্ছিন্ন কৰিব নোৱাৰে । আকৌ যদি দুটা বা ততোধিক সমপ্ৰধান স্থায়ীভাৱ থাকে তেতিয়া হ'লে ভাৱবোৰ পৰস্পৰ অঙ্গাঙ্গী ৰূপত থাকিব অৰ্থাৎ এটা অঙ্গী হিচাপে আৰু অন্যবিলাক অঙ্গ হিচাপে থাকিব বুলি বৃত্তিকাৰে সৰিঞ্জাৰে উল্লেখ কৰিছে ।]

মূল — ৰতুৎসাহজুগুপ্সাঃ ক্ৰোধো হাসঃ স্ময়ো ভয়ং শোকঃ ।

শমমপি কেচিৎ প্ৰাহঃ পুষ্টিৰ্নাট্যেষু নৈতস্য ॥ ৩৫ ॥

অনুবাদ — (এই স্থায়ীভাৱবোৰ হ'ল) ৰতি, উৎসাহ; জুগুপ্সা, ক্ৰোধ, হাস, শ্ময় (বিস্ময়), ভয় আৰু শোক। কোনোৱে শমকো (এক প্ৰকাৰ স্থায়ীভাৱ বুলি) কয়। (কিন্তু) নাট্যকলাত ইয়াৰ পুষ্টি (উপযোগিতা) নাই।

[ৰতি মানে স্ত্ৰী-পুৰুষৰ পৰস্পৰ স্পৃহা; উৎসাহ হ'ল শ্ৰেষ্ঠতাৰ বাবে মনৰ আশা; জুগুপ্সা হ'ল ঘৃণা বা অবাঞ্ছনীয়তা; ক্ৰোধ হ'ল মনৰ তীক্ষ্ণতা, উত্তেজনা আদি; হাস হ'ল চিত্তৰ বিকাশ; বিস্ময় মানে চিত্তৰ বিস্তাৰ; ভয় হ'ল চিত্তৰ বিকলতা; শোক হ'ল মনৰ প্ৰতিকূলতা, বিধূৰতা আদি আৰু শম হ'ল তৃষ্ণাৰ ক্ষয়।

শমক স্থায়ীভাৱ হিচাপে লোৱা শান্তবস সম্পৰ্কে নিজৰ মত দাঙি ধৰি বৃত্তিকাৰে কৈছে যে শম হ'ল কাৰ্যৰ নিৰ্বৃত্তি কাৰ্যৰ নিৰ্বৃত্তি বা কাৰ্যৰ অভাৱ অভিনয়ৰ বিপৰীত ধৰ্মী অৱস্থা। গতিকে ধনিকৰ মতে ৰূপকত শান্তবস থাকিব নোৱাৰে। শ্ৰীহৰ্ষৰ নাটক 'নাগানন্দ'ৰ উদাহৰণ বিশ্লেষণ কৰি তেওঁ দেখুৱাইছে যে কোনো কোনোৱে ভৱাৰ দৰে তাত শান্তবস নাই, বীৰবসহে (দয়াবীৰ) তাৰ অঙ্গীৰস, যিটো নায়ক জীমূতৰাহনৰ জীৱনত প্ৰতিফলিত হৈছে।]

মূল — নিৰ্বেদাদিৰ তাদ্ৰপ্যাদস্থায়ী স্বদতে কথম্।

ৰৈবস্যায়ৈৱ তৎপোষন্তেনাষ্টো স্থায়িনো বসঃ ॥ ৩৬ ॥

অনুবাদ — নিৰ্বেদ আদিত তাদ্ৰপ্যৰ (বিকল্প তথা অবিকল্প ভাৱৰ বিচ্ছিন্ন হোৱা গুণ) অভাৱৰ কাৰণে এইবোৰ অস্থায়ীভাৱ। এইবোৰক (বসৰ দৰে) কেনেকৈ আশ্বাদন কৰিব পাৰি? যদি কেনেকৈ এইবিলাকে বসৰ পৰিপুষ্টি আনিলেও (বসৰ) বৈৰিতাহে হ'ব অৰ্থাৎ সবসতা বসহীনতাহে হ'ব। সেইবাবে স্থায়ীভাৱ আঠ প্ৰকাৰৰ।

[বিবোধী তথা অবিবোধী ভাৱৰ দ্বাৰা বিচ্ছিন্ন নোহোৱাটোৱেই (অতাদ্ৰপতা) স্থায়ীভাৱৰ লক্ষণ আৰু তাৎপৰ্য। স্থায়ীভাৱ বসকাল পৰ্যন্ত স্থিৰ ৰূপত থকাৰ ক্ষমতা আছে। নিৰ্বেদ আদিত সেই গুণ নোহোৱাৰ বাবেই এইবিলাক অস্থায়ীভাৱ। এনেধৰণৰ অস্থায়ীভাৱে বসৰ পৰিপুষ্টি যোগাব নোৱাৰে। ফলত এইবিলাকৰ বসত্ব স্বীকাৰ কৰা নহয়। গতিকে স্থায়ীভাৱ আঠ প্ৰকাৰৰ।]

মূল — ৰাঢ়্যা প্ৰকৰণাদিভ্যো বুদ্ধিস্থা বা যথা ক্ৰিয়া।

ৰাক্যার্থঃ কাৰকৈৰ্যুক্তো স্থায়ী ভাৱন্তথেষ্টবৈঃ ॥ ৩৭ ॥

অনুবাদ — (যেনেকৈ বাক্যত) ক্ৰিয়া (কেতিয়াবা) বাচ্য (প্ৰকাশমান) নাইবা কেতিয়াবা)

প্ৰকৰণ আদিৰ দ্বাৰা বুদ্ধিস্থ (প্ৰসঙ্গবশতঃ অধ্যাহাৰ কৰি বোধগম্য কৰি লোৱা) হিচাপে কাৰকৰ লগত (বৰ্তাকৰ্মাদি) অন্বিত হৈ (সেই বাক্যৰ) বাক্যার্থ প্ৰকাশক হয়, তেনেকৈ স্থায়ীভাৱ (কেতিয়াবা) বাচ্য অথবা (কেতিয়াবা) প্ৰকৰণবশতঃ অধ্যাহৃত হিচাপে অন্যান্য ভাৱৰ (বিভাৱাদি) লগত যুক্ত হৈ বাক্যার্থ প্ৰকাশক হয় অৰ্থাৎ বসোৎপত্তি হয়।

['গৰুজনী আনা' এই লৌকিক বাক্যটোত 'আনা' ক্ৰিয়া স্ববাচক পদেৰে শ্ৰয়মান (আৰু অৰ্থবোধ হৈছে।)। 'দুৱাৰখন, দুৱাৰখন' ইত্যাদি বাক্যৰ অৰ্থ প্ৰকৰণ আদি অৰ্থাৎ শ্ৰোতা, বক্তা, দেশ, কাল বশতঃ বুদ্ধিস্থ (অশ্ৰয়মান অৰ্থাৎ অৰ্থবোধৰ বাবে 'বন্ধ কৰা' আদি অধ্যাহাৰ কৰি ল'ব লগা হয়।)। এই ক্ৰিয়াবোৰ কাৰকৰ লগত অন্বিত (সংশ্লিষ্ট) হৈ বাক্যার্থ প্ৰকাশ কৰে। ঠিক তেনেকৈ কাব্যত কেতিয়াবা (বত্যাৰ্হি ভাৱৰ) স্ববাচক পদৰ সাক্ষাৎ প্ৰয়োগ হয়; যেনে 'নৱ-বিৱাহিতা প্ৰিয়াৰ প্ৰীতিৰে' ইত্যাদি বাক্য ('নাগানন্দ' নাটকত ৰতিভাৱ প্ৰকাশক প্ৰীতি শব্দৰ সাক্ষাৎ প্ৰয়োগ আদি)। আকৌ কেতিয়াবা প্ৰকৰণ আদি আধাৰত বা বাক্যত বৰ্ণিত কোনো বসৰ সহযোগত অভিধাৰ দ্বাৰা প্ৰতিপাদিত বিভাৱ, অনুভাৱ তথা সঞ্চাৰীভাৱৰ লগত নিত্য সম্বন্ধ হোৱাত সহৃদয়ৰ (ভাৱক) চিত্তত সাক্ষাৎ স্ফুৰিত বত্যাৰ্হি স্থায়ীভাৱেই নিজৰ নিজৰ বিভাৱাদিৰ দ্বাৰা সংস্কাৰ পৰস্পৰাৰে পৰিপুষ্ট হৈ বাক্যার্থ (কাৰ্য্য) হয়।

ধনঞ্জয় আৰু ধনিকৰ মতে কাব্যত বত্যাৰ্হি ভাৱ বা বস বাক্যার্থহে। ইয়াৰ প্ৰতীতিৰ কাৰণে ব্যঞ্জনাশক্তিৰ বেলেগ আৱশ্যকতা নাই। কাৰকৰ লগত অন্বিত হৈ ক্ৰিয়াই বাক্যৰ অৰ্থ প্ৰকাশ কৰে। প্ৰকৰণ আদিৰ দ্বাৰা ক্ৰিয়াৰ বোধ দুটা উদাহৰণেৰে বৃত্তিকাৰে বুজাই দিছে। প্ৰথমে পদবিলাকৰ এককভাৱে বোধ হয়। তাৰ পাছত পদবিলাকৰ লগত অন্বিত হৈ থকা ক্ৰিয়াৰ অৰ্থ বোধ হৈ বাক্যার্থবোধ হয়। তেনেকৈ কাব্যতো বত্যাৰ্হি ভাৱৰ বোধ উপজিবৰ দুটা অৱস্থা আছে। কেতিয়াবা স্ববাচক শব্দৰ দ্বাৰা হয়। কেতিয়াবা প্ৰকৰণবশতঃ সেই বাক্যার্থ প্ৰতীত হয়।]

মূল — বসঃ স এৱ স্বাদ্যত্বাদ্ বসিকস্যৈৱ বৰ্তনাৎ।

নানুকাৰ্যস্য বৃত্তত্বাৎ কাৰ্য্যস্যাতৎপৰত্বতঃ ॥ ৩৮ ॥

দ্রষ্টুঃ প্ৰতীতিবীৰ্ঘ্যেৰ্য্যাবাগদেষুপ্ৰসঙ্গতঃ।

লৌকিকস্য স্বৰমণীসংযুক্তস্যৈৱ দৰ্শনাৎ ॥ ৩৯ ॥

অনুবাদ — আশ্বাদ যোগ্য হোৱা বাবে সিয়েই (স্থায়ীভাৱেই) বস। ইয়াৰ স্থিতি

বসিকৰ হৃদয় ; অনুকৰণীয়জনত (বামাদিত) নহয় আৰু বসৰ প্ৰয়োজনো অনুকৰণীয়জনৰ নাই । (অনুকৰণীয়জনৰ) বস প্ৰতীতি হয় বুলি মানিলে নিজ প্ৰণয়িনীৰ সঙ্গত কোনো লৌকিক ব্যক্তিৰ বত্যাতি ভাৱ দেখা পাই দেখোঁতাজনৰ লাজ, ঈৰ্ষা, বাগ-দ্বেষ ইত্যাদি যেনেকৈ উৎপন্ন হ'ব কাৰ্য্যতো তেনেকুৱা হ'ব । [বস্যতে স্বাদ্যতে ইতি বসঃ — অৰ্থাৎ স্বাদ যোগ্য হ'লেই স্থায়ীভাৱে বস হয় । ইয়াৰ স্থিতি সামাজিকৰ হৃদয়, অনুকৰণীয় চৰিত্ৰবিলাকত (বামাদিত) নাথাকে । বস ৰূপ আনন্দ বৰ্তমানৰ বিষয় আৰু আনহাতে অনুকৰণীয় চৰিত্ৰবিলাক অতীত কালৰ । গতিকে সামাজিকৰ হৃদয়ে হ'ল বসৰ স্থিতি ।

যদি কোৱা হয় যে চৰিত্ৰবিলাক বৰ্তমানৰ নহ'লেও শব্দৰ দ্বাৰা উপস্থাপিত কৰি বৰ্তমানৰ নিচিনা দেখুৱাইছে, তথাপিও সেই চৰিত্ৰবিলাকৰ উপস্থিতি সামাজিকৰ (কাৰ্য্য পাঠ, শ্ৰৱণ বা দৰ্শন) অনুভৱৰ দ্বাৰাহে সম্ভৱপৰ । তদুপৰি কৰিয়ে অনুকৰণীয় চৰিত্ৰবিলাকৰ বসাস্বাদৰ বাবে নহয়, সহৃদয়ৰ প্ৰতি লক্ষ্য ৰাখিহে কাব্য সৃষ্টি কৰে ।

যদি অনুকৰণীয় চৰিত্ৰবিলাকত শৃঙ্গাবাদি বসোৎপত্তি হয় বুলি ধৰা হয়, তেতিয়া অভিনয় দৰ্শন লৌকিক নায়কৰ নিজৰ প্ৰেমিকাৰ প্ৰতি অনুৰাগ প্ৰদৰ্শন কৰাৰ দৰে হ'ব যাৰ ফলত বসাস্বাদ নহৈ সৎপুৰুষৰ বিতৃষ্ণা জাগিব আৰু অন্যান্যলোকৰ খং, হিংসা আদি ভাৱৰ উদয় হ'ব । গতিকে সামাজিকৰ হৃদয়েই বসৰ স্থিতি ।]

মূল — ধীৰোদাত্তাদ্যৱস্থানাং বামাদিঃ প্ৰতিপাদকঃ ।

বিভাৱয়তি বত্যাदीन् স্বদন্তে বসিকস্য তে ॥ ৪০ ॥

অনুবাদ — বামাদিয়ে (অনুকৰণীয় চৰিত্ৰই) ধীৰোদাত্ত আদি অৱস্থাৰ প্ৰতিপাদন কৰে আৰু ৰতি প্ৰভৃতিক (স্থায়ীভাৱক) বিভাৱিত কৰে । সেইবিলাকে (ৰতি আদিয়ে) বসিকৰ স্বাদ যোগ্যতা আনে ।

মূল — তা এৱ চ পৰিত্যক্তবিশেষা বসহেতৱঃ ।

অনুবাদ — তেওঁবিলাকে (নায়িকাবিলাকে) আনহাতে নিজৰ বিশেষত্ব হেৰুৱায় বাবে বসোৎপত্তিৰ কাৰণ হয় ।

[কাব্যত সীতাদি নায়িকাই নিজৰ নিজৰ বিশিষ্টতা হেৰুৱাই সাধাৰণীকৃত হৈ সৰ্বজনসুলভ নায়িকাদি ৰূপ পৰিগ্ৰহণ কৰে । আৰু এনে ধৰণে বসৰ কাৰণ হৈ সামাজিকৰ আলম্বন বিভাৱ হয় । কাব্যত বৰ্ণিত সীতা আদি জনক তনয়াৰ ৰূপ

পৰিত্যাগ কৰি সাধাৰণ স্ত্ৰী বিশেষত পৰিণত হয় । সেয়েহে সীতাদি পূজ্যা ব্যক্তিও সামাজিকৰ মনত শৃঙ্গৰবসৰ আলম্বন বিভাৱ হ'ব পাৰে ।]

মূল — ক্ৰীড়তাং মুন্ময়ৈৰ্যদুদ্ বালানাং দ্বিৰদাদিভিঃ ॥ ৪১ ॥

স্বোৎসাহঃ স্বদতে তদুচ্ছোত্ৰণামৰ্জুনাতিভিঃ ।

অনুবাদ — মাটিৰে নিৰ্মিত হাতী আদিৰে খেলি ল'ৰাই উৎসাহ, আনন্দ পোৱাৰ নিচিনাকৈ শ্ৰোতাদৰ্শকে অৰ্জুন আদি পাত্ৰৰ দ্বাৰা (চৰিত্ৰৰ ক্ৰিয়া-কৌশলৰ দ্বাৰা) নিজৰ উৎসাহৰ আশ্বাদ লাভ কৰে ।

[সক ল'ৰাই মাটিৰে তৈয়াৰী হাতী-ঘোঁৰাকে প্ৰকৃত হাতী-ঘোঁৰা বুলি আনন্দ লভাৰ দৰে শ্ৰোতাদৰ্শকে অভিনয় কৰা অৰ্জুনকে প্ৰকৃত অৰ্জুন বুলি ভাৱি অনুকৃত কৰ্মৰাজি দেখি উৎসাহ তথা আনন্দ লাভ কৰে । মুন্ময় হাতী-ঘোঁৰাৰ দৰে অৰ্জুন আদি অবাস্তৱিক, কিন্তু ইয়েই সহৃদয়ৰ হৃদয় আনন্দেৰে পূৰ্ণ কৰি তোলে ।]

মূল — কাৰ্য্যার্থভাৱনাস্বাদো নৰ্তকস্য ন ৱাৰ্যতে ॥ ৪২ ॥

অনুবাদ — কাৰ্য্যার্থৰ ভাৱনাৰ দ্বাৰা (বসোপলক্ৰিৰ দ্বাৰা) অভিনেতাৰ বসাস্বাদ হ'লে তাক নিবাৰণ কৰিব নোৱাৰি ।

[অভিনেতাই অভিনেত্ৰীক নিজৰ স্ত্ৰী বুলি নাভাৱে । কিন্তু অভিনয়ৰ সময়ত অভিনেতাৰো বসাস্বাদন হ'ব পাৰে আৰু ই লৌকিক বসৰ পৰা বেলেগ । এনেদৰে কাৰ্য্যার্থ ভাৱনাৰ দ্বাৰা অভিভূত হৈ তেওঁ যদি সামাজিকৰ নিচিনা বসাস্বাদন কৰে তেতিয়া হ'লে তাক নিবাৰণ কৰিব নোৱাৰি ।]

মূল — স্বাদঃ কাৰ্য্যার্থসন্তোদাত্তানন্দসমুদ্ভৱঃ ।

ৱিকাসৱিস্তৰক্ষোভৱিক্ষেপৈঃ স চতুৰ্ৰিধঃ ॥ ৪৩ ॥

শৃঙ্গাবৰীৰবীভৎসবৌদ্ৰেয়ু মনসঃ ক্ৰমাৎ ।

হাস্যাদদ্ভুতভয়োৎকৰ্ষকৰুণানাং ত এৱ হি ॥ ৪৪ ॥

অতন্তজ্জন্যতা তেষামত অৱাৰধাৰণম্ ।

অনুবাদ — কাৰ্য্যার্থৰ লগত (বিভাৱাদিযুক্তস্থায়ীভাৱৰ) তন্ময় হৈ আত্মাত যি আনন্দ অনুভৱ হয়, তাকেই স্বাদ (আত্মানন্দানুভূতি বস) বোলা হয় । সি (স্বাদ) মনৰ বিকাশ, বিস্তাৰ, বিক্ষোভ আৰু বিক্ষেপ ভেদে চাৰি প্ৰকাৰৰ — যি ক্ৰমশঃ শৃঙ্গাব, বীৰ, বীভৎস আৰু বৌদ্ৰবসত পোৱা যায় । হাস্য, অদ্ভুত, ভয়ানক আৰু কৰুণবসতো ক্ৰমে ইয়াক (মনৰ সেই সেই অৱস্থা) পোৱা যায় । সেইবাবে এইবিলাক (পিছৰ

চাৰিবিধ বস) সেই তাৰ পৰা (প্ৰথম চাৰিবিধ বসৰ পৰা) উৎপত্তি হয় আৰু ফলতঃ (বসৰ ধাৰণাৰ ক্ষেত্ৰত) ঠিক ধাৰণা কৰিব পাৰি।

[কাৰিকাৰ 'কাৰ্য্যার্থ' শব্দৰ অৰ্থ বিভাৱ আদিৰ লগত সংশ্লিষ্ট স্থায়ীভাৱ। এই কাৰ্য্যার্থৰ লগত সহৃদয়ৰ চিত্তৰ পৰস্পৰ সমকপতা (সন্তেদ) পালে আৰু বাগ-দ্বৈৰ আদিৰ কাৰণ 'মই-আমি' আদি ভাৱ নাইকিয়া হ'লে অন্তৰত যি প্ৰৱলতৰ স্বানন্দৰ অনুভূতি হয়, সিয়েই স্বাদ। যদিও এই স্বাদ সকলো বসতে সাধাৰণতে সামান্য ৰূপত পোৱা যায় তথাপি প্ৰত্যেক বস বেলেগ বেলেগ বিভাৱৰ পৰা উদয় হয়। ফলত চিত্তবৃত্তিৰ (তন্ময়তা) চাৰিটা অৱস্থা পোৱা যায়। শৃঙ্গাৰবসত চিত্তৰ বিকাশ (বিকাশ, প্ৰকাশ), বীৰবসত বিস্তাৰ, বীভৎসবসত ক্ষোভ (সংকোচন, সঞ্চালন) আৰু বৌদ্ধবসত বিক্ষেপ (বিক্ষিপ্ততা) হয়। তদনুৰূপ হাস্য, অদ্ভুত, ভয়ানক আৰু কৰুণবসতো চিত্তবৃত্তিৰ ক্ৰমে বিকাশ, বিস্তাৰ, ক্ষোভ আৰু বিক্ষেপ ঘটে। চিত্তবৃত্তিৰ এই চাৰিবিধৰ বিভাজন অনুসৰি বস আঠ প্ৰকাৰ বুলি ধাৰণা কৰা হৈছে।]

মূল — শমপ্ৰকৰ্ষোহনিৰ্ৰাচ্যো মুদিতাদেস্তদাত্মনা ॥ ৪৫ ॥

অনুবাদ — শমপ্ৰকৰ্ষ অৰ্থাৎ শান্তবস অবৰ্ণনীয়, মুদিতা (আনন্দ) আদি ইয়াৰ (শান্তবসৰ) আত্মস্বৰূপ।

[শম অৰ্থাৎ সৰ্ববিষয়ৰ নিৰ্বৃত্তিৰ প্ৰকৰ্ষ অৰ্থাৎ উৎকৰ্ষই শান্তবসৰ সমাৰ্থক বুজাইছে, যেনেকৈ ভয়োৎকৰ্ষই (কাৰিকা ৪।৪৪) ভয়ানকবসক বুজাইছে।

সুখ, দুখ, চিন্তা আদিৰ পৰা ব্যতীত হোৱা বাবে শান্তবসৰ স্বৰূপ বৰ্ণাৰ নোৱাৰি। কিন্তু শম উপায়ভূত যি মুদিতা (আনন্দ), মৈত্ৰী, কৰুণা আৰু উপেক্ষা আদি ৰূপ চিত্তৰ চাৰি বৃত্তি আছে আৰু যি ক্ৰমশঃ বিকাশ, বিস্তাৰ, ক্ষোভ আৰু বিক্ষেপৰে প্ৰতিৰূপ, তাৰ দ্বাৰা শান্তবসৰ আশ্বাদ হয়। এনেকৈ অৰ্থাৎ বিকাশ আদি চিত্তবৃত্তিৰ কথনেৰে শান্তবসৰ আশ্বাদন নিৰূপণ কৰিব পাৰি।

আগেয়ে ৪।৩৫ কাৰিকাত শম আৰু শান্তবসৰ কথা উল্লেখ কৰি নাটকত ইয়াৰ প্ৰয়োগ নাই বুলি কৈছে। কিন্তু শ্ৰৱ্যকাৰ্য্যত ইয়াক অস্বীকাৰ কৰিব পৰা নাযায় বাবে শান্তবসৰ স্বৰূপো দশকপককাৰে বৰ্ণনা কৰিছে।]

মূল — পদার্থেৰিন্দুনিৰ্বেদবোমাঞ্চাদিস্বৰূপকৈঃ।

কাৰ্য্যাদ্ ৰিভাৱসঞ্চাৰ্যনুভাৱপ্ৰখ্যাতং গতিঃ ॥ ৪৬ ॥

ভাৱিতঃ স্বদতে স্থায়ী বসঃ স পৰিকীৰ্তিতঃ।

অনুবাদ — কাৰ্য্যত বিভাৱ, সঞ্চাৰীভাৱ আৰু অনুভাৱ নামেৰে জনাজাত হোৱা চন্দ্ৰমা, নিৰ্বেদ আৰু বোমাঞ্চাদিৰূপ পদার্থৰ দ্বাৰা ভাৱিত অৰ্থাৎ পৰিপূৰ্ণ লাভ কৰা স্থায়ীভাৱ যেতিয়া আশ্বাদ যোগ্য হয়, তাকেই বস বোলা যায়।

মূল — লক্ষণৈক্যং ৰিভাৱৈক্যাদভেদাদ্ বসভাৱয়োঃ ॥ ৪৭ ॥

অনুবাদ — বস আৰু ভাৱৰ (স্থায়ীভাৱৰ) বিভাৱ অভেদ হোৱা বাবে দুয়োৰে একে প্ৰকাৰৰ লক্ষণ কৰা হৈছে।

[ধনঞ্জয়ৰ মতে বিভাৱ আদিৰ দ্বাৰা আশ্বাদিত ৰতি ৰূপ স্থায়ীভাৱেই শৃঙ্গাৰবস। গতিকে স্থায়ীভাৱ আৰু বসৰ তাত্ত্বিক কোনো ভিন্নতা নাই। ফলত বেলেগ লক্ষণৰ কোনো প্ৰয়োজন নাই।]

মূল — ৰম্যদেশকলাকালৰেষভোগাদিসেৱনৈঃ।

প্ৰমোদাত্মা ৰতিঃ সৈৱ য়নোৰন্যোন্মাদভয়োঃ।

প্ৰহৃষ্যমাণা শৃঙ্গাৰো মধুৰাস্বৰিচেষ্টিতৈঃ ॥ ৪৮ ॥

অনুবাদ — ৰমনীয় দেশ (স্থান), কলা, কাল, বৈশিষ্ট্য, উপভোগ আদিৰ দ্বাৰা সেৱিত (উদ্দীপিত) হৈ পৰস্পৰ অনুৰক্ত যুৱক-যুৱতীৰ আনন্দৰূপ ৰতিভাৱ অঙ্গ-প্ৰত্যঙ্গৰ মধুৰ চেষ্টাৰ (সঞ্চালন) দ্বাৰা পৰিপূৰ্ণ হ'লেই শৃঙ্গাৰবস হয়।

[উদ্যান, নিৰ্জনস্থান আদি, চিত্ৰকলাত নিপুণতা, সন্ধ্যা আদি সময়, সুন্দৰ ভোগ-বিলাস তথা কটাক্ষ-বিক্ষেপ আদি মধুৰ আঙ্গিক চেষ্টাৰ বৰ্ণনা কৰা কাব্যৰ দ্বাৰা শৃঙ্গাৰবস আশ্বাদন কৰিব পাৰি।

বৃত্তিকাৰে মুঠতে দহবিধ বিভাৱৰ উদাহৰণ দাঙি ধৰিছে। এইবোৰ হ'ল — ১। দেশৰূপ (স্থান) — যথা 'উত্তৰবামচৰিত'ৰ (১।২৬) ; ২। কলাৰূপ (নৃত্যকলা আদি) — যথা 'মালৱিকাগ্নিমিত্ৰ'ৰ (২।৮) আৰু 'নাগানন্দ'ৰ (১।১৫) আৰু 'প্ৰিয়দৰ্শিকা'ৰ (৩।১০) ; ৩। কালৰূপ (সময়) — যথা 'কুমাৰসন্তৰ'ৰ (৩।২৬ আৰু ৩।৩৬) ; ৪। বৈশিষ্ট্যৰূপ (সাজসজ্জাৰূপ) — যথা 'কুমাৰসন্তৰ'ৰ (৩।৪৩) ; ৫। উপভোগৰূপ — যথা 'চক্ষুৰ্লুপ্ত' আদি অজ্ঞাতকৰিৰ ৰচনা ; ৬। প্ৰমোদাত্মক ৰতিৰূপ — যথা 'মালতীমাধৱ'ৰ (১।৩৯) ; ৭। যুৱতিৰূপ — যথা 'মালতীমাধৱ'ৰ (২।৩) ; ৮। যুৱক-যুৱতীৰূপ — যথা 'মালতীমাধৱ'ৰ (১।১৬) ; ৯। পৰস্পৰ অনুৰাগৰূপ — যথা 'মালতীমাধৱ'ৰ (১।৩২) ; আৰু ১০। অঙ্গৰ মধুৰ চেষ্টাৰূপ — যথা 'মালতীমাধৱ'ৰ (১।২৮)]

মূল — যে সত্ত্বজাঃ স্থায়িন এর চাট্টো'
 ত্রিংশৎত্ৰয়ো য়ে ব্যভিচারিণশ্চ ।
 একোন পঞ্চাশদমী হি ভাৰা
 যুক্তা নিবন্ধাঃ পৰিপোষয়ন্তি ।
 আলস্যমৌগ্ৰাং মৰণং জুগুপ্সা
 তস্যাপ্ৰয়াদৈতরিকন্ধমিষ্টম্ ॥ ৪৯ ॥

অনুবাদ — (আঠবিধ) সাত্ত্বিকভাৱ, আঠবিধ স্থায়ীভাৱ আৰু তেত্ৰিশবিধ ব্যভিচাৰীভাৱ
 — মুঠতে এই ঊণপঞ্চাশবিধ ভাৱৰ যুক্তিপূৰ্ণ নিবন্ধনে (শৃঙ্গাববসৰ) পৰিপোষণ
 কৰে । (কিন্তু) আলস্য, উগ্ৰতা আৰু মৰণ (এই তিনিবিধ সঞ্চাৰীভাৱ) আৰু
 জুগুপ্সাৰ (স্থায়ীভাৱ) ইয়াৰ (শৃঙ্গাববসৰ) লগত একেটা মাথোন আলম্বন (আশ্ৰয়)
 দেখুৱাটো বিৰোধী হয় ।

[এই ঊণপঞ্চাশবিধ ভাৱৰ (সাত্ত্বিকভাৱ ৮ + স্থায়ীভাৱ ৮ + ব্যভিচাৰীভাৱ ৩৩)
 যুক্তিপূৰ্ণ নিবন্ধনে শৃঙ্গাববসৰ পৰিপুষ্টতা আনে । ইয়াৰে কিন্তু আলস্য, উগ্ৰতা
 আৰু মৰণ নামৰ তিনিবিধ ব্যভিচাৰীভাৱ আৰু জুগুপ্সা নামৰ এবিধ স্থায়ীভাৱ
 শৃঙ্গাববসৰ বিৰোধী । গতিকে এই কেইটা শৃঙ্গাববসৰ আলম্বন হ'ব নোৱাৰে ॥]

মূল — অযোগো বিপ্ৰযোগশ্চ সন্তোগশ্চেতি স ত্ৰিধা ।

অনুবাদ — অযোগ, বিপ্ৰযোগ আৰু সন্তোগ ভেদে ই (শৃঙ্গাববস) তিনিবিধ ।
 [কাৰিকাত বহু প্ৰচলিত 'বিপ্ৰলভ' শব্দৰ প্ৰয়োগ কৰা নাই কিয়নো অযোগ আৰু
 বিপ্ৰযোগ দুয়ো 'বিপ্ৰলভ'ৰে ভেদ বিশেষ । মিলনৰ পূৰ্ৱাৱস্থা অযোগ আৰু
 মিলনৰ পিছত বিচ্ছেদ হ'ল বিপ্ৰযোগ । দুয়োটা শব্দ বেলেগে বেলেগে নকৈ
 'বিপ্ৰলভ' শব্দেৰে অযোগ বুজাইছে নে বিপ্ৰযোগ বুজাইছে তাক 'লক্ষণা'ৰ দ্বাৰাই
 বুজিব লাগিব । সেই 'লক্ষণা' নিৰাৱৰণৰ বাবে ইয়াত দুয়োটা শব্দ ব্যৱহাৰ
 কৰিছে । 'বিপ্ৰলভ'ৰ শাব্দিক অৰ্থ হ'ল 'বঞ্চনা' । কেতিয়াবা ই নায়িকাৰ প্ৰতি
 নায়কৰ প্ৰবঞ্চনাকো বুজাব পাৰে । গতিকে সংশয় তথা অনৰ্থ নিৰাকৰণৰ বাবেই
 'বিপ্ৰলভ' শব্দটো ব্যৱহাৰ কৰা নাই ॥]

মূল — তত্ৰায়োগোহনুৰাগেহপি নৱয়োৰেকচিত্তয়োঃ ॥ ৫০ ॥
 পাৰতন্ত্ৰ্যেণ দৈৱাদ্ৱা বিপ্ৰকৰ্যাদসঙ্গমঃ ।

অনুবাদ — ইয়াৰ ভিতৰত অযোগ হ'ল নৱযৌৱনসম্পন্ন এক চিত্তৰ (পৰম্পৰ

অনুবৃত্ত) দুই ব্যক্তিৰ (নায়ক-নায়িকাৰ) অনুৰাগ সত্ত্বেও পৰাধীনতা বা দৈৱদশাৰ
 বাবে দূৰে দূৰে থকাত (পৰম্পৰ) সমাগম নোহোৱা ।

[‘যোগ’ শব্দৰ অৰ্থ হ'ল সমাগম আৰু তাৰ অভাৱেই অযোগ । এই অযোগ
 কেতিয়াবা দেৱীৰ (মহাৰাণী, স্বপত্নী) অধীন, কেতিয়াবা মাতা-পিতা আদিৰ অধীন
 আৰু কেতিয়াবা দৈৱৰ অধীন হয় । দেৱীৰ অধীনৰ উদাহৰণ হ'ল 'ৰত্নাৱলী'ৰ
 সাগৰিকা আৰু বৎসৰাজ, মাতা-পিতাৰ অধীনৰ উদাহৰণ হ'ল 'মালতীমাধৱ'ৰ
 মালতী আৰু মাধৱ আৰু দৈৱাধীন অযোগৰ উদাহৰণ হ'ল পাৰ্ৱতী আৰু শঙ্কৰ ॥]

মূল — দশাৱস্থঃ স তত্ৰাদাৱভিলাষোহথ চিন্তনম্ ॥ ৫১ ॥
 স্মৃতিগুণকথোদুগপ্ৰলাপোদ্গাদসংজ্ঞাঃ ।
 জড়তা মৰণং চেতি দুৰৱস্থং যথোক্তবম্ ॥ ৫২ ॥

অনুবাদ — ই (অযোগশৃঙ্গাৰ) দহবিধ । প্ৰথমে অভিলাষ, তাৰ পিছত চিন্তা, (পিছত
 ক্ৰমে) স্মৃতি, গুণকীৰ্তন, উদুগ, প্ৰলাপ, উদ্গাদ, জ্বৰ, জড়তা আৰু মৰণ । (এই
 অৱস্থাবিলাক) উক্তবোতৰ বেছি কষ্টদায়ক ।

মূল — অভিলাষঃ স্পৃহা তত্র কান্তে সৰ্বাসুন্দৰে ।
 দৃষ্টে শ্ৰুতে বা তত্ৰাপি বিস্ময়ানন্দসাধুসাঃ ॥ ৫৩ ॥
 সাক্ষাৎপ্ৰতিকৃতিস্বপ্নচ্ছায়ামায়াসু দৰ্শনম্ ।
 শ্ৰুতিৰ্যাজাং সখীগীতমাগধাদিগুণস্ততেঃ ॥ ৫৪ ॥

অনুবাদ — তাৰ ভিতৰত অভিলাষ হ'ল সৰ্বাসুন্দৰ প্ৰিয়তমক দেখি বা তেওঁৰ
 বিষয়ে শুনি (নায়িকাৰ মনৰ) ইচ্ছা (সমাগমৰ ইচ্ছা) । ইয়াৰ বিস্ময়, আনন্দ আৰু
 সাধুস (ভয়) — (এই তিনিবিধ অনুভাৱ) । (নায়ক-নায়িকাৰ পৰম্পৰ) দৰ্শন
 সাক্ষাৎকপত, প্ৰতিকৃতিৰূপত (চিত্ৰত), সপোনত, প্ৰতিবিষ্টৰূপত আৰু মায়া
 অৰ্থাৎ ইন্দ্ৰজাল আদিৰ দ্বাৰা হয় । (পৰম্পৰ) শ্ৰৱণ সখী, গীত আৰু মাগধ (চাৰণ)
 আদিৰ গুণকীৰ্তনৰ দ্বাৰা হয় ।

[অভিলাষৰ উদাহৰণ — 'অভিজ্ঞানশকুন্তল'ৰ (১।১৯) ; বিস্ময়যুক্ত অভিলাষৰ
 উদাহৰণ 'স্তনালোক্য' আদি অজ্ঞাত কৰিব ৰচনা; আনন্দযুক্ত অভিলাষৰ উদাহৰণ
 ৰাজশেখৰৰ 'বিক্ৰমশালভঞ্জিকা'ৰ (১।৩১) আৰু ভয়যুক্ত অভিলাষৰ উদাহৰণ
 'কুমাৰসম্ভৱ'ৰ (৫।৮৫ আৰু ৮।২) ॥]

মূল — সানুভাৱবিভাৱাস্ত চিন্তাদ্যাঃ পূৰ্ৱদৰ্শিতাঃ ।

অনুবাদ — চিন্তা আদিৰ (অন্য অৱস্থাৰ) বৰ্ণনা অনুভাৱ আৰু বিভাৱৰ লগত ('দশকপক'ৰ ৪৮-৩৩) আগেয়ে দেখুওৱা হ'ল ।

মূল — দশাৱস্থতমাচাৰ্যৈঃ প্রায়োবৃত্ত্যা নিদাৰ্শিতম্ ॥ ৫৫ ॥
মহাকৱিপ্ৰবন্ধেষু দৃশ্যতে তদনন্ততা ।

অনুবাদ — আচাৰ্যসকলে সাধাৰণতে (অযোগশূদ্ধ্যৰ) এই দহোটা অৱস্থাৰ নিৰ্দেশ দিছে । মহাকৱিসকলৰ বচনাত অনন্ত (অসংখ্য) অৱস্থা দেখা পোৱা যায় ।

মূল — দৃষ্টে শ্ৰুতেহভিলাষাচ্চ কিং নৌৎসুক্যং প্রজায়তে ॥ ৫৬ ॥
অপ্রাপ্তৌ কিং ন নিৰ্বেদো গ্লানিঃ কিং নাতিচিন্তনাং ।

অনুবাদ — (প্ৰিয়তমক) দেখি অথবা (তেওঁৰ গুণৰ কথা) শুনি যেতিয়া অভিলাষ হয় তাৰ পৰা কি (সমাগমৰ) উৎসুকতা নোপজে ? অপ্রাপ্তিত কি নিৰ্বেদ (বৈবাগ্য) নাহে ? বেছি চিন্তাৰ কাৰণে কি গ্লানি নোপজে ?
[এনেধৰণৰ গোপন প্ৰেমৰ বিষয়ে 'কামসূত্ৰ'ৰ পৰা জানি ল'ব লাগে বুলি ধনিকে উল্লেখ কৰিছে ॥]

মূল — বিপ্ৰয়োগস্ত বিশ্লেষো কটৱিস্তম্ভয়োঃ দ্বিধা ॥ ৫৭ ॥
মানপ্ৰাসভেদেন মানোহপি প্ৰণয়েৰ্য্যয়োঃ ।

অনুবাদ — (পৰস্পৰ) অত্যন্ত দৃঢ় অনুৰাগী দুই ব্যক্তিৰ (নায়ক-নায়িকাৰ) বিচ্ছেদেই হ'ল বিপ্ৰয়োগ । অভিমান আৰু প্ৰবাস ভেদে ই দুবিধ । অভিমানো আকৌ প্ৰণয়জনিত আৰু ঈৰ্ষাজনিত হয় ।

মূল — তত্র প্ৰণয়মানঃ স্যাৎ কোপাৱসিতয়োৰ্দুয়োঃ ॥ ৫৮ ॥

অনুবাদ — ইয়াৰ ভিতৰত প্ৰণয়মান (প্ৰণয়জনিতমান) হ'ল য'ত খঙতে দুয়ো (নায়ক-নায়িকা) পৰস্পৰ আঁতৰি থাকে ।

[প্ৰেমত বশীভূত হৈ থকাটোৱে হ'ল প্ৰণয় । ইয়াৰ ভঙ্গ হোৱা মানেই প্ৰণয়জনিতমান আৰু ই নায়ক-নায়িকা উভয়ে ক্ষেত্ৰতে হয় । নায়কৰ প্ৰণয়মানৰ উদাহৰণ 'উত্তৰবামচৰিত'ৰ (৩১৩৭); নায়িকাৰ প্ৰণয়মানৰ উদাহৰণ হ'ল শ্ৰীৰাক্ষপতিবাজৰ

'প্ৰণয়কুপিতাং' আদি আৰু উভয়গত প্ৰণয়মানৰ উদাহৰণ— 'গাথাসপ্তশতী'ৰ (২৭) ॥

মূল — শ্ৰীগামীৰ্যাকৃতো মান কোপোহন্যাসজিনি প্ৰিয়ে ।
শ্ৰুতে বাহনুমিতে দৃষ্টে শ্ৰুতিস্তত্র সখীমুখাং ॥ ৫৯ ॥
উৎস্বপ্নায়িতভোগাক্ষগোত্ৰস্বলনকল্লিতঃ ।
ত্ৰিধাহনুমানিকো দৃষ্টঃ সাক্ষাদিন্দ্ৰিয়গোচৰঃ ॥ ৬০ ॥

অনুবাদ — প্ৰিয়জনক অন্যাসক্ত বুলি শুনি, অনুমান কৰি বা দেখি নাবীৰ যি খং উঠে সিয়েই ঈৰ্ষামান (ঈৰ্ষাজনিত মান) । ইয়াৰে শুনা পোৱা যায় সখীৰ (ইত্যাদি) মুখৰ পৰা । সপোন (সপোনত কৰা বিববিবনি), সন্তোগচিহ্ন (অন্য নায়িকাক সন্তোগ কৰাৰ পাছত নায়কৰ গাত থকা চিহ্ন) আৰু কথা-বাতৰাত ভুল (নায়কে অজ্ঞাতে গুপ্ত প্ৰেমিকাৰ নামোচ্চাৰণ আদি) —এই তিনিবিধ হ'ল অনুমান । দৃষ্টি হ'ল সাক্ষাৎ ইন্দ্ৰিয়ৰ দ্বাৰা সম্পন্ন (চাক্ষুস-প্ৰত্যক্ষ) ।

[সখীৰ মুখৰ পৰা শুনাৰ উদাহৰণ — 'সুজন্তুং' আদি ধনিকৰ নিজৰ বচনা; স্বপ্নৰ দ্বাৰা অনুমানিত ঈৰ্ষাৰ উদাহৰণ 'নিৰ্মগ্নেন' আদি কদ্ৰ কবিৰ বচনা; সন্তোগচিহ্ন অনুমানিত ঈৰ্ষাৰ উদাহৰণ হ'ল 'শিশুপালবধ'ৰ (১১১৩৪), কথা-বাতৰাত ভুলৰ উদাহৰণ হ'ল — 'গাথাসপ্তশতী'ৰ (৯৬৭); সাক্ষাৎ দৰ্শনৰ উদাহৰণ হ'ল 'প্ৰণয়কুপিতাং' আদি বাক্যপতিবাজৰ বচনা ॥]

মূল — যথোত্তৰং গুৰুঃ যড্ভিকপায়ৈস্তমুপাচৰেৎ ।
সাম্মা ভেদেন দানেন নতু্যপেক্ষাবসান্তৰেঃ ॥ ৬১ ॥

অনুবাদ — (এইবিলাক) উত্তৰোত্তৰ (অধিক) গুৰু (অৰ্থাৎ বৰ কষ্টেৰে নিবাৰণ কৰিব পাৰি) । সাম, ভেদ, দান, প্ৰণতি, উপেক্ষা আৰু বসান্তৰ — এই ছটা উপায়েৰে ইয়াক দূৰ কৰা উচিত ।

[ওপৰত উল্লেখ কৰা শ্ৰৱণ, অনুমান আৰু দৰ্শন পূৰ্বটোতকৈ পিছৰটো নিবাৰণ কৰা বেছি কষ্ট সাধ্য । 'বসান্তৰ' শব্দই অন্য বসৰ প্ৰসঙ্গ উল্লেখ কৰি অভিমান নিবাৰণ কৰাটো বুজাইছে ॥]

মূল — তত্র প্ৰিয়ৱচঃ সাম ভেদস্তৎসখ্যপাৰ্জনম্ ।
দানং ৰ্যাজেন ভূষাদেঃ পাদয়োঃ পতনং নতিঃ ॥ ৬২ ॥
সামাদৌ তু পৰিক্ষীণে স্যাদুপেক্ষাবধীৰণম্ ।

বভসব্রাসহৰ্ষাদেঃ কোপভ্ৰংশো বসান্তবম্ ॥ ৬৩ ॥

কোপচেষ্টাশ্চ নাবীণাং প্রাগেৰ্ প্রতিপাদিতাঃ ।

অনুবাদ — ইয়াৰ ভিতৰত (এই উপায়বিলাকৰ) মধুৰ বচনেই হ'ল সাম । তেওঁৰ (নায়িকাৰ) সখীবিলাকক (নায়কে) নিজৰ ফালে অনাটোকে ভেদ বোলে । ছলেৰে আভূষণ আদি দান দিয়াকে দান বোলে । ভৰিত পবাকে (ক্ষমা খুজিবলৈ) নতি বা প্রণতি বোলা হয় । সাম আদি বিফল হ'লে (নায়িকাৰ প্রতি) উদাসীনতা দেখুৱাকে উপেক্ষা বুলি কোৱা হয় । হঠাতে হোৱা ভয় তথা আনন্দৰ দ্বাৰা (নায়িকাৰ) খং উপশম কৰাকে বসান্তব বোলা হয় । ক্ৰোধিতা নাবীৰ ক্ৰোধচেষ্টা (কাৰ্য) আগেয়ে ('দশকপক'ৰ ২।১৬, ১৭ আৰু ১৯) বৰ্ণনা কৰা হৈছে ।

মূল — কাৰ্যতঃ সন্ত্রমাচ্ছাপাং প্রৱাসো ভিন্নদেশতা ॥ ৬৪ ॥

দুয়োস্তত্ৰাশ্চনিঃস্বাসকাৰ্ষ্যলম্বলকাদিতা ।

অনুবাদ — কোনো কামৰ বাবে, সন্ত্ৰম অৰ্থাৎ গণ্ডগোলৰ (বাজদ্রোহ আদি) বাবে অথবা অভিশাপৰ বাবে (নায়ক-নায়িকা) বেলেগ বেলেগ ঠাইত থকাকে প্রবাসবিপ্রয়োগ (প্রবাসজনিত বিপ্রয়োগ) বোলে । ইয়াত দুয়োৰে (পৰস্পৰৰ প্রতি) চকুলো টোকা, গভীৰ নিশ্বাস পেলোৱা, খীনাই যোৱা, চুলি দীঘল হৈ যোৱা (যত্নৰ অভাৱত) আদি হয় ।

মূল — স চ ভাৱী ভৱন্ ভূতস্তিথাদ্যো বুদ্ধিপূৰ্বকঃ ॥ ৬৫ ॥

অনুবাদ — ইয়াৰে প্ৰথমবিধ (কাৰ্যজনিত প্রবাস) বুদ্ধিপূৰ্বক অৰ্থাৎ কাৰণ ইতিমধ্যে জ্ঞাত (অথবা ইচ্ছাপূৰ্বক) আৰু ই ভৱিষ্যৎ, বৰ্তমান আৰু অতীত এই তিনি ভাগত বিভক্ত ।

[ভৱিষ্যতে হ'ব লগীয়া প্রবাস, বৰ্তমানে প্রবাসলৈ যাবলৈ ওলোৱা আৰু অতীততে গ'ল কিন্তু এতিয়ালৈ ঘূৰি অহা নাই — এনে ধৰণে এই তিনিটাৰ বিভাজন কৰা হৈছে । ভৱিষ্যৎ প্রবাসৰ উদাহৰণ 'গাথাসপ্তশতী'ৰ (৪৭); বৰ্তমান প্রবাসৰ উদাহৰণ — 'অমৰশতক'ৰ (১৩ আৰু ৯২) আৰু অতীত কালৰ উদাহৰণ হ'ল 'মেঘদূত'ৰ (উত্তৰমেঘ ২৩) ।]

মূল — দ্বিতীয় সহসোৎপন্নো দিব্যমানুষরিপ্ৰৱাং ।

অনুবাদ — দ্বিতীয়বিধ (সন্ত্ৰমপ্রবাস) দৈৱী উপদ্রৱ (দেৱতা আদি) অথবা মানুহৰ বিপ্লৱ আদিৰ বাবে হঠাতে উৎপন্ন হয় ।

[দেৱতা, বজ্ৰপাত, ভূকম্প আদি দৈৱী উপদ্রৱ অথবা মানুহৰ দ্বাৰা সম্পন্ন হোৱা বাজবিপ্লৱ আদি বুদ্ধিপূৰ্বক নহয় অৰ্থাৎ আগতে জনা নাযায় । গতিকে ইয়াক সন্ত্ৰম বোলা হৈছে ।]

['বিক্ৰমোৱশী' আৰু 'মালতীমাধৱ'ত তেনে দৈৱীসন্ত্ৰমজনিত প্রৱাসৰ কথা আছে ।]

মূল — স্বৰূপান্যত্বকৰণাচ্ছাপজঃ সন্নিধাৱপি ॥ ৬৬ ॥

অনুবাদ — স্বৰূপ (আকৃতি, স্বভাৱ আদি) সলনি হোৱা বাবে ওচৰতে থাকিও (নায়ক-নায়িকাৰ) প্রৱাসৰ ভাৱ হোৱাকে শাপজ বোলা হয় (শাপজনিত প্রৱাসবিপ্রয়োগ) ।

['কাদম্বৰী'ত তেনে শাপজনিত প্রৱাসবিপ্রয়োগৰ কথা আছে ।]

মূল — মৃত্যে ত্বেকত্র যত্ৰান্যঃ প্রলপেচ্ছোক এৱ সঃ ।

ৰ্যাশ্ৰয়ত্বান্ন শৃঙ্গাৰঃ প্রত্যাপন্নো তু নেতৰঃ ॥ ৬৭ ॥

অনুবাদ — (নায়ক-নায়িকাৰ) কোনো এজনৰ মৃত্যুত যেতিয়া অন্যজনে বিলাপ কৰে সি শোক হ'ব (অৰ্থাৎ শোকৰূপ কৰণৰস হ'ব ।), আলম্বনৰ অভাৱৰ বাবে শৃঙ্গাৰ নহ'ব (প্রবাসবিপ্রয়োগ শৃঙ্গাৰ) । পুনৰুজ্জীৱিত হ'লে এইটো (কৰণ) নহ'ব (অৰ্থাৎ শৃঙ্গাৰৰসহে হ'ব ।)

['বম্বুৱংশ'ৰ অষ্টম সৰ্গত ইন্দুমতীৰ মৃত্যুত অজৰ বিলাপ কৰণৰসৰ, বিপ্রয়োগশৃঙ্গাৰৰ নহয় । কিন্তু 'কাদম্বৰী'ত প্ৰথমে কৰণ, আকাশবাণী শুনাৰ পাছত পুণ্ডৰীক আৰু মহাশ্বেতাৰ বিয়োগ প্রবাসবিপ্রয়োগৰূপ শৃঙ্গাৰৰস হৈছে ।]

মূল — প্রণয়ায়োগয়োৰুৎকা প্রৱাসে প্রোষিতপ্ৰিয়া ।

কলহান্তৰিতেৰ্য্যায়াং ৱিপ্লৱক্কা চ খণ্ডিতা ॥ ৬৮ ॥

অনুবাদ — প্রণয়মানবিপ্রয়োগ আৰু অযোগশৃঙ্গাৰত বিৰহোৎকণ্ঠিতা, প্রৱাসত প্রোষিতপ্ৰিয়া আৰু ঈৰ্ষ্যমানবিপ্রয়োগত কলহান্তৰিতা, বিপ্লৱক্কা আৰু খণ্ডিতা নায়িকা থাকে ।

মূল — অনুকূলৌ নিষেৰেতে যত্রান্যোন্য়ং বিলাসিনৌ ।
দৰ্শনস্পৰ্শনাদীনি স সংভোগো মুদান্বিতঃ ॥ ৬৯ ॥

অনুবাদ — য'ত বিলাসীদ্বয় (নায়ক আৰু নায়িকাই) পৰস্পৰ অনুকূল হৈ দৰ্শন, স্পৰ্শ আদিৰে উপভোগ কৰে তাকে আনন্দ আৰু উল্লাসযুক্ত সংভোগশৃঙ্গাৰ বোলে ।
[উদাহৰণ — 'উত্তৰবামচৰিত'ৰ (১।২৭ আৰু ১।৩৫) আৰু 'লারণ্যমৃতবৰ্ণিনী' আদি ধনিকৰ নিজৰ বচনা ।]

মূল — চেষ্টাস্তত্র প্রবর্তন্তে লীলাদ্যা দশ যোষিতাম্ ।
দাক্ষিণ্যমাদৰপ্রেমামনুকূপাঃ প্রিয়ং প্রতি ॥ ৭০ ॥

অনুবাদ — ইয়াত (সভাগশৃঙ্গাৰত) প্ৰিয়জনৰ প্ৰতি স্ত্ৰীৰ লীলা আদি দহবিধ চেষ্টা (স্বাভাৱিক শাৰীৰিক ভাৱ) আছে, যি দাক্ষিণ্য মৃদুতা তথা প্ৰেমৰ অনুকূপ হয় ।
[দ্রষ্টব্য 'দশকপক'ৰ (২।৩২, ৩৩ (ক) আৰু ২।৩৭-৪১ (ক) ।]

মূল — বময়েৎচাটুকৃৎকান্তঃ কলাক্ৰীড়াভিষিচ তাম্ ।
ন গ্রাম্যমাচৰেৎ কিঞ্চিন্মৰ্মভ্ৰংশকৰং ন চ ॥ ৭১ ॥

অনুবাদ — প্ৰিয়জনে (তেওঁক) নায়িকাক চাটুবচনেৰে (মিঠা মিঠা কথাৰে) আৰু কলা তথা কামক্ৰীড়াদিৰে আনন্দিত কৰিব লাগে । কোনো ধৰণৰ গ্ৰাম্যতা (নিন্দিত কৰ্ম) দেখুৱাব নালাগে আৰু নৰ্ম অৰ্থাৎ আনন্দ নাশ হ'ব পৰা কোনো কামো কৰিব নালাগে ।

[ষষ্ঠমঞ্চত গ্ৰাম্য সংভোগ দেখুৱাতো নিষিদ্ধ । পুনৰ নিষেধ কৰাৰ তাৎপৰ্য হৈছে কাৰ্য্যতো ইয়াৰ বৰ্ণনা থাকিব নালাগে । ধনিকে শৃঙ্গাৰবসৰ নাগৰিক আচৰণৰ উদাহৰণ আনিছে 'বত্ৰালী'ৰ (১।২১) পৰা ।

এনে প্ৰকাৰে নায়ক-নায়িকা, কৈশিকী বৃত্তি, নাটক-নাটিকা আদিৰ বিষয়ে বৰ্ণিত লক্ষণ অনুসাৰে আৰু কৰিপৰস্পৰা পালন তথা ঔচিত্যৰ অনুকূপত সুকৰিয়ে শৃঙ্গাৰবস উপনিবন্ধন কৰা উচিত ॥

মূল — বীৰ প্রতাপবিনয়াধ্যায়সত্ৰ —
মোহাবিষাদনয়বিস্ময়বিক্রমাদ্যৈঃ ।
উৎসাহঃ স চ দয়াবগদানযোগাৎ
ত্ৰেধা কিলাত্র মতিগৰ্ভধৃতিপ্রহৰ্য্যঃ ॥ ৭২ ॥

অনুবাদ — প্ৰতাপ, বিনয়, অধ্যায়সায়, সত্ৰ (বল), মোহ, অবিষাদ, নয় (নীতি), বিস্ময় আৰু পৰাক্ৰম আদিৰ (বিভাৱৰ) দ্বাৰা (বিভাৱিত হৈ) উৎসাহৰ (সেই নামৰ স্থায়ীভাৱৰ) পৰা বীৰবস হয় । ই দয়া, যুদ্ধ আৰু দানৰ (সেই ৰূপ অনুভাৱৰ) পৰা তিনি প্ৰকাৰৰ (দয়াবীৰ, যুদ্ধবীৰ আৰু দানবীৰ) হয় । ইয়াত মতি, গৰ্ব ধৈৰ্য আৰু আনন্দ (সঞ্চাৰীভাৱ) আদি থাকে ।

[প্ৰতাপ, বিনয় আদি বিভাৱৰ দ্বাৰা বিভাৱিত, কৰুণা, যুদ্ধ আৰু দান আদি অনুভাৱৰ দ্বাৰা অনুভাৱিত, গৰ্ব, ধৈৰ্য, হৰ্ষ, অমৰ্ষ, স্মৃতি, মতি বিতৰ্ক আদি ব্যভিচাৰীভাৱৰ দ্বাৰা ভাৱিত উৎসাহৰূপ স্থায়ীভাৱে বসিকৰ মনত বিস্তাৰৰূপ আনন্দ দিয়াত সমৰ্থ হ'লে বীৰবস নাম পায় । দয়া, যুদ্ধ আৰু দান — এই তিনি প্ৰকাৰৰ অনুভাৱৰ পৰা দয়াবীৰ, যুদ্ধবীৰ আৰু দানবীৰ এই তিনি প্ৰকাৰ বীৰ পোৱা যায় ।

'নাগানন্দ'ৰ জীমূতৰাহন দয়াবীৰ, 'মহাবীৰচৰিত'ৰ বাম যুদ্ধবীৰ আৰু বামায়ণকেন্দ্ৰিক নাটকৰ পৰশুৰাম আৰু বলি হ'ল দানবীৰ । দানবীৰ পৰশুৰাম 'মহাবীৰচৰিত'ৰ (২।৩৫) আৰু দানবীৰ বলিৰ উদাহৰণ হ'ল 'খৰ্গগহি' আদি অজ্ঞাতকৰিৰ আৰু 'লক্ষ্মী পয়োধৰো' আদি ধনিকৰ নিজৰ বচনা ।]

মূল — বীভৎসঃ কৃমিপুতিগন্ধিরমধুপ্ৰায়ৈর্জুগুপ্তৈস্বাভূ —
কদেগী কধিৰাত্ৰকীকসবসামাংসাদিভিঃ ক্ষোভণঃ ।
বৈৰাগ্যাজ্জঘনস্তনাদিষু ঘৃণাশুদ্ধোহনুভাৱৈৰ্ভূতো
নাসারক্ৰৱিকৃণনাদিভিৰিহাৰেগাৰ্তিশঙ্কাদয়ঃ ॥ ৭৩ ॥

অনুবাদ — জুগুপ্সাৰ (স্থায়ীভাৱৰ এবিধ) পৰা উৎপন্ন হোৱা বস বীভৎসবস । (ই তিনিবিধ) । কৃমি, পুতিগন্ধ বস্তু, বমি আদিৰ পৰা (বিভাৱ) হোৱা বিধ হ'ল 'উদ্বেগী-বীভৎস' । তেজ, অম্ব, হাড়, মজ্জা আৰু মাংস আদিৰ পৰা হোৱা বিধক ক্ষোভণ-বীভৎস বোলে । (নাৰীৰ) জঘন, স্তন আদিৰ প্ৰতি বৈৰাগ্যৰ পৰা ওপজা ঘৃণাৰ পৰা হোৱা বিধ হ'ল শুদ্ধ-বীভৎস । ইয়াত নাক, মুখ কুটোৱা আদি (অনুভাৱ) আৰু আৱেগ, ব্যাধি শঙ্কা আদি (ব্যভিচাৰীভাৱ) হয় ।

[বীভৎসবস জুগুপ্সা নামক স্থায়ীভাৱৰ পৰা ওপজে । বেলেগ বেলেগ বিভাৱৰ পৰা উৎপন্ন হোৱা বীভৎসবস তিনি প্ৰকাৰৰ । কৃমি-কাঁট আদি দুৰ্গন্ধযুক্ত বস্তু আৰু বমি ইত্যাদি বিভাৱৰ পৰা হ'লে উদ্বেগী-বীভৎস হয় । ইয়াত মনৰ মলিনতা, ঘৃণা আদি থাকে । তেজ, অম্ব, মজ্জা, মাংস আদিৰ পৰা ক্ষোভণ-বীভৎস ওপজে । ইয়াত ভয়মিশ্ৰিত গ্লানি হয় । নাৰীৰ জঘন, স্তন আদি অঙ্গৰ প্ৰতি

বৈবাগ্যৰ পৰা হোৱা ঘৃণাৰ পৰা শুদ্ধ-বীভৎসবসৰ উৎপত্তি হয়। এই ধৰণৰ ঘৃণামিশ্ৰিত বৈবাগ্য মনৰ শান্তিৰ কাৰক নহয় বাবে ই শান্তবস হ'ব নোৱাৰে, বীভৎসবসৰহে কাৰক হয়।

উদ্বেগী- বীভৎসৰ উদাহৰণ 'মালতীমাধৱ'ৰ (৫।১৬); ক্ষোভণ বীভৎসৰ 'মহাৱীৰচৰিত'ৰ (১।৩৫) আৰু শুদ্ধ-বীভৎসৰ উদাহৰণ 'লালং ৰক্ত' আদি অজ্ঞাত কৰিব ৰচনা।]

মূল — ক্ৰোধো মৎসৰৈৰৈৰিকৃতময়ৈঃ পোষোহস্য বৌদ্ৰোহনুজঃ

ক্ষোভঃ স্বাধৰদংশকম্পজকুটিষ্বেদাস্যবাগৈৰ্যুতঃ।

শস্ত্ৰোন্মাসৰিকহুনাংসধৰণীঘাতপ্ৰতিজ্ঞাগ্ৰহে —

ৰত্নামৰ্ষমদৌ স্মৃতিশ্চপলতাসূৰ্যোগ্ৰাৱেগাদয়ঃ ॥ ৭৪ ॥

অনুবাদ — মাৎসৰ্য (দীৰ্ঘা) আৰু শত্ৰুকৃত অপকাৰ আদিৰ (বিভাৱ) পৰা হোৱা ক্ৰোধৰ (স্থায়ীভাৱ) পৰিপুষ্টতাক বৌদ্ৰবস বোলা হয়। ইয়াৰ লগৰীয়া হ'ল ক্ষোভ — যি নিজৰ ওঁঠ কামোৰা, কঁপা, আকুটি কৰা, ঘাম ওলোৱা, মুখৰ বৰণ সলনি হোৱা, অস্ত্ৰ-শস্ত্ৰ লোৱা, আত্মপ্ৰাণা কৰা, (হাতেৰে) কান্ধত চপৰিওৱা, (ভৰিৰে) পৃথিৱীত আঘাত কৰা, প্ৰতিজ্ঞা কৰা আদিৰ লগত যুক্ত। ইয়াত অমৰ্ষ, মদ, স্মৃতি, চপলতা, অসূয়া, উগ্ৰতা তথা আৱেগ আদি থাকে।

[মাৎসৰ্য আদি বিভাৱৰ দ্বাৰা ঘাম ওলোৱা, মুখ-চকু ৰঙা পৰা আদি অনুভাৱ তথা অমৰ্ষ আদি ব্যভিচাৰীভাৱৰ দ্বাৰা উৎপন্ন হোৱা ক্ৰোধৰ পৰিপুষ্টতাই বৌদ্ৰবস। মাৎসৰ্যৰ পৰা হোৱা বৌদ্ৰবসৰ উদাহৰণ 'মহাৱীৰচৰিত'ৰ (৩।৪৪) আৰু শত্ৰুকৃতৰ উদাহৰণ 'ৱেণীসংহাৰ'ৰ (১।৮)।]

মূল — ৰিকৃতাকৃতিৰাগ্ৰৈবৈবানোহথ পৰস্য ৰা।

হাসঃ স্যাৎ পৰিপোষোহস্য হাস্যস্ত্ৰিপ্ৰকৃতিঃ স্মৃতঃ ॥ ৭৫ ॥

অনুবাদ — নিজৰ অথবা আনৰ বিকৃত আকাৰ, বচন তথা বেষ (সাজ-পোছাক), আদি দেখি যি হাঁহিব ওপজে, সিয়েই (হাসকপ স্থায়ীভাৱেই) পৰিপুষ্ট হ'লে হাস্যবস হয়। ই তিনি প্ৰকৃতিৰ (অৰ্থাৎ ইয়াৰ আশ্ৰয় তিনি প্ৰকাৰৰ)।

[নিজৰ অথবা আনৰ বিকৃত বেষভূষা, বচন আদি বিভাৱক অৱলম্বন কৰা ভাব হ'ল হাস আৰু ই পৰিপুষ্টি লভিলেই হাস্যবস নাম পায়। হাস্যবস আত্মস্থ আৰু পৰস্থ — এই দুবিধ আশ্ৰয় ভেদে প্ৰথমে দুবিধ। উভয়েই আকৌ উত্তম, মধ্যম

আৰু অধম — এই তিনি প্ৰকৃতি ভেদে ইয়াৰ ভাগ হ'ল ছবিধ।

আত্মস্থহাস্যৰ উদাহৰণ 'উদাত্তবাঘৰ'ৰ 'জাতং মে' আদি ৰাৱণৰ উক্তি আৰু পৰস্থহাস্যৰ উদাহৰণ 'ভিক্ষো মাংস' আদি অজ্ঞাতকৰিব ৰচনা।]

মূল — স্মিতমিহ ৰিকাসিনয়নং কিঞ্চিল্লক্ষ্যাদ্বিজং তু হসিতং স্যাৎ।

মধুৰস্বৰং ৰিহসিতং সশিৰঃকম্পমিদমুপহসিতম্ ॥ ৭৬ ॥

অপহসিতং সাম্ৰাক্ষং ৰিক্ষিপ্তাঙ্গং ভৱত্যতিহসিতম্।

দ্রে দ্রে হসিতে চৈষাং জ্যেষ্ঠে মধ্যোহধমে ক্ৰমশঃ ॥ ৭৭ ॥

অনুবাদ — এই (হাস্যবসৰ) ক্ষেত্ৰত চকু বিকসি উঠাকে (সম্পূৰ্ণ মেল খোৱা) স্মিত আৰু কিঞ্চিৎ পৰিমাণে দাঁত দেখা পালে হসিত বোলে। মধুৰ স্বৰযুক্ত হাঁহিক বিহসিত আৰু মূৰ কঁপাই হাঁহিলে উপহসিত বুলি কয়। যি হাঁহিত চকুলো ওলাই তাক অপহসিত আৰু গোটেই শৰীৰ লৰচৰ কৰি মৰা হাঁহিক অতিহসিত বোলা হয়। এই দুবিধ দুবিধ হাঁহি ক্ৰমে উত্তম, মধ্যম আৰু অধমজনৰ ক্ষেত্ৰত হয়। [নিজৰ বা আনৰ বিকৃত বেষভূষা আদি দেখা পাই উত্তমজনৰ স্মিত আৰু হসিতহাস্য হয়। মধ্যমজনৰ ক্ষেত্ৰত বিহসিত আৰু উপহসিত আৰু অধমজনৰ ক্ষেত্ৰত অপহসিত আৰু অতিহসিত হাস্যবসৰ সৃষ্টি হয়।]

মূল — নিদ্রালস্যশ্ৰমগ্লানিমূৰ্ছাশ্চ সহচাৰিণঃ।

অনুবাদ — নিদ্ৰা, আলস্য, শ্ৰম (ভাগৰ), গ্লানি আৰু মূৰ্ছা এইবিলাক ইয়াৰ (হাস্যবসৰ) সহচাৰীভাৱ (ব্যভিচাৰীভাৱ)।

মূল — অতিলৌকিকৈঃ পদার্থৈঃ স্যাদ্ৰিস্ময়াত্মা ৰসোহদ্ভুতঃ ॥ ৭৮ ॥

কাৰ্য্যসৎ সাধুৱাদাশ্ৰৱেপথু স্বেদগদগদাঃ।

হৰ্ষাৱেগধৃতিপ্ৰায়া ভৱন্তি ব্যভিচাৰিণঃ ॥ ৭৯ ॥

অনুবাদ — অলৌকিক পদাৰ্থেৰে (দৰ্শন বা শ্ৰৱণেৰে) বিস্ময় স্থায়ীভাৱত সৃষ্টি কৰা ৰসেই অদ্ভুতবস। সাধুবাদ (ধন্যবাদ), অশ্ৰু, কম্পন, ঘৰ্ম (ঘাম ওলোৱা), গদগদ স্বৰ আদি ইয়াৰ কাৰ্য অৰ্থাৎ অনুভাৱ। হৰ্ষ, আৱেগ, ধৈৰ্য আদি সাধাৰণতে ইয়াৰ ব্যভিচাৰীভাৱ।

[লোকসীমা অতিক্ৰম কৰা পদাৰ্থৰ বৰ্ণনা আদিৰ দ্বাৰা বিভাৱিত, সাধুবাদ আদি অনুভাৱৰ দ্বাৰা অনুভাৱিত তথা হৰ্ষ, আৱেগ আদি ব্যভিচাৰীভাৱৰ দ্বাৰা ভাৱিত বিস্ময় নামক স্থায়ীভাৱেই অদ্ভুতবস হয়।

(উদাহৰণ — ‘মহাৰীৰচৰিত’ৰ (১।৫৪) ।]

মূল — বিকৃতস্বৰসত্বাদেৰ্ভয়ভাৰো ভয়ানকঃ ।
সৰ্বাস্বৰেপথুস্বেদশোষৰৈৰ্গলক্ষণঃ ॥
দৈন্যসম্ভবসম্মোহত্ৰাসাদিস্তৎসহোদৰঃ ॥ ৮০ ॥

অনুবাদ — ভয়ঙ্কৰ (বিকৃত) শব্দ বা প্ৰাণী আদিৰ পৰা ওপজা ভয়ৰ (ভয় নামৰ স্থায়ীভাৱৰ) পৰিপুষ্টিয়েই ভয়ানকবস । শৰীৰৰ সৰ্বাস্ব কঁপনি, ঘাম ওলোৱা, মুখ শুকাই যোৱা তথা বৰণ সলনি হোৱা আদি ইয়াৰ লক্ষণ (অনুভাৱ) । দৈন্য, সম্ভৱ, মোহ, ত্ৰাস আদি ইয়াৰ সহোদৰ অৰ্থাৎ সঞ্চাৰীভাৱ ।

[ভয়াৱহ শব্দ শুনি বা ভয়ঙ্কৰ প্ৰাণী দেখি উৎপন্ন হোৱা ভয় নামক স্থায়ীভাৱৰ পৰায়ে ভয়ানকবসৰ উৎপত্তি হয় । শৰীৰৰ সৰ্বাস্ব কঁপনি ইত্যাদি ইয়াৰ অনুভাৱ আৰু দৈন্য আদি ইয়াৰ ব্যভিচাৰীভাৱ । উদাহৰণ — ‘শত্ৰুমেত্য’ আদি অজ্ঞাত কবিৰ ৰচনা, ‘বত্ৰাৱলী’ৰ (২।৩) আৰু ‘স্বৰ্গেহাৎ’ আদি অজ্ঞাত কবিৰ ৰচনা ।]

মূল — ইষ্টনাশাদনিষ্টাপ্তৌ শোকাত্মা ককণোহনু তম্ ।
নিঃশ্বাসোচ্ছ্বাসকদিতস্তন্তপ্ৰলপিতাদয়ঃ ॥ ৮১ ॥
স্বাপাপস্মাৰ্দ্দৈন্যাধিমৰণালস্যসম্ভৱাঃ ।
বিষাদজড়তোনাদচিত্তাদ্যা ব্যভিচাৰিণঃ ॥ ৮২ ॥

অনুবাদ — ইষ্টবস্তুৰ (কাম্যবস্তুৰ) নাশ তথা অনিষ্টবস্তুৰ প্ৰাপ্তিৰ পৰা হোৱা শোকৰ (শোক নামৰ স্থায়ীভাৱৰ) পৰিপুষ্টিয়েই ককণবস । ইয়াৰ পাছত নিঃশ্বাস, উচ্ছ্বাস, ৰোদন, স্তম্ভ, প্ৰলাপ আদি ইয়াৰ অনুভাৱ পোৱা যায় । নিদ্ৰা, অপস্মাৰ (মূৰ্চা), দৈন্য, ব্যাধি, মৰণ, আলস্য, সম্ভৱ, বিষাদ, জড়তা, উন্মাদ আৰু চিন্তা আদি ইয়াৰ ব্যভিচাৰীভাৱ ।

[ইষ্টজনৰ বিনাশ তথা অনিষ্টবস্তুৰ লাভ আদি কাৰণৰ পৰা ওপজা শোকৰ পৰিপুষ্টি (প্ৰকৰ্ষ) কপেই ককণবস । নিঃশ্বাস আদি ইয়াৰ অনুভাৱ আৰু নিদ্ৰা আদি ইয়াৰ ব্যভিচাৰীভাৱ । ইষ্টনাশৰ উদাহৰণ ‘কুমাবসন্তৰ’ৰ (৪।৩) আৰু অনিষ্টপ্ৰাপ্তিৰ উদাহৰণ হ’ল ‘বত্ৰাৱলী’ নাটিকাত বাসৱদত্তাৰ দ্বাৰা সাগৰিকাক বন্দী কৰাটো ।]

মূল — প্ৰীতিভক্ত্যাদয়ো ভাৱা মৃগয়াক্ষাদয়ো বসাঃ ।
হৰ্ষোৎসাহাদিষু স্পষ্টমন্তৰ্ভাৱান্ন কীৰ্তিতাঃ ॥ ৮৩ ॥

অনুবাদ — প্ৰীতি, ভক্তি আদি ভাৱ তথা মৃগয়া আৰু দ্যুতক্ৰীড়া আদি বস হৰ্ষ, উৎসাহ আদিত স্পষ্টৰূপত নিহিত হৈ থকা কাৰণে বেলেগে উল্লেখ কৰা নহ’ল । [কিছুমান আলঙ্কাৰিকে প্ৰীতি, ভক্তি আদিক স্থায়ীভাৱ আৰু মৃগয়া, দ্যুতক্ৰীড়া আদিক বস বুলি মানি বহু প্ৰকাৰৰ বস আছে বুলি কয় । কিন্তু ধনঞ্জয়ৰ মতে এইবিলাক ভাব বা বস মূলৰ লগত অন্তৰ্নিহিত থকাত ইমান বিধৰ বসৰ পৰিগণনা নকৰিলেও চলে ।]

মূল — ষট্‌ত্ৰিংশদ্ব্যুপাধীনি সামাদীন্যেকৰিংশতিঃ ।
লক্ষ্যসম্ভাৱ্যখ্যানি সালঙ্কাৰেষু তেষু চ ॥ ৮৪ ॥

অনুবাদ — (নাট্য অথবা কাব্যৰ) ভূষণ আদি ছয়ত্ৰিশ বিধ লক্ষণ, সাম আদি একৈশ প্ৰকাৰৰ সম্ভাৱ্য (ক্ৰমে) অলংকাৰ আৰু সেইবিলাকত (হৰ্ষ, উৎসাহ আদি ভাৱত) অন্তৰ্নিহিত ।

[আচাৰ্য ভৰতৰ মতে (নাট্যশাস্ত্ৰ- ১৬।১-৪) কাব্যত বস, অলঙ্কাৰ আদিৰ লগতে অতিৰিক্ত ছয়ত্ৰিশ বিধ লক্ষণৰ সমন্বয় সাধন কৰা উচিত । এইবিলাক হৈছে— ১। ভূষণ, ২। অক্ষৰসংহতি, ৩। শোভা, ৪। অভিমান, ৫। গুণকীৰ্তন, ৬। প্ৰোৎসাহন, ৭। উদাহৰণ, ৮। নিবন্ধ, ৯। গুণানুবাদ, ১০। অতিশয়, ১১। হেতু, ১২। সাক্ষ্য ১৩। মিথ্যাধাৰসায়, ১৪। সিদ্ধি, ১৫। পদোচ্চয়, ১৬। আক্ৰন্দ, ১৭। মনোৰথ, ১৮। আখ্যান, ১৯। যাচ্ঞা, ২০। প্ৰতিষেধ, ২১। পৃচ্ছা, ২২। দৃষ্টান্ত, ২৩। নিৰ্ভাসন, ২৪। সংশয়, ২৫। আশীস, ২৬। প্ৰিয়োক্তি, ২৭। কপট, ২৮। ক্ষমা, ২৯। প্ৰাপ্তি, ৩০। পশ্চাত্তাপ, ৩১। অৰ্থানুবৃতি, ৩২। উপপত্তি, ৩৩। যুক্তি, ৩৪। কাৰ্য, ৩৫। অনুনীতি আৰু ৩৬। পৰিৱেশন । ধনঞ্জয়ৰ মতে এইবিলাক উপমাদি অলঙ্কাৰৰ সতে অন্তৰ্ভুক্ত ।

তেনেকৈ নাট্যশাস্ত্ৰৰ মতে (১৯।১০৭-১০৯) নাট্যত সন্ধিৰ উপৰি সাম আদি একৈশ প্ৰকাৰৰ সম্ভাৱ্যৰ প্ৰয়োগ কৰা উচিত । এইবিলাক হৈছে— ১। সাম, ২। ভেদ, ৩। দণ্ড, ৪। দান, ৫। বধ, ৬। প্ৰত্যুৎপন্নমতিত্ব, ৭। গোত্ৰস্থলিত, ৮। সাহস, ৯। ভয়, ১০। লজ্জা, ১১। মায়া, ১২। ক্ৰোধ, ১৩। ওজঃ, ১৪। সংবৰণ, ১৫। ভ্ৰান্তি, ১৬। হেতুৰধাৰণ, ১৭। দূত, ১৮। লেখ, ১৯। স্বপ্ন ২০। চিত্ৰ আৰু ২১। মদ । এইবিলাক হৰ্ষ, উৎসাহ আদি ভাৱৰ লগত নিহত । গতিকে দশকপককাৰে দুয়ো বিধকে বেলেগে বেলেগে বিস্তৃত বিবৰণ নিদিলে ।]

[এইখিনিতে বিষ্ণুপুত্ৰ ধনিকে তেওঁৰ ‘দশকপাৰলোক’ৰ বস-বিচাৰ নামৰ চতুৰ্থ প্ৰকাশৰ সামৰণি মাৰিছে ।]

গ্রন্থ উপসংহাৰ —

মূল — বম্যং জুগপ্সিতমুদাবমথাপি নীচ —

মুগ্ৰং প্রসাদি গহনং বিকৃতং চ বস্তু ।

য়দাপ্যবস্তু কৰিভাৱকভাৱ্যমানং

তন্নাশ্তি যন্ন বসভাৱমুপৈতি লোক ॥ ৮৫ ॥

অনুবাদ — বমণীয় অথবা ঘৃণনীয়, উদাৰ অথবা নীচজনক, উগ্র (ভয়াৱহ) অথবা প্রসাদগুণযুক্ত (আহ্লাদকাৰী), দুৰ্বোধ্য (গহন) অথবা বিকৃত (বিকাৰ যুক্ত), বস্তু (পদার্থ) অথবা অবস্তু (অপদার্থ) যিয়েই নহওক লাগে, জগতত এনে বস্তু নাই যি কৰি তথা ভাৱকজনৰ (বসিকজনৰ) ভাৱনাৰ বিষয়ীভূত হৈ বস তথা ভাৱৰ উৎপন্ন নকৰে ।

মূল — ৱিক্ষোঃ সুতেনাপি ধনঞ্জয়েন ৱিদুন্নোবাগনিৱন্ধনহেতুঃ ।

আৱিকৃতং মুক্তমহীশগোষ্ঠীৱৈদন্ধ্যভাজা দশকপমেতৎ ॥ ৮৬ ॥

অনুবাদ — মহাৰাজ মুঞ্জৰ বিদুং পৰিষদত বিদগ্ধতা লাভ কৰা বিষ্ণুৰ পুত্ৰ ধনঞ্জয়ে বিদুংজনৰ আনন্দহেতু এই ‘দশকপ’ (‘দশকপক’ৰ) উপস্থাপন (বচনা) কৰিলে ।

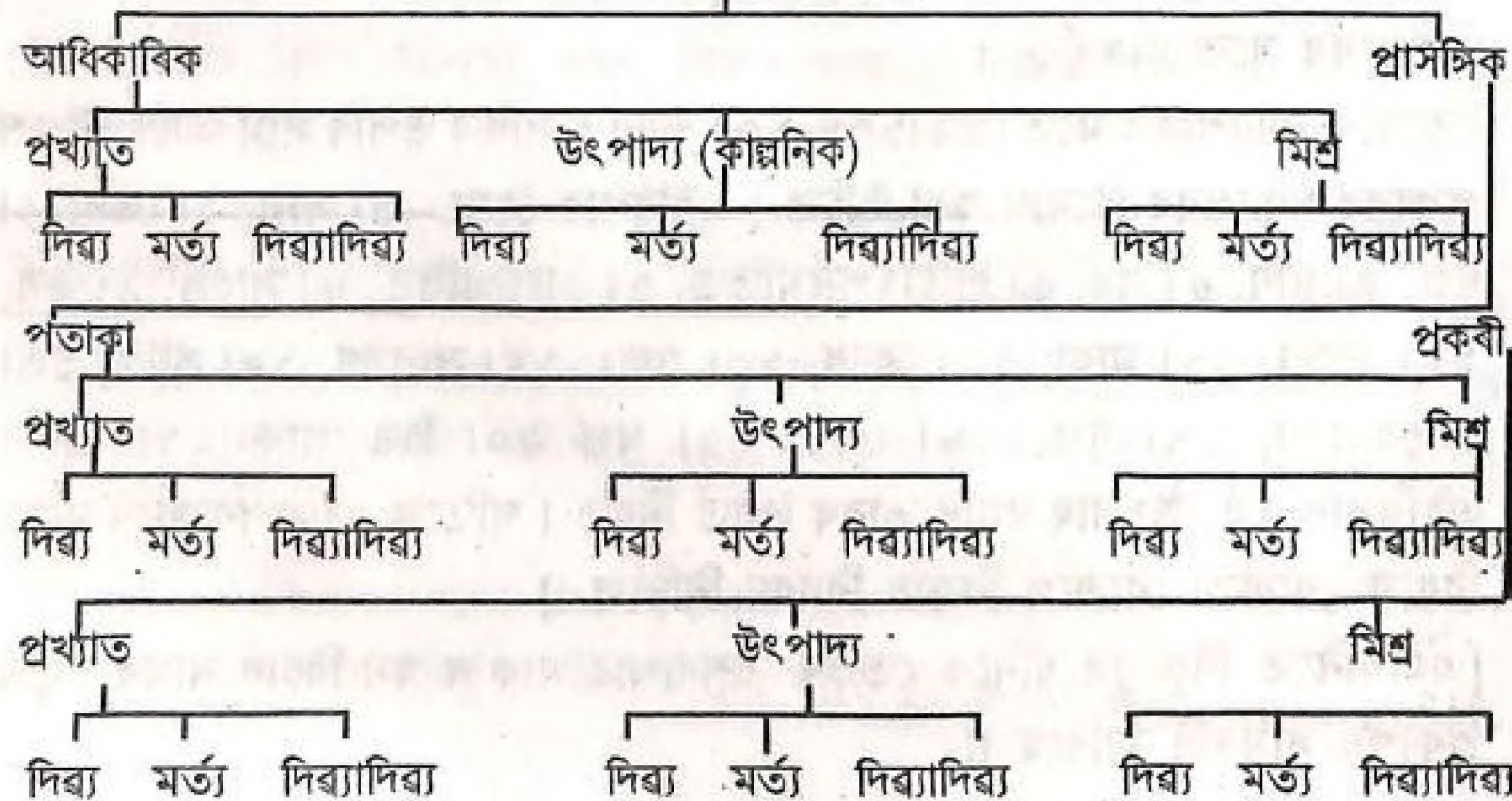
ধনঞ্জয়কৃত দশকপকৰ চতুৰ্থ প্ৰকাশ সমাপ্ত ।

দশকপক সমাপ্ত ।

পৰিশিষ্ট ক

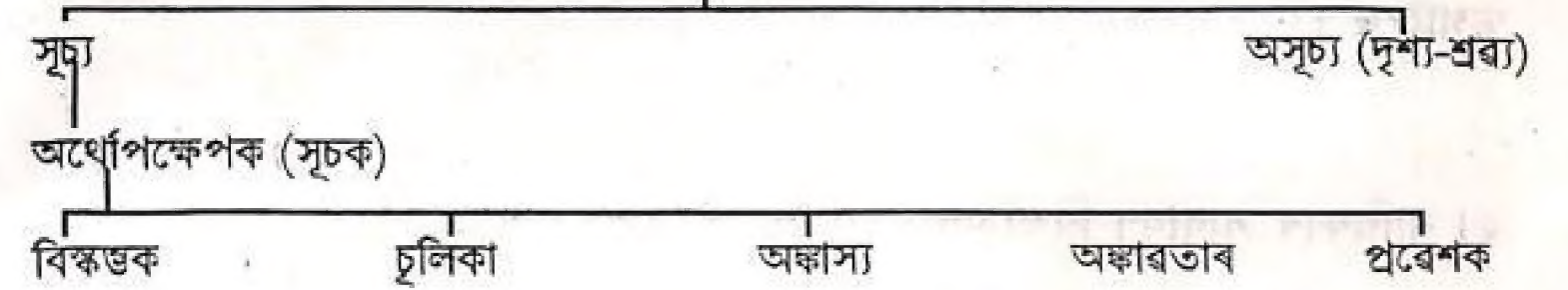
১। স্বকপৰ দৃষ্টিৰে কথাবস্তৱ বিভাজন ।

কথাবস্তু (দশকপক, ১।১১(খ) — ১৬(ক))

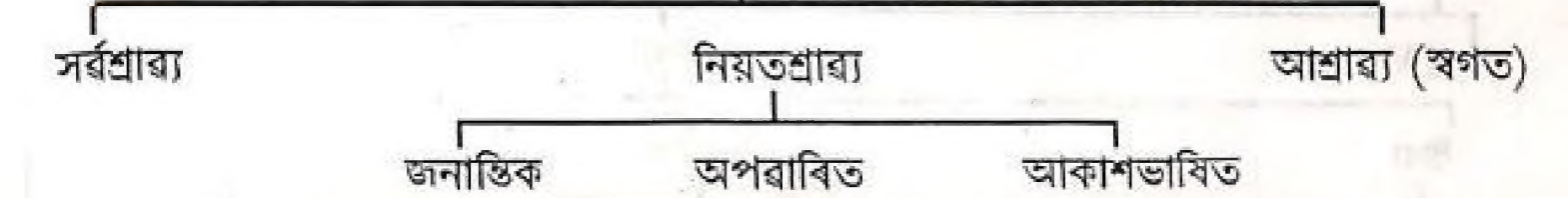
২। কাহিনী বিন্যাসৰ দৃষ্টিৰে কথাবস্তৱ বিভাজন ।

কথাবস্তু [দশকপক, ১।৫৬-৬২]

৩। নাট্যধৰ্মৰ (কথোপকথনৰ) দৃষ্টিৰে কথাবস্তৱ বিভাজন ।

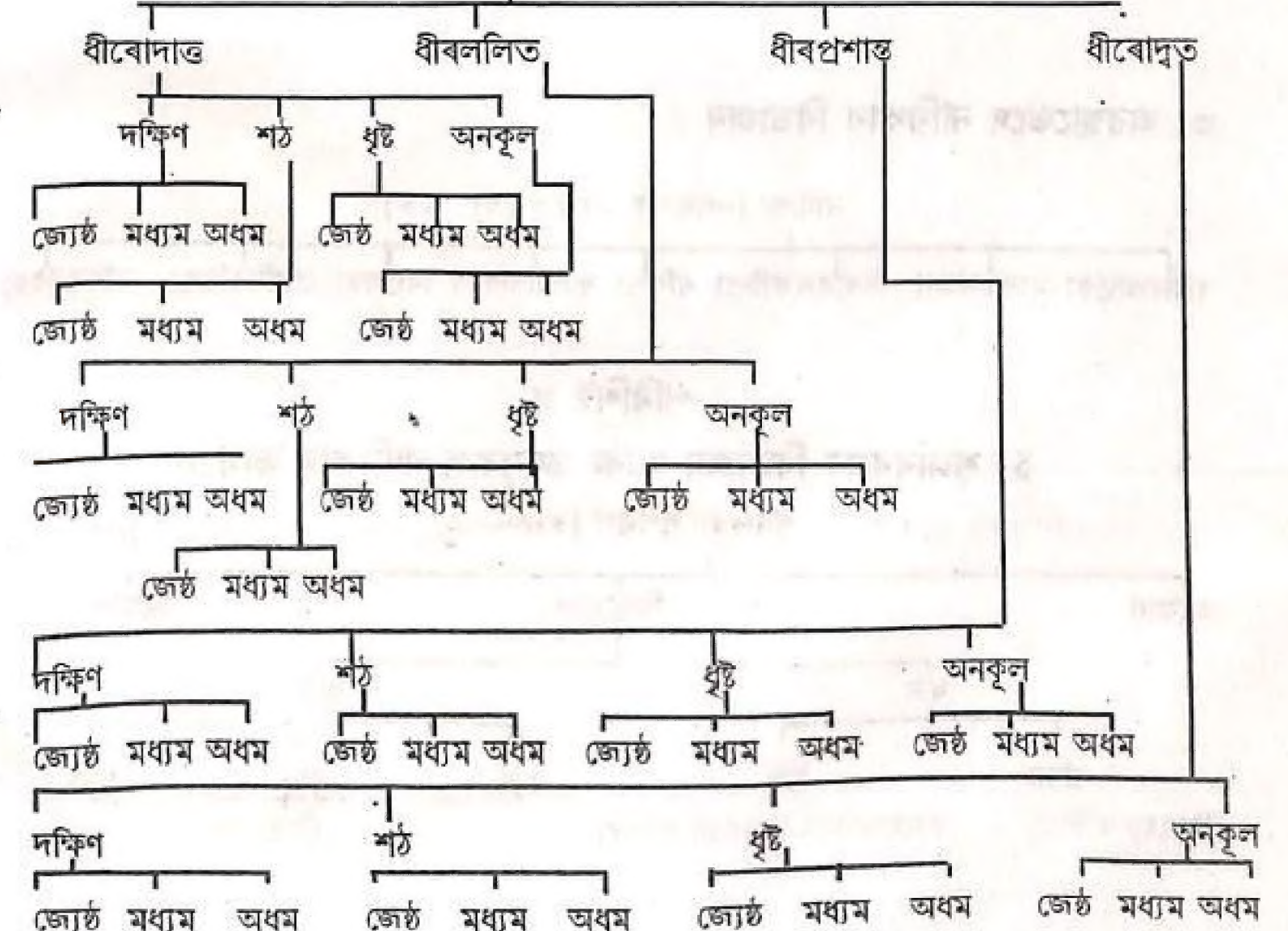
সংবাদ [দশকপক ১।৬৩(খ) - ৬৭]

পৰিশিষ্ট - খ

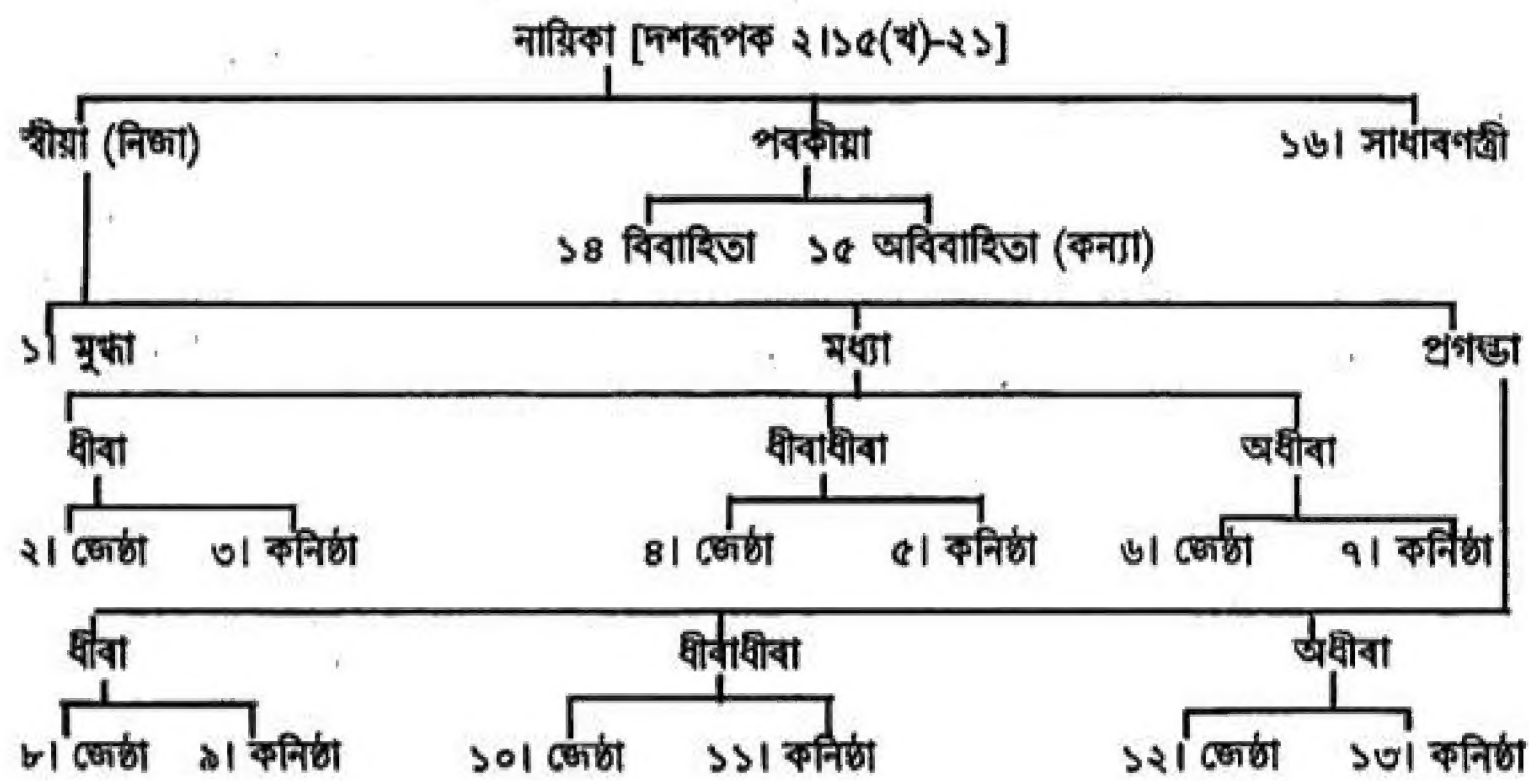
১। নায়কৰ বিভাজন ।

নেতা [দশকপক ২।৩-৭]

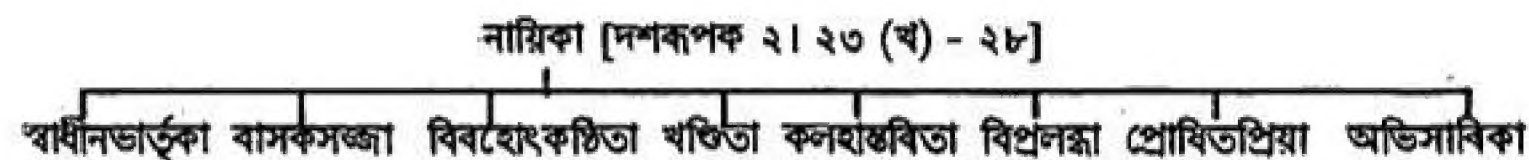

নায়কৰ এই আঠচল্লিশ প্ৰকাৰৰ বিভাজন ধনিকৰ মতেহে দিয়া হৈছে। বনজয়ে কেৱল ধীৰললিত নায়কক হে দক্ষিণ, শঠ, ধৃষ্ট আৰু অনুকূল ভেদে চাৰি ভাগত ভগাইছে।

২। নায়িকাৰ সাধাৰণ বিভাজন

৩। অৱস্থাভেদে নায়িকাৰ বিভাজন ॥

পৰিশিষ্ট গ

১। শৃঙ্গাববসৰ বিভাজন আৰু তদনুকূপ নায়িকাৰ ভাগ।

